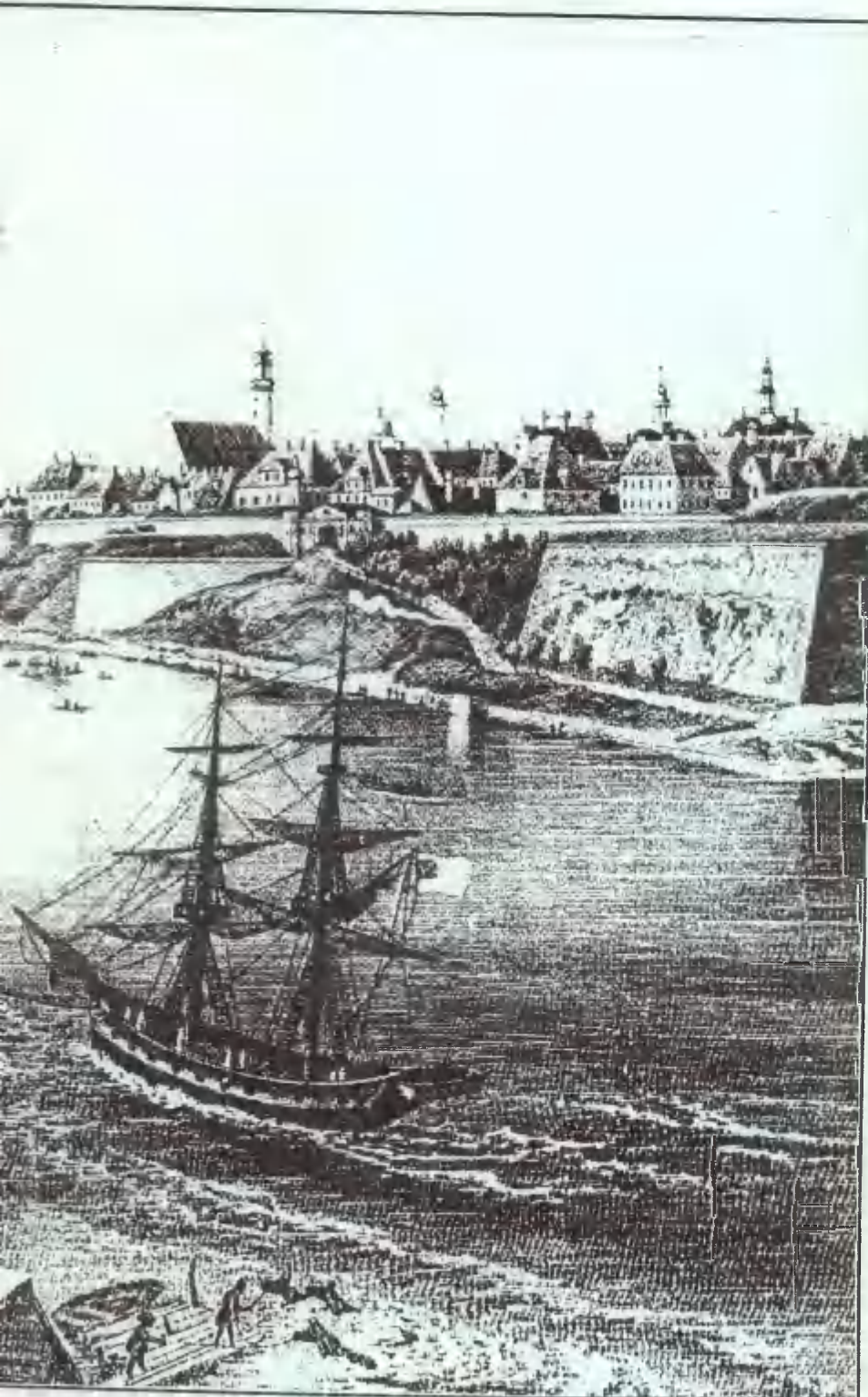

KLEIO

Ajaloo ajakiri

Jüri Peets, Liina Maldre*Neljasarvelised oinapead ja
Jakobsoni must kuub***Marge Rennit***Tartu linnakodaniku olme***Niina Raid***Müürseppade Lange ja Buyeri
pärandus***Terje Anepaio***Tartu laadatradiisooni
hääbumine***Viljar Peep***Pilguheit Eesti kohtute ajaloole***Erik Tootsi***Kuramaa hertsog ja tema
koloonia Gambias***Aivar Kriiska ja Jüri Linnus***Arno Michaël Tallgrenist***Vello Helk***Doktoritöö Saaremaa ajaloost***Enn Küng***Publikatsioon Narva
ajaloo allikatest***1.-10. Kleio koondsisukord**

Väliskaanel: W.S. Stavenhagen. Narva.

Album Ehstländischer Ansichten. Gezeichnet und herausgeben von Wilhelm Siegfried Stavenhagen in Mitau in Stahl gestochen und gedruckt von G.G. Lange in Darmstadt. Mit erläuterndem Text von verschiedenen Verfassern. Mitau, 1867.

Tagakaane siseküljel: Kohtukutse 1878. aastast. Kutse esi- ja tagakülg (vt kohtute ajaloost lk 16-26).

Artiklid

Jüri Peets, Liina Maldre	<i>Eesti kohaliku lambatõu kujunemisest arheoloogilise ja osteoloogilise materjali põhjal ehk neljasarvelised lambad ning Jakobsoni must kuub</i>	3
Marge Rennit	<i>Tartu linnakodaniku olme vaeslastekohtu arhivaalide põhjal</i>	5
Niina Raid	<i>Müürseppade J.N. Lange ja P.J. Buyeri pärandusest</i>	10
Terje Anepaio	<i>Ühe traditsiooni hääbumine: Tartu laadad 1945–1968</i>	12
Viljar Peep	<i>Pilguheit Eesti õiguse ja kohtute arengule</i>	16
Mart Siiraja, Erik Tootsi	<i>Mõnda Eesti ja Läti sidemetest Aafrikaga kuni Põhjasõja lõpuni</i> . . .	27
Erik Tootsi	<i>Kuramaa hertsog ja tema koloonia Gambias</i>	28
Aivar Kriiska	<i>Aarne Michaël Tallgren</i>	32
Lauri Kettunen	<i>Töökaaslased. Soomlastest professorid</i>	36
Jüri Linnus	<i>Arheoloogiaprofessor A. M. Tallgren ja Eesti Rahva Muuseum</i>	37

Retsensioonid. Ülevaated

Vello Helk	<i>Reinimaalase doktoritöö Saaremaa ajaloost Taani ajal</i>	41
Enn Küng	<i>Kogumik Narva ajaloo allikatest</i>	46
Karin Hiiemaa	<i>Veel kord Aasiast ja Aafrikast</i>	48
Peeter Järveldaid	<i>Saksa õigusajaloo sajandikokkuvõte</i>	49
Tiit Rosenberg	<i>Eesti õigusajaloolaste töömailt</i>	50
Tõnu Tannberg	<i>Harjumaa uurimuste esimesed kaks vihikut</i>	50
Ott Kurs	<i>Turgi rahvaste ajaloo ajakiri</i>	52

Kroonika

Enn Küng	<i>Professor Georg von Ruchi elutööle pühendatud teaduskonverents Tartus</i>	53
Urmas Klaas	<i>Johan Köpp - 120</i>	54
Allan Liim	<i>Ajalooõpetajate uuest koolitussüsteemist</i>	55
Ain Mäesalu, Valter Lang	<i>Priit Ligi in memoriam</i>	58
	<i>Kleio 1.-10. numbri koondsisukord</i>	60
	<i>Summaries</i>	64

Kleio. Ajaloo ajakiri.

1995. Nr 1 (11)

Ilmub 4 korda aastas

Peatoimetaja Aadu Must

Tegevtoimetaja Viljar Peep

Resümeeede tõlge Anu Kannike

Ajakiri on teadusartiklite osas eelretsenseeritav

Ajakiri ilmub Eesti Teadusfondi toetusel

Toimetuse postiaadress: EE2400.

Anne 61-5

Tel: (827) 488094

Elektronpost: aadu@utlib.ee

Eesti kohaliku lambatõu kujunemisest arheoloogilise ja osteoloogilise materjali põhjal ehk neljasarvelised lambad ning Jakobsoni must kuub

Jüri Peets, Liina Maldre

Huvitavaks ja haruldaseks leiuks Tallinna vanalinna 1989. aasta arheoloogilistel kaevamistel oli neljasarveline lambakolju. Kuigi see on seni jäänud ainukeks sellelaadseks Eestis, pole antud juhul ilmselt siiski tegemist juhusliku mutandiga. Koos arheoloogiliste tekstiilide villaanalüüsidega heidab leid mõningat valgust Eesti kohaliku lambatõu kujunemisele muinas- ja keskajal.¹

Leitud koljust on väga hästi säilinud ajukolju koos sarvejätketega. Kuklaosa on kiiruluude kohalt kirvega katki lõõdud. Purustatud on ka kolju näoosa. Huvitav on sarvejätke asend ja suund. Mõlemad sarvepaarid on suunatud mitte taha, nagu tavalistel lammastel, vaid tipuga ette. Koljuõmbluste põhjal võib otsustada, et tegemist on täiskasvanud isendiga. Kahjuks ei õnnestunud koljut täpsemalt dateerida. Kõige tõenäolisemalt pärineb see 15.-16. sajandist.

Paljusarvelisust esineb mitmel lambatõul. Neist kolm on idapoolse levikuga - üks Kirgiisias, üks Venemaa kaguosas ja üks Põhja-Mongoolias. Ülejäänud tõud kuuluvad euroopa lühisabalammaste hulka.² Tuntumad nendest on põhja lühisabalamm (Skandinaavia), hebrei ja šoti lammas, saksa nõmmelamm (Heideschnucke) ning taani nõmmelamm. Lisaks nendele võib paljusarvelisust esineda ka kahel inglise lambatõul - jacobi lambal ja *Manx Longhtenil*. Neljasarveliste lammaste koljusid on leitud ka Friisimaalt, Rooma keisririigi-aegsest Valkenburgi leegionilaagrist Groeningeni lähedal. Neljasarvelisi lambaid on kujutatud Vana-Egiptuse bareljeefidel,³ aga ka näiteks 16.-17. saj saksa ja hollandi kunstnike gravüüridel ning maalidel.⁴

Eesti kohaliku lambatõu kujunemise seisukohalt pakub huvi eelkõige põhja lühisabalamm, eriti selle tõu Ojamaal tänapäevalgi elav populatsioon, nn gute-

lammas. Nimi tuleneb tõu rootsikeelsest nimetusest - *Gotlands utgångsfår*, mis tähendavat lambaid, kes elavad alati vabas õhus.⁵

Praeguseks on sellel lambatõul nudipäisuse saavutamisele suunatud tõuaretuse tõttu paljusarvelisus praktiliselt kadunud, kuid veel üsna hiljuti esines seda nii uttedel kui ka jääradel. Tuli ette ka kuuesarvelisi isendeid.⁶ Legendi järgi toonud neljasarvelised lambad Rootsi viikingid oma retkedelt Musta mere äärde,⁷ ometi on mitmetest koobastest Ojamaalt leitud juba kiviajast pärinevaid neljasarvelisi lambakoljusid.⁸ Seega võib paljusarvelisust lugeda üheks põhjamaade põlist lambatõugu iseloomustavaks tunnuseks.

Gutelamba vill koosneb, nii nagu teistelgi lammastel, jämedatest harjaskarvadest ja alus- ehk villkarvast. Erinevalt tõuaretuse läbiteinud lammaste villast, sisaldab see tunduvalt enam jämedat fraktsiooni. Villa kiudude läbimõõdud on vahemikus 14-190 mikronit.⁹ Ryderi järgi moodustab suure osa gutelamba villast harjaskarv. Villa keskmine läbimõõt on 39,7 mikronit.¹⁰ See on mõnevõrra suurem Eesti arheoloogilise villa keskmistest näitajatest (21-47, enamasti 25-35 mikronit), kuid tekstiilides kasutatud villa kvaliteedinäitajad, eriti selle keskmine läbimõõt, sõltub suuresti villa kogumise ja töötlemise viisidest.¹¹

Nagu näitavad erinevatest perioodidest pärinevate tekstiilide villa kvaliteedi uuringud Rootsis, on selle keskmine jämedus vahemikus 20-35,3 mikronit, enamasti aga alla 30 mikroni,¹² seega samas keskmises jämedusklassis, mis Eestist leitud tekstiilidelgi.

Neljasarvelise lamba koljuleid ning Eesti arheoloogiliste tekstiilide villa kvaliteediuuringud näivad osutavat tugevatele Skandinaavia-poolsetele mõjutustele kohaliku lambarassi kujunemisel. Tõenäoliselt oli

lammastel oma osa kaubana, aga vaieldamatult ka sõja-saagina. Henriku teateil olid kariloomad, nende hulgas lambad, oluliseks saagiks rüüsteretkedel. Et saagiks saadud lambaid veeti ka meritsi, teab kroonik samuti kinnitada: *Mõne aasta pärast tulid friisid koos ristisõdi-jatega ülalnimetatud Ojamaa saarele, leidsid seal kure-lased suure röövsaagiga eest /.../. tapsid peaaegu kõik /.../. võtsid neilt ära lõpmata hulga lambaid, mis nad kristlikest maadest olid röövinud ning tõid Riiga.*¹³ Teisal on Henrik rõhutanud kurelastest ja eestlastest mereröövlite sarnast tegutsemist: *...nagu niihästi paganlikud eestlased kui kurelased olid seni harjunud Taani ja Rootsi kuningriigis tegema.*¹⁴

Kaubanduslikud ja sõjalised kontaktid on nähta-vasti olnud olulisteks teguriteks Läänemere-piirkonna lambatõugude suhtelisel ühtlustumisel. Teadlikult ha-kati Läänemeremaades paremaid lambatõuge kasvata-ma alles 18.-19. sajandil. Rootsist pärinevad esimesed teated peenvillalammaste kasvatamise kohta 1723. aastast.¹⁵ Eesti mõisates hakkasid need levima aga alles 19. sajandi esimesel veerandil (esimene teade aastast 1824), talurahva hulgas veelgi hiljem – 19. saj 2. poolel või 20. saj algul.¹⁶

Seega pole kahtlust, et uted ja jäärad, keda pügas Lembitu-aegne rahvas, nägid välja ning määgisid enam-vähem sama moodi, kui need, kelle villast valmistati C.R. Jakobsoni must kuub.

Viited

¹ J. Peets. Eesti arheoloogilised tekstiilid kalmetest ja peit-leidudest III - XVI saj. (materjal, töövahendid, tehnoloogia). Magistritöö. Tartu-Tallinn, 1992. (Käsikiri Tartu Ülikooli raa-matukogus); L. Maldre. *Laudas ... või metsas?* //Horisont. 1994. 9.

² H. Hallander. Svenska lantraser, derer betydelse för och nu. San Sebastian, 1990. S. 293-294.

³ Ch. Singer, E.J. Holmyard, A.R. Hall. A History of Technology. Oxford, 1958. P. 344, 541. Fig. 222, 353.

⁴ S. Bottema, A.T. Clason. Het Schaap in Nederland. Ley-den. 1979. P. 24.

⁵ S. Ekman. Das Gotlandschaf. //Zeitsschrift für Säugtier-kunde. International Journal of Mammalian Biology. Organ der Deutschen Gesellschaft für Säugtierkunde. Hamburg, 1965. S. 129.

⁶ Samas. Lk 134.

⁷ M.L. Ryder. Sheep and Man. Duckworth, 1984. P. 526.

⁸ K. Fried. Sveriges äldasta färskalle. //Dagens Nyheter. 1982. 6/6.

⁹ M.L. Ryder. *Op. cit.* P. 527. Table 9.9; S. Ekman. *Op. cit.* P. 134.

¹⁰ M.L. Ryder. *Op. cit.* Table 2.

¹¹ J. Peets. Lk 12 jj.

¹² M.L. Ryder. *Op. cit.* Table 2.

¹³ Henriku Liivimaa kroonika. Tln, 1982. XIV:3.

¹⁴ Samas. VII:1.

¹⁵ M.L. Ryder. *Op. cit.* P. 527.

¹⁶ K. Jaama. Eesti tumedapealine lambatõug. Tln, 1959. Lk 16.

Tartu linnakodaniku olme vaeslastekohtu arhivaalide põhjal

Marge Rennit

Sissejuhatuseks

Tartu rae alamkohtute materjale on ajaloolises uurimistöös suhteliselt tagasihoidlikult kasutatud. Erandiks pole olnud ka Tartu linna vaeslastekohtu fond. Selles säilinud kohtuliku tegevuse materjalid (eeskätt inventaariumid) pakkusid olulist abi Tartu linnamuuseumi filiaali, 19. sajandi Tartu linnakodaniku majamuuseumi ajaloolise interjööri rekonstrueerimisel¹ ja väärivad ka laiemat tutvustamist.

Käesoleva artikli esimene osa tutvustab vaeslastekohtu tegevuse põhimõtteid ning annab ülevaate Tartu linna vaeslastekohtu fondi (EAA. F. 3501) materjalidest. Sellele järgneb mõnede huvitavamate 18. sajandi lõpu ja 19. sajandi esimese poole kohtuasjade lähem tutvustus.

Vaeslastekohus Tartu kohtusüsteemis

Riia õiguse järgi kuulus keskaegses Tartus kohtuvõim nii tsiviil- kui kriminaalasjus **foogtikohtule** kui I astme kohtule. **Raad** oli linna kõrgeimaks kohtuinstantsiks ning tema kompetentsi kuulusid I astmes raske- mad kriminaalasjad ja pärandustülid.

17. sajandiks oli kohtusüsteem linnas diferentseerunud. Tähtsamate asjade arutamiseks moodustas **rae üldkoosolek** I instantsi ja vähemtähtsate asjade arutamine toimus **raeliikmetest moodustatud alamkohtutes**.

Selline kohtusüsteem kinnitati ka 1646. a kuninganna Kristiina poolt linnale antud *Corpus Privilegorum*is ning püsis oluliste muutusteta kuni uue linnaseaduse kehtestamiseni 1877. a.

Rae alamkohtuid oli viis. Need olid üldisi tsiviil- ja kriminaalasju arutav **foogtikohus** (*Voigteigericht*); kaubandusega seotud küsimusi arutav **kaubakohus** (*Wettgericht*); käsitöö ja tsunftidega seotud asju arutav **tsunftikohus** (*Amtsgericht*); kinnisvarade hindamise, ehitiste ja kruntidega seotud küsimusi arutav **kammerkohus** (*Kämmereigericht*) ning kõnealune **vaeslastekohus** (*Waisengericht*).

Nelja esimese alamkohtu koosseisus olid 2 rachärrat ja kõigi jaoks ühine alamkohtu sekretär, kelle allu- vuses töötas 2 kantseleiametnikku.

Vaeslastekohtu erandlik seisund võrreldes teiste alamkohtutega peegeldub tema koosseisus. Kohtu ees- istujaks oli justiitsbürgermeister ning liikmeteks 2 rae- härrat. Kohtu sekretäriks oli raekantselei juhataja (ülemsekretär). Vaeslastekohtu ainupädevuses oli testa- mentide, abielulepingute, inventaariumite jmt doku- mentide koostamine. Alamkohtute liikmed valis raad ametisse 2 aastaks.

Vaeslastekohus pidi perekonna ülalpidaja surma puhul korraldama eestkoste ja hoolduse kaudu perekon- na majandusajad, kindlustama päranduse ja tagama or- vustunud laste ülalpidamise kuni täisealiseks saamiseni. Vajadusel tegeles kohus laste ülalpidamise ja pärandi- osa kindlustamisega vanemate korduval abiellumisel.

Kõigi linnas aset leidnud surmajuhtumite korral (ka aadlike puhul) oli vaeslastekohtul kohaliku kõrgema võimu nimel õigus võtta pärandus kohtuliku järevalve alla ja inventeerida.²

Vaeslastekohtu menetlus lähtus kohalikust tsiviil- õigusest (kodifitseerituna Balti Eraseadus).³ Kohtu esi- meseks sammuks oli organiseerida alaealiste laste eest- koste ja leskede hooldus. Kohtu poolt määratud eest- kostja või hooldaja vastutas ka perekonnale kuuluva vara säilimise eest. Eestkostja ja hooldaja valikul arves- tati võimaluse korral pärijate soove. Kohtul tuli kontrol- lida soovitatava isiku sobivust. Kohtu poolt valitud isi- kule oli eestkoste ja hooldus reeglina kohustav. Keeldu- jal tuli esitada kohtule võimalikult kiiresti keeldumise põhjused ning kohus otsustas tema vabastamise üle. Hilisemaid keeldumise põhjusi kohus ei arvestanud.

Ametisse kinnitamisel anti eestkostjale vastav dokument, nn hooldusürrik (*Constitutorium*). Eestkoste- aluse vara säilitamise eest vastutas eestkostja oma isik- liku varaga. Kui eestkostja omas kinnisvara, kanti hool- dusürriku sisu hüpoteegiraamatusse. Vastasel korral tehti sissekanne vaeslastekohtu korrobeerimisraamatusse.

Sissekanne näitas, missuguse summa väärtuses oli hooldatava või eestkostealuse varasid usaldatud hool- daja/eestkostja kätte. Sellesse summasse kuulus inven- tari käigus hinnatud vallasvara väärtus ning hooalealuse jooksvad sissetulekud (intressid, üürirahad, teenistus jmt). Siia ei kuulunud hooalealusele kuuluva kinnisvara väärtus, sularaha ja väärtpaberid, mis olid otseselt kohtu hooldusel.

Kui päranduse väärtus ei ületanud 100 rubla, võidi vastav sissekanne ära jätta. Eestkostja võis vältida isikliku varalist vastutust, kui ta andis garantii hoolealuse varade säilitamisele mõnel muul viisil, nt deponeerides summa kindlatesse väärtpaberitesse.

Kohe pärast eestkostja määramist tuli kohtul hakata tegelema päranduse kindlustamisega. Selleks viidi läbi varade inventeerimine. Enne üksikasjaliku varaloendi koostamist pitseeriti ruumid ja inventeeriti vaid hädavajalik. Enne pitseerimist võis hooldaja võtta sularahast matuste korraldamiseks või majapidamiseks vajaliku summa.

Inventeerimise juures viibis vaeslastekohtu sekretär, eestkostja või hooldaja ning vajadusel ka spetsiaalselt kutsutud hindaja (nt kuld- ja hõbeesemete väärtuse hindamisel kasutati kullassepa abi). Koostati kahes eksemplaris varaloend, millest ühe sai eestkostja ja teise kohus. Varaloendisse kanti ka pärandusel olevad võlad ning väljaantud laenu. Võlad arvestati maha päranduse väärtusest.

Vajadusel koostati pärast varade inventeerimist pärandusproklamatsioon (*Nachlasproclam*) ajakirjanduses avaldamiseks. Selle eesmärgiks oli pärandusega seotud isikutele ning võlausaldajatele võimaldada teatud aja jooksul (tavaliselt 3-4 kuu jooksul) esitada oma pretensioonid.

Kuulutus avaldati pärandaja elukohas. Kui tal olid olnud sugulus- või ärisidemed teiste Venemaa provintside või välisriikidega, avaldati vastav teade ka nende paikkondade ajalehtedes. Päranduse ümber tekkinud vaidlused lahendati kohtu teel.

Hoolealuse ülalpidamise korraldamisel võis eestkostja esitada kohtule ettepaneku kinnis- või vallasvara müügiks või pantimiseks. Kohtu otsus lähtus asja otsustatavusest. Nii kinnis- kui vallasvara müük toimus avalikult enampakkumise teel.

Linnas asuva kinnistu müügist teatati 4 nädalat varem kolmel korral kohalikus ajalehes. Tartus ilmusid kõik kohtu kuulutused ajalehes "Dörptsche Zeitung". Enampakkumine toimus reeglina raekoja koosolekute saalis. Vallasvara oksjonist tuli teatada vähemalt 24 tundi enne selle algust. Ajalehes ilmunud kuulutuses kirjeldati lühidalt oksjonile tulevate esemete laadi ja teatati koht, kus on võimalik nendega eelnevalt tutvuda.

Päranduse likvideerimisest saadud summadest tasuti esmalt võlad. Ülejäänud kapital paigutati eestkostja äranägemisel kas kohalikku krediidasutusse või riigi väärtpaberitesse ja intresse kasutati hooldatava ülalpidamiseks.

Kaubandusettevõtte või käsitöökoja olemasolul tuli kaaluda selle säilitamist. Kui olukord seda nõudis, võidi siin käituda eestkostja palvel ja kohtu otsusel ka pärandaja soovi vastaselt. Ettevõtte säilitamise korral

otsiti usaldusväärne isik selle ajutiseks juhtimiseks. Tema tegevust kontrollis eestkostja.

Vanemateta jäänud lapsed paigutati tavaliselt eraldi peredesse. Nad võidi anda sugulaste ülalpidamisele või võõrasse peresse. Tihti elasid nad neile määratud eestkostja juures. Elukoha muutumine ei pruukinud kaasa tuua kaitsva kohtu vahetust. Kohtulik hooldus võidi üle viia uude elukohta juhul, kui seda peeti hoolealusele kasulikuks. Vastava ettepaneku võis teha kohus, eestkostja/hooldaja või hoolealune ise ja tema sugulased.

Laste ülalpidamiskulud kaeti pärandussummadest. Kui pärandus ega jooksvad sissetulekud ei taganud hooldatavale elatist, kindlustas kohus talle ülalpidamise kas selleks kohustatud sugulaste või avalike abistamis-asutuste poolt.⁴

Eestkostja pidas pidevalt sissetulekute ja väljaminekute raamatut. Iga aasta lõpul esitas ta vaeslastekohtule koondaruande, kus näitas aastased kulud-tulud ja hoolealuse majandusliku olukorra.

Eestkostja tegevus oli vaeslastekohtu kontrolli all. Oma kohustusi mitte täitvat isikut võis kohus karistada kuni 100-rublase rahatrahvi või 2-nädalase vanglakaristusega. Kohtu otsuste vastu tegutsevat eestkostjat võidi karistada kuni 500-rublase rahatrahvi või 10-nädalase vanglakaristusega. Kui ilmnas eestkostja või hooldaja sobimatus, määras kohus talle asendaja.

Eestkoste/hooldus lõpetati, kui hooldatav oli saanud täisealiseks,⁵ oli võimeline oma asju korraldama ja võis varade valitsemise üle võtta. Eestkostja/hooldaja koostas aastaaruannete põhjal lõpparuande. Kui kohus ja hooldatav jäid eestkostja tööga rahule, vabastati see ametist.

Tartu linna vaeslastekohtu materjalid aastatest 1634-1941 asuvad Eesti Ajalooarhiivis (fond 3501). Fondi 5020 säilikut on süstematiseeritud 3 nimistusse. 1224 säilikut sisaldava nimistu 1 põhiosa (1035 säilikut) moodustavad alaealiste hooldusasjad 19. saj. IV veerandist 1916. aastani. Ülejäänud nimistusse kantud materjalid on laste hooldusasjad vanema korduval abiellumisel ning kohtu registreerimis- ja kassaraamatud 19. sajandi lõpust ja 20. sajandi algusest.

Uurimistöö eesmärgi arvestades pakkus suurt huvi nimistu 2 viiesaja kuue säilikuga aastatest 1634-1889. Nimistu I osas leiduvad mitmesugused asutuse asjaajamise materjalid. Nimistu II osa moodustavad konkreetset kohtuasjad aastatest 1770-1889. Sisult on need jagatud päranduse hooldusasjadeks (tihti koos alaealiste eestkoste ja lese hooldusega; s. 61-109), eestkosteasjadeks (s. 110-388), adopteerimisasjadeks (s. 389-404) ning laste hooldusasjadeks vanema korduval abiellumisel (s. 405-505). Sellest perioodist kuulusid kohtu hooldusele põhiliselt sakslastest linnakodanike pered, kuid

leidub ka üksikuid eestlastest ja venelastest linnaelanike kohtuasju.

Kõige mahukam nimistu 3 sisaldab 3290 säilikut Tartu elanike hooldusasju aastatest 1918-41.

Vaestlastekohtu toimikud pakuvad ajaloolasele mitmekesist uurimismaterjali, millest väärtuslikemaks võib pidada kohtuliku menetluse käigus koostatud kinnis- ja vallasvaraloendeid ning oksjoniprotokolle.⁶ Siinse uurimistöö praktiline eesmärk oli saada inventaariumite kaudu ülevaade 18. sajandi lõpu ja 19. sajandi algupoole Tartu linnakodaniku olme- ja elamu sisustusest ning majapidamises kasutatud esemetest. Kohtutoimikutele lisatud inventaariumite arv pole kuigi suur, kuna päranduse inventeerimist pole paljudel juhtudel vajalikuks peetud. Samuti on varaloendid koostatud erineval tasemel.

Arvestatavaid 18. sajandi IV veerandil koostatud loendeid leidis 4 ja 19. sajandi I poolel kuni 1855. aastani koostatud loendeid 28. Põhjalike varaloendite puhul on jälgitav nende koostamise skeem. Esmalt nimetati päranduseks olev kinnisvara, sularaha ja väärt-paberid ning seejärel loetleti vallasvara.

Vallasvara loetelu alustati väärismetallist esemetest; seejärel loetleti ülejäänud metallesemad (eraldi tinast, vasest, messingist ja rauast esemed), tekstiilesemad (vooditarbed, laua- ja voodipesu, rõivad), mitmesugused tarbeesemed, lauanõud ja mööbel. Mõnel puhul on eraldi nimetatud kõrvalhoonetes leidunud esemed.

Eelnenud ülevaate illustreerimiseks olgu toodud mõned ilmekamad näited nimetatud perioodi kohtuasjadest.

Vasksepp Johann Friedrich Baderi pärandus

J.F. Baderi pärandus inventeeriti 1784. a seoses tema lese Gertruta Elisabeth Baderi abiellumisega vasksepasselli Johan Lindströmiga.⁷ Peres oli 8 last vanuses 3-16 aastat. Laste eestkostjateks määrati lukkseppmeister J. Fr. Preuss ja parkalmeister J. A. Schreiber. Pere-konnale kuulus Riia eeslinnas linna krundil puust elu-maja koos kõrvalhoonete ja aiaga. Vallasvaranimistus on loetletud perekonnale kuulunud hõbeesemed, voodi-tarbed, pesu ja linasest esemed, mõned meesteriided, mööbel, majapidamis- ja köögitarbed, sõiduvahendid ning valminud vasksepatööd ja tööriistad.

Hõbeesemete kogukaal oli 9 naela; siia kuulusid 4 erineva suurusega peekrit, kohvikann, kandik, 2 viina-toppi, kulp ning hulk supi- ja teelusikaid. Vooditarvetest leidis 5 sulgedega täidetud aluskotti, 4 suletekki, 16 sulepatja ja 5 erinevat tekki. Mitmesugustest tekstiilese-metest võib nimetada 30 meestesärki, 14 laudlina, 36 servetti, 30 voodilina, 15 käterätti ning 30 küünart uut linast lõuendit.

Mööbli loetelus on 8-päevase käiguga põrandakell, 8 mitmesuguse suurusega peeglit, 8 lauda, 4 kappi, 3 voodit, 2 magamispinki, 2 kanapeed, 16 polsterdatud ja 3 tavalist puust tooli, 2 suurt kohvrit ja 3 raudkanti-dega kasti.

Perekonnale kuulus 48 pilti, mis enamuses võisid olla tollase mõiste järgi odavad graafilised lehed. Val-gustuseks kasutati kümnet mitmesugust messingist küünlajalga.

Kööginõud olid tinast (8 erinevat kaussi ja tosin taldrikut), kivisauest (13 taldrikut), vasest (õllepada, 5 kastrulit, 3 tiiglit ehk sulatusnõud, 2 teepotti, veenõu) või rauast (2 panni, praevarras liha küpsetamiseks lahti-sel tulel, küpsetusraud ja kohviprenner).

Majapidamises peeti 3 hobust ja sõiduvahenditeks olid suur sõiduvanker, troska, kibitka ja lihtne taluvan-ker.

Kuna Bader turustas oma toodangut turuplatsil asunud väikeses laudadest kokku löödud poekeses, on seletatav valmis vasetööde pikk loetelu. Köögitarvetest kuulus siia 80 mitmesugust teekatelt, 18 supikatelt, 84 kastrulit, 15 kolmjalgset tiiglit, 6 koogipanni, 10 mand-litordi vormi, 7 vähivormi, 11 ahjupudrukaussi, 6 kala-panni, 6 riivimislauda, sõel, 3 toopi, vorstiprits, suur lehter, šokolaadikann, 43 erinevat väikest vormi (arva-tavasti figuraalsed koogivormid); lisaks veel majapida-misesemetest 6 voodisoojendajat, 12 madalat küünla-jalga (*Lichter-Platen*), küünlavalamisvorm, 4 ööpotti, 2 suurt pritsi, 2 viinaämbrist, destilleerimispaada, 2 pumpa, jäänõu, 6 pesukaussi ja 7 jahisarve. Eraldi on nimetatud poleeritud vaskesemed: 21 kohvikannu, 10 teemasinat, 2 lampi,⁸ käepidemetega vaagen, 3 kandikut, 2 seebi-toosi.

Vasksepa ametiriistade juurde kuulus 2 lõõtsa, 43 mitmesugust alasit; hulk kääre, haamreid (sealhulgas poleerimishaamreid); kruus-, näpits- ja sepatangid, nae-larauad ja muud väiksemad riistad. Samuti leidis töö-kojas töötle mata vaske, tina, seatina ja rauda.

J. Fr. Baderi lapsed olid vaestlastekohtu eestkoste all kuni noorima täisealiseks saamiseni 1802. a. Kohtu-toimikus on hästi jälgitav laste ametivalik ja elutee.

Vanim poeg Reinhold Friederich siirdus Venemaale, töötas Toropetsis kirurgina ning suri 24. eluaastal.

Aasta noorem Johann Gottfried õppis kasuisa juu-res vasksepa ametit. 1791. a siirdus ta sellina Saksa-maale ning 1801. aastaks oli 31-aastane mees saanud võõrsil vaskseppmeistriks.

Omapärane oli vanuselt 3. poja elutee. 1789. a asus 14-aastane Carl Wilhelm elama Peterburi. Esialgu töötas ta suures kroonuapteegis ning hiljem hospitalis. 1794. aastaks sai noorukist meditsiinitudeng Peterburis.

August Ludwig töötas kantseleiametnikuna Tartus. Stefan Dietrichist sai muusik. 12-aastaselt alustas ta muusikaõpinguid kohaliku linnamuusiku Schultzi juu-

res. Läbinud õpingutes käsitöömehi omandamisega sarnased astmed (1798. a *Musicus-Geselle*), sai temast 1800. aastaks Tartu linnamuusik.

Noorimast pojast Benjamin Friederichist sai vasksepp. 1801. a töötas ta vasksepasellina Peterburis.

Peres oli 2 tütart. Catharina Elisabeth abiellus 1794. a klaaspepa van der Belleniga, kuid 2 aastat hiljem polnud teda enam elavate kirjas. Johanna Helena abiellus 1799. a vasksepp Beckmanniga.

Sadulseppmeisteri Johann Michael Prewo pärandus

Prewo päranduse inventaarium 1790. aastast⁹ paistab silma oma põhjalikkuse poolest. Kuna inventaariumi koostajad on eraldi loetlenud kõrvalruumidest ja -hoonetest leiduva, saame küllaltki tervikliku pildi jõuka kodaniku majapidamisest.

Prewole kuulus kesklinnas asuv puust elumaja koos kõrvalhoonete ja suure viljapuuaiaga. Korterit rikkalikult sisustusest räägib pikk mööbliesemete loetelu. Siia kuulus 2 kirjutuspulti ja galeriiga laud, kummut koos sellel asetseva klaaskapi ehk etažeeriga, 2 suurt kappi (neist üks riidekapp), 6 lauda (neist 2 erineva suurusega kapplauda ja 2 teelauda) ning raamaturiiul.

Magamisasemeid leidis eluruumides 7. Need olid 2 kaheinimese voodit (üks poolsitsist ja teine rohelisest riidest kardinatega), magamispink, 3 erinevat lastevoodit (neist üks väljatõmmatav) ning roheline reisivoodi. Lisaks nimetatutele leidis töötoas üks rippvoodi, vankrikuuris vana voodi ning aidas maalingutega hääl.

Interjööri kuulus hinnaline inglise kappkell ja 2 väikemat seinakella, suur kullatud raamis peegel, 2 väikest mahagonraamis peeglit ning sahtlite ja peegluga mahagonist tualettlaud; lisaks väike vutlaris mahagonraamis käsipeegel.

Ruume kaunistas 23 pilti (neist 17 kullatud raamis) ning klaaskasti pandud linnutopis. Puurilindude pidamisest annab tunnistust 3 nimistusse kantud linnupuuri.

Osaliselt olid korteri aknad drapeeritud – nimetatud on valged ja rohelised kardinad kahele aknale ja 7 vana kardina tükki.

Teadmata põhjustel puudub eluruumides leidunud mööbli loetelust istemööbel. Siiski leidis töötoas 6 nahast istmepadjaga ja 6 punutud roost topeltpõhjaga tooli, tugitool ja lastetool ning vankrikuuris vana sohva ja 8 vana tooli.

Kõrvalhoonetes leidis veel teisigi mööbliesemeid – aidas väike kirjutuspult ning vankrikuuris vana klaver koos alusega, voodisirm ja lastetool. Arvatavasti olid need esemed, mida igapäevaselt enam ei kasutatud.

Köögi sisustusse kuulus 6 uksega toidukappi, köögilaud ning taldrikute riul; lisaks pesupali, veeämber ja vann.

Ruumide valgustamiseks kasutati põhiliselt küünlaid. Loetleti 7 paari valdavalt messingist küünlajalgu; lisaks plekist õõlamp (arvatavasti õõlamp), 3 plekist laternat (küünlalaternad) ning töötoas asunud kapplatern. Aidas leidis küünlavorm küünlalde valmistamiseks ning töötoas 4 paari tahikääre.

Vooditarvetest kasutas perekond 3 suurt sulgmadratsit, 8 suletekki, 9 suurt ja 7 väikest sulepatja, 3 villast tirooli tekki, väikest hällitekki ja suurt siidist voodikattet. Voodi- ja lauapesu leidis rikkalikult.

Majapidamis- ja köögitarbed loetleti materjalide kaupa. Kasutati tinast (mõned kausid, taldrikud, vaagnad), vases (2 kastruli, 3 teepotti, 3 välikatelt, 2 kohvikannu ning suur sissemüüritud õllepada), messingist (2 suurt supipada, uhmer, triikraud), rauast (5 pada, üks neist jalgadega; 2 piklikku ja üks ümar pann, kahel vahvliraud, lihakahvel) ja plekist (2 lakitud kandikut, lehter, sõel, riiv, mõned toosid) esemeid. Toiduvalmistamise abivahenditeks lahtisel tulel olid tulepukk (*Feuer-Bock*), ümar kolmjalg, küpsetusrest (*Brat-Rost*), tulepann, tulekühvel ja tuletangid.

Varaloendist leiame ülevaate lauanõudest. Perekonnale kuulus valgete ja punaste lilledega kaunistatud kohviserviid, mis koosnes 6 paarist tassidest ning kohvi-, tee- ja koorekannust; 2 paari siniseid portselanasse, valge suhkruvaagen, karahvin, mõned joogiklaasid (10 veiniklaasi, 2 õlleklaasi, 2 sinist kullatud lilledega joogiklaasi) ning valgete, mustade ja kirjute peadega noad-kahvlid.

Tähelepanuväärne on perekonnaliikmetele kuulunud rõivaste loetelu. Naisterõivaist leiame siit roosa suure dekolteega kleidi valgest taftist kuuega, rohelisest riidest inglise kleidi, musta leinakleidi, valge pikeeriidest kostüümi, violetse triibulise kostüümi, siidist, taftist ja linasest riidest naistekleidid, pruuni lillelise katteriidega rebasenahast kasuka, kärbinahaga ääristatud roosakaspuhasest atlasest talvemütsi, halli atlasest mantli ja mõned kübarad, siidist ja nahast kindad ning mõned põlled, õõkuued ja korsetid.

Lasterõivaist on nimetatud pitsiga ääristatud hõbekrae ja väikese mütsikesega roosast atlasest ristimistekki, hulk lastemütsi, jakke, sokke ja kingi; samuti 2 punast villast mähet ja 3 kollast mähkmepeala.

Ka meesterõivad võisid olla rõõmsavärvilised – nimistust leiame oranžist riidest kuue, vesti ja püksid; rohelisest linasest riidest kuue ja püksid koos hõbenõpidega siidvestiga; musta kuue ja hulk veste.

Inventeerijad loetlesid eraldi üksikutes kõrvalruumides (keldris, kambris, töötoas) ja -hoonetes leiduvad esemed. Töötoas leidis kapsaraud koos tambitsaga, kohviveski, prennar, 5 pudeliga pudelivutlar ning rida

mitmesuguseid kohvreid ja kaste (sealhulgas pruun triibuline jalgadega rautatud kast, suur punane madal kast ja rautatud sinine kohver). Aidas leidus peale erinevate kastide kohvitünn, kast humalaid, täpne viljamõõt, 2 sulgedega korvi, 2 jõhvisõela ning 6 vana akent. Vankrikuuris oli peale hobuse ja sõiduriistade (4 saani, pruun vanker, 2 vana tõllakeret) majapidamises kasutatud tööriistu (hang, vinkel, saag, 2 kastekannu), aiamööbel (4 aiapinki) ning tulekustutusvahendid (2 ämbrit, kirves ja pits). Ei puudunud ka suur ketikoer.

Pagarmeister Chritoph Jacob Mesteri pärandus

Pildi rikka linnakodaniku elamisest annab pagarmeister Christoph Jacob Mesteri päranduse inventarium, koostatud vahetult tema surma järel 1818. aastal.¹⁰

Mesterile oli kuulunud suur 3-korruseline kivimaja Suurturul (hinnatud 22 000 hõberublale) ja 2-korruseline kivimaja koos kõrval asunud tühja krundiga Gildi tänavas (kokku hinnatud 6250 hõberublale).

Suurturul asunud pagarmeistri korteri sisustusse kuulus 3 suurt seinapeeglit, millest üks oli purunenud; mahagonist tualettpeegel, sohva koos toolidega, 2 tosinat nahkkattega tooli, 6 mahagonist tooli, 2 tugitooli, 4 mahagonist ja 4 tavalisest puust lombri- e. kaardilauda, 2 söögilauda, 2 väikest punaseks peitsitud lauda, sekretär ja laste kirjutuspult, 3 kummutit, 7 mitmesugust kappi, 4 riidekirstu ning 2 kaheinimesevoodit, 4 kardinatega üheinimesevoodit, 4 tavalist voodit ja 2 hälli. Haruldasematest esemetest kuulus siia suur hinnaline vaip (väärtusega 500 bankorubla), klaver, kroonlühter, ja rahakast. Ruume kaunistas 34 pilti ja 5 linnutopist. Sisustustekstiilist on nimetatud musliinkardinaid 3 aknale, kodukootud musliinist kardinad kahele voodile ja 25 künra (ca 13 meetrit) pikkust jämedast takusest linasest põrandariidetükki.

Nii kasutatud kui täiesti uusi vooditarbeid oli rikkalikult: 8 sulgedega täidetud aluskotti, 15 suletekki (neist 3 lastetekki), 35 patja, 5 puuvillasest ja pikeeridest tekki ja 6 sitsist voodikatet. Arvuka voodi- ja lauapesu hulgas leidus flaami ja waarendorfi peenemast linasest laua- ja voodilinu ning serviette ja drellriidest ja jämedamast linasest käterätte ja linu.

Lisaks tavapärastele köögi- ja majapidamistarvetele kuulusid perekonnale sellised serveerimisnõud nagu 6 piklikku praeliuda, kaanega raguuvaagen, 2 supitirinat, 2 kaanega kastmenõud, võitoos, mustast savist tee- ja šokolaadikannud, 3 kohvikannu, valgest portselanist loputuskauks ja 253 rublale hinnatud vaskesemete serviis.

Päranduse hulgas oli hobune ja 3 saani, 2 troskat, 3 tõlda ja kaarikut ning 2 paari hobuserakmeid.

Pagarmeistri ametiriistad hinnati 50 bankorublale. Kogu pärandusse kuulunud vallasvara väärtuseks hinnati inventeerimisel 8760 bankorubla.

Kullassepp Karl Gotthard Oreniuse pärandus

Viimase kohtuasjana on lähema vaatluse all Tartu kullassepa K.G. Oreniuse laste eestkostese 19. sajandi keskpaigast.¹¹ Kullassepa pärandus inventeeriti kohe pärast tema surma 1854. aastal.

Pärandusse kuulus 2 puust elumaja koos kõrvalhoonete ning juur- ja puuviljaaiaga linnakrundil Riia tänavas. Hooned müüdi juba 1854. a pärandusel olnud võlgade katteks enampakkumisel tislmeister Friedrich Schultzile 2200 hõberubla eest. Pärijatel tuli tasuda 1854. a linnamaksud (11 rbl. korteri- ja 13 rbl. politseimaksu, 33 rbl. krundirenti.)

1855. a algul kolm päeva väldanud vallasvara oksjonil müüdi esemeid 346 hõberubla väärtuses; 27 rbl tulust läks oksjonikulude katteks. Väärtuslikumate mööblitükkide hulka kuulus büroo, kapiga pult, sohva koos 12 tooliga, 3 saarepuust klapplauda, 2 seinapeeglit, kummut, 2 kappi ning kõrgeima hinnaga (35 rubla) müüdnud seinakell. Arvatavasti kuulusid need esemed elutoa kui kõige esinduslikuma toa sisustusse.

Madalama hinnaga müüdi 8 lauda, 8 voodit, magamiskapp, lastevoodi, häll, välivoodi, 2 sirmi, 3 kappi, 2 raamaturiiulit, väike sohva, 2 tooli ja tugitool, väike peegel ja kummut. Põrandaid kattis 3 põrandariidetükki.

Eluruumide valgustamiseks kasutati 8 künralajalga, millest kahel olid paariskünralajalad ja üht "toruga lampi".¹²

Lauahõbedast loetleti 15 lusikat, kulp, 13 paari nuge-kahvleid ja teesõel; lauandudest supitirin, 2 toiduvaagnat, 20 taldrikut, 10 supitaldrikut, 13 paari tasse, 22 kohvikannu ja suhkrutoos. Majapidamistarvetest kasutati teemasinat, kohvimasinat, 2 kohviveskit, kohviprennerit, 2 triikrauda, vokki kerilaua ja 2 paari kraasidega, kahte komplekti kaale koos kaaluvihtidega. Köögitarvete hulgas leidus 4 ümarat ja 2 piklikku panni, 3 pada, 3 kastrulit, 3 katelt, 6 potti, suur teekatel, mahlakatel, kalarest, vasest veenõu ja veetõstmisnõu, 4 valamisnõud, tiigel, 2 müüsrut, 3 sõela, lehter, hakklaud ja 2 hakknuga, 3 tambitsat, kapsaraud ja mõned kruusidkaused.

Oksjonil müüdi ka suur hulk tööriistu ja kullassepa ametiriistad.

Oreniuse surmaga jäid tema 5 alaealist last orvuks. Nende käekäik on järgmine. Kohtu otsusel paigutati 3 poissi eestkostjate ja üks poiss linna notari peresse elama; noorim, tütar, saadeti Orjoli kubermangus elava sugulase juurde.

1839. a sündinud Edmund õppis kullassepa ametit, töötas sellina Riias ja Daugavpilsis (Dünaburg), kuid suri 1861. aastal.

1844. a sündinud Eduard oli Tartus kaupmees Kelleri juures õpipoisiks, kuid 1870. aastaks oli asunud elama Peterburi ja töötas raudteel.

1845. a sündinud Richard õppis eestkostja, kullassepp Brockhuseni juures ametit, kuid 1870. aastaks

tegutses ta Moskva kubermangus valitsejana. Tema juures elas ka õde Maria.

1847. a sündinud Arnold õppis kellassepaks Tartu meistri Rechi juures ja 1870. aastaks pidas Peterburis kellassepa ametit.

1870. a lõpetati Oreniuse laste eestkostesei noorima lapse täisealiseks saamisel.

Viited ja kommentaarid

¹ Tartu linnakodaniku majamuuseum avati 1993. a juulis südalinnas Jaani 16. Ekspositsioon tutvustab 1830. aastate linnakodaniku elamu biidermeier-stiilis sisustust.

² Fr. G. v. Bunge. Darstellung der gegenwärtigen Verfassung der Stadt Dorpat. Riga, 1827.

³ Familienrecht. IV Titel. Von der Vormundschaft und Curatel. Art. 267-528.//Provincialrecht der Ostseegouvernements, III, Liv-, Est- und Curländisches Privatrecht. St. Petersburg. 1864. S. 46-89.

⁴ Vaeslaste kohtu järevalve ja juhtimise alla kuulus Tartu kaubahooviga seotud leskede ja vaeslaste pensioniasutus.

⁵ Seaduse järgi võis isik asuda oma varandust valitsema 18-aastaseks saamisel, kuid praktikas alles 21-aastaselt.

⁶ Vaeslastekohtu varaloendeid on kasutanud oma uurimistöös bibliograaf Kaja Noodla. Vt. lähemalt - K. Noodla. Raamat Tartu kodudes XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul.//Keel ja Kirjandus. 1980. 9. Lk 547-555; K. Noodla. Raamat Tartu kodudes 1826-1850. //Keel ja Kirjandus. 1984. 12. Lk 731-736.

⁷ EAA. 3501-2-407.

⁸ Künlavalgustuse kõrval kasutati ka õlilampe.

⁹ EAA. 3501-2-417.

¹⁰ EAA. 3501-2-202.

¹¹ EAA. 3501-2-301.

¹² Arvatavasti on siin mõeldud sajandi keskel laiemalt levima hakanud petrooleumilampi.

Müürseppade J.N. Lange ja P.J. Buyeri pärandusest

Niina Raid

J.N.F. Lange pärandus

Tartu linnas tegutses 40 aastat (1779-1819) müürsepp **Johann Nicolaus Friedrich Lange**. Ta oli pärit Zellest ja sai 23. eluaastal Tartus müürsepaselliks. 1787. ja 1788. a töötas ta Rostockist Tartusse tulnud ja Dresdenis väljaõppinud silmapaistva müürsepa J.H.B. Walteri (1734-1802) juures. Walter tegi sel ajal viimistlustöid raekojas ja Peterburi (Narva) tänavas leitnant W.L. von Pistohlkorsi rikkaliku interjööri aadlimajas. Mõlemad ehitised on siiani säilinud. J.N.F. Lange võeti 1791. a lõpupäeval Tartu väikegildi liikmeks ja ta abiellus endast 14 aastat noorema Anna Gertruta Heiligtägiga. Neil oli viis last: kaks poega ja kolm tütart. Lange üheks väimeheks sai Caspar Adam Kranhals Kieli linnast, Holsteinist tulnud tubli müürsepa Johann Adolf Siegfried Gabriel Kranhalsi noorem vend. Vanem Kranhals elas ja töötas Tartus oma 81 eluaastast 56. Tema peateeneks oli 1802. a taasavatud ülikoolile uute hoonete püstitamine. Töötanud 1803-39. a ülikooli arhi-

tekti J.W. Krause abilisena tegeliku ehitusjuhi kohal, on J.A.S.G.Kranhalsil erilisi teeneid ülikooli peahoone põhistamisel ja selle keldrikorruse projekteerimisel. Ka J.N.F. Lange oli ülikooli teenistuses 19. saj algusest. Ent juba enne seda, nimelt 1792. a, oli ta endale otnud puumaja Lille tänavas. See teises linnaosas krundil nr. 70 asuv maja oli ehitatud tema esimese tööandja J.H.B. Walteri poolt. Sama elamu sai pärast 1833. a baltisaksa tuntud kunstniku August M. Hagen. Paraku on see ajalooline hoone viimases sõjas hävinud.

1807. a päris Lange endale kesklinnakrundi nr 122 Laia ja Rüütli tänava nurgal, kohal, kus oli seisnud rootsiaegse õuekohtu maja. Viimaseks krundiomanikuks enne teda oli Torunist siia tulnud müürsepasell Johann Gottfried Kohslovsky (Kasselowsky), kes oma surmani 1807. a oli Tartus töötanud 20 aastat, ilma et oleks saanud müürimeistriks.

J.N.F. Lange varasemaid töid ülikoolile oli puitmaneeži plaan aastast 1800. Ülikooli ratsutamisõpetaja J. von Daue andis selleks osa oma krundist nr 134 Laia ja Kloostri tänava nurgal. Seal peeti 8 hobust ja toimus

ratsutamisõpetus parkkümmend aastat, enne kui ülikool lasi selleks otstarbeks chitada Lutsu ja Jakobi tänava nurgale uue kivihoone. Plaani tegi siis 1821. a J.W. Krause. Uus maneež asus praeguse ülikooli võimla asukohal. Enne peahoone valmimist olid õppejõud tööks üliõpilastega majutatud ajutistes ruumidesse linnakodanike majades. Keemialabori jaoks üüris klaassepp van der Bellen välja oma maja köögi. Maja asus Ülejõel, Kivisilla chitamiseks kaevatud ja tollal veel kinni ajamata Emajõe haru ääres III linnaosa krundil nr. 7. Lange chitas sinna keemiaõpetuseks sobiva ruumi. 1803 toimetas Lange mõõtmisi Toomkiriku esisel platsil ja selle lähistel asuva vana kasarmu juures, mis J.A.S.G. Kranhalsi plaani järgi chitati 1808 ümber kliinikuks (praegu Riigikohtu hoone). Lange puhastas Toome kaevu ja juhendas Toomkiriku torni treppide sisseraiumist. Ta tegi eelarve botaanikaia kasvuhoonetele ja osales 1807. a Tähetorni chitusel. Ka linnasüdamel on säilinud Lange chitisi – eelkõige Suurturg (Raevoja plats) nr 12 – esinduslik kivimaja raevoja platsi põhjaküljel. Tema ümberehitatud linnamajadest on silmapaistval kohal ülikooli peahoone vastas, Küütri tänava nurgal krundil 49 asuv endine von Wahli maja.

Kui Lange 11. augustil 1819 63-aastasena suri, olid 4 tema last kodunt lahkunud. Oli jäänud vaid 12-aastane Juliana, kelle eestkostjaks määrati soliidne tislmeister N. Hartmann. Lange vara inventeerimisel ei võetud nimistusse Juliana kaasvara, mida hoiti eraldi alles sama suurena nagu see oli tema abiellunud õdedel. Asjade loetelu õigsust kinnitasid oma allkirjadega lesk A.G. Lange, tema kuraator ja väimees C.A. Kranhals, tislmeister N. Hartmann, Lange teine väimees pagar F.W. Schönrock. Lange kinnisvara oli eelpool vaadeldud maja Lille tänavas. Selle juures oli aed ja hoovil üürimaja. Vallasvara loetelus olid järgmised esemed.

1. **Hõbe:** 13 supilusikat, 10 teelusikat, 1 suur ja 2 väikest ettetõstmilusikat, kohvikann, 2 peekrit, loputusnõu, suhkrukoos, 2 viinapeekrit.

2. **Vaskesemed:** 2 supipotti, 3 kastrulit, väike pesukatel ja messingpada.

3. **Vooditarbed:** 4 sulgmadratsit, 4 sulgtekki, 10 peapatja.

4. **Pesu:** 10 paari linu, 10 paari padjapüüre, 20 käterätti, 12 laudlina, 2 tosinat salvrätikut.

5. **Fajanss:** 4 tosinat taldrikut, 5 liuda, 3 supikaussi, 3 loputuskauksi, tosin tassi.

6. **Mööbel:** kirjutuspult pealmikuga, 3 kappi, seinakell, 7 seinapeeglit, 2 tosinat tooli, 7 kaardimängulauda, 4 pesukasti, tosin maali, pesuvaalik, sohva, kummut, majapidamise puuesemeid. Peale selle oli päranduses obligatsioone, veksleid ja raamatuvõlgu märkimisväärses suuruses.

Ph. J. Buyeri pärandus

Eelnenuga on huvitav võrrelda ühe teise müüri-meistri pärandit, kes tegutses samal ajal Eestimaal. Selleks on Württembergist pärit arhitekt **Philipp Jacob Buyer** (ka Carl Philipp Boyer). 1819. aastal tema kohta tehtud järelpärimisel selgus, et Tallinnas tegutsenud müürseppmeister Ph. J. Buyer oli mitmeid aastaid elanud Eestimaal. Oma viimastel eluaastatel oli ta olnud Vinni mõisas Rakvere lähedal, tegutsenud seal aadlipreilide pansionaadi juures ja selle ümbruskonnas. Elanud ka Mõdriku mõisas Virumaal. Kuna ta pikemat aega kannatas podagra vaevuste all, tegi ta läbi mitmeid nädalaid kestva ravikuuri Tallinnas. Kui ta sellest loodetud abi ei saanud, läks ta oma tuttavate soovitusel Lihula linna lähedal elava talupoja juurde, kus ta peatselt – 27. oktoobril 1815 – suri. Ta maeti Lihula surnuaiale. Ametliku nimistu järgi oli tal Mõdriku mõisas järele jäänud mööblit, võlapabereid, kastike matemaatiliste instrumentidega, värvikarp, kitsas puukast 2 joonestuslauaga ja 1 joonlauaga. Raamatuist oli eraldi märgitud Thurm'i "Civil Baukunst", kuid peale selle oli veel 5 muud arhitektuurialast, kuid nimeliselt mainimata teost, visandeid ja jooniseid, pitsat messingisse uurendatud tähtedega "PB". Buyeri ülejäänud vara moodustasid 2 hõbe supi- ja 3 teelusikat, 2 puust lauad ja 5 puukahvli, habemenuga, siidist rahakott 3 hõberubla ja 45 kopikaga, väike tualettpeegel mahagoniraamis. Vaskesemetest on märgitud pesunõu ja kann, kohvikann ja kastrul; vana riidekirst, milles olid järgmised rõivad: 4 särki, punane kaelarätik, 4 öömütsi, 3 paari siidi-, niidi- ja villaseid sukki, 4 kaelarätti, villane kootud öövest, riidega kaetud pesukarukasukas, müts, riidefrakk, pealispintsak, 2 paari pükse, 2 paari saapaid, paar kingi, 2 kirjut pikevesti. Lõpuks olid loetelus veel vana hobune, rakmed, saan ja troska.

Oma testamendi oli Buyer teinud Tallinnas, Toompeal, kuu aega enne oma surma – 22. septembril 1815 kolme tunnistaja juuresolekul. Üldpärijaks oli ta määranud parun Reinhold von Kaulbarsi, kelle juures kadunu oli elanud mitmeid aastaid. Seal oli teda hooldatud ka haiguse ajal. Teiseks pärijaks oli määratud rentnik Georg Peter Schenki kasutütar Anna, kellele Buyer jättis 2000 assiginaatrubla. Selle summa protsendid tulid neiule välja maksta kuni tema 20-aastaseks saamiseni. Kolmas pärija, G. P. Schenk Kabala mõisast Viru-Nigulas, kes oli olnud tema pikaajaline sõber, sai endale arhitekti pesukarukasuka. Ülejäänud esemed jaotati laiali Buyeri endise sõprus- ja tutvuskonna vahel. Kahjuks pole arhiivandmeid Ph. J. Buyeri sünniaasta ega tema vanuse kohta 1815. aastal.

Kasutatud allikad:

EAA. 3501-2-217 (Lange);

EAA 862-1-1263 (Buyer).

Ühe traditsiooni hääbumine: Tartu laadad 1945–1968

Terje Anepaio

Laadad rahvakultuuri osana

Laatade traditsioon Eestis on sajanditevanune. Neid peeti nii linnas kui maal. Algselt kauplemisvõimalusena, seega majanduslikel põhjustel tekkinud laadadele lisandus ka kultuurilis-meelelahutuslik funktsioon, mis edaspidi järjest suurema tähtsuse omandas. Laat oli maarahvale kohaks, kus sai müüa kõike, mis oma tarbest üle jäi, ning osta tallu vajalikku kaupa. Eriti loomade ostu-müügi osas oli laadad talurahva jaoks asendamatud. Kauplemise kõrval tuldi siia lõbutsema, kohutuma sugulaste ja tuttavatega, sõlmima uusi tutvusi ja kuulama uudiseid.

Sajanditega väljakujunenud institutsiooni rolli talurahva elus enne Teist maailmasõda iseloomustab lõik vastusest Eesti Rahva Muuseumi (ERM) küsimuslehele: *Laadad ei olnud nähtus omaette, laat laada pärast. See oli üks osa rahva elust, nagu põllukünnimine või kirikus käik. See oli kaubanduse elavdamine ja edendamine. Mis omakorda toetas majandust. Vaheldusriikas pühapäev kõigile.*¹ Laadad olid seega kujunenud lahutamatuks osaks rahvakultuurist.

Laatade arv ja laadapaikade hulk Eestis suurenes kuni 1940. a pidevalt, sest põllumajanduse kaubatoodangu kasvuga suurenes ka vajadus turustamisvõimaluste järele. 1939. a peeti Eestis 310 eri paigas kokku 944 laata.² Enamus neist kestsid ühe päeva. Kõige rohkem peeti laatu Tartu- ja Võrumaal. Umbes kolmandiku moodustasid linnades toimuvad laadad. Eesti Vabariigi tähtsaim laadalinn oli Tartu, siinsete laatade käive ulatus kümnendikuni Eesti laadakaubanduse käibest.³ Tartu kuulub Eesti vanimate laadalinnade hulka. Siinse linnuse juures asus kaubitsemiskoht juba muinasajal.⁴ Eriline tähtsus oli 1588. a Poola kuninga Zygmunt III privileegiga lubatud jaanuarikuus pärast kolmekuningapäeva kolme nädala jooksul toimuval aastalaadal, mis veel 19. sajandi esimesel poolel oli Baltimaade suurim.

Huviline võib esimese iseseisvusaja aegseist Tartu laatadest lugeda kogumikust "Muunduv rahvakultuur".⁵

Käesolev kirjutis, mille aluseks on autori diplomitöö peatükk,⁶ annab ülevaate laatade pidamise ajaloolise traditsiooni lõppvaatusest Tartu linnas.

Uurimistöö käigus töötasin läbi teemakohased allikmaterjalid Tartu Linnaarhiivist (Tartu Linna TSN TK üldosakonna, Kaubandusosakonna ja Tartu Turu arhivaalid). Olulist teavet leidis ajalehes "Postimees" (1948. a alates "Edasi"). Väärtuslikke andmeid sain vestlusest Tartu Turu kauaaegse raamatupidaja Linda Veedega ja 1960. aastatel Tartu Turu direktorina töötanud Jakob Plekksepaga.

Muutused laatade pidamise korras

Esimesel nõukogude okupatsiooni aastal ei jõutud Tartu laatade korralduses mingeid suuremaid ümberkorraldusi läbi viia. Kehtestati vaid uus platsimaks (paralleelselt Eesti kroonides ja sentides ning nõukogude rublades ja kopikates). Esimene sõjajärgne laat peeti Tartus juba 1944. a detsembris. Regulaarselt hakkasid laadad toimuma alates 1945. a veebruarist.⁷ Nende organiseerimisega tegeles linna täitevkomitee kaubandusosakonna koosseisus olev Turgude Valitsus. Järgmise aasta laatade kuupäevad kinnitati täitevkomitee istungil. Senine laatade pidamise kord ja nimetused kadusid.⁸ Terava vajaduse tõttu hakati laatu korraldama tihedamini, kuni kaks korda kuus. Kuni tsentraliseeritud varustuse kujunemiseni pidid just laadad aitama linna toiduainetega varustada. Linna plaanilistesse tuludesse kuulusid ka sissesõiduhoovidelt ja turumaksust laekunud summad, mis sõltusid suuresti laatadest.

Ühe- või paarpäevaste nn kuulaatade kõrval toimusid 1940–50. aastatel veel mai ja oktoobri suurlaadad ning 1950. aastatel koolilaadad, mis kestsid 5–10 päeva. Näiteks 1951. a toimus 18. jaanuaril, 16. veebruaril ja 22. märtsil kuulaat, 17–20. juulil "Eesti NSV aastapäeva eelne laat", 17. augustil kuulaat, 27. augustist 5. septembrini koolilaat, 14. septembril ja 10. oktoobril kuulaat, 30. oktoobrist 5. novembrini "oktoobrieeelne laat", 4. detsembril kuulaat ning 27–28. detsembril "nääriline laat".⁹

1960. aastatel laatade arv vähenes ja kestvus lühenes. Neid peeti enamasti nädalavahetustel.¹⁰

Esimestel aastatel pärast sõda teatas "Postimees" regulaarselt laatade toimumise ajad. Eriti ulatuslikult reklaamiti mai ja oktoobri suurlaatu. Tartu-, Võru-, Valga-, Viljandi- ja Jõgevamaa valla täitevkomitee-

desse ja külanõukogudesse saadeti laadapäevade trükitud teatelehed ja suurlaatade reklaamplakatid. 1949. a kadusid ajalehest teated kuulaatade toimumise kohta, põhjuseks ilmselt laatade sobimatus ajastu vaimuga ja nõukoguliku kaubanduse mõistega. L. Veede mäletas, et 1950. aastate keskel keelas linna täitevkomitee laatade kuulutamise ajalehes. Nüüd jäid ainult trükitud teatelehed, mis saadeti kolhooside juhatustesse ja rajoonide täitevkomiteedesse. Tartus võis laadareklaami panna turuplatsile ja turuhoone välisseinal olevale teadetetahvlile. Hiljem keelati ära teadetetahvli kasutamine ja informatsiooni lubati panna ainult turuhoonesse.¹¹

Laadaplatside asukohad

Laadaplatsid asusid sõjajärgselt kesklinnas, hiljem viidi enamus neist äärelinna. 1945. a kaubeldi kariloomade ja põrsastega Riia tänava alguses ja Turu tänaval, hobuste, puutööde (nõud, vankrid, reed jne) ning tarbeesemetega Emajõe vasakul kaldal heina- ja puuturul (praegu Võidu sillast vasakul olev väike plats).¹² 1946. a märtsis viidi hobuste müügiplats Peetri turule (Peetri ja Mäe tänava nurgal asuv plats).¹³ 1950. aastast toimus seal ka kariloomade ja põrsaste müük,¹⁴ vahepeal oli nendega kaubeldud Narva tänaval ning Mäe, Roosi ja Kivi tänava alguses.¹⁵ Käsitööde ja puunõude müügi-koht asus 1950. aastatel Kalda tänava äärsel platsil, Põik tänavast kuni Leningradi (praegu Peterburi) maanteeni.¹⁶ Kuni Peetri turule üleviimiseni 1954. a kaubeldi siin ka vanakraamiga. 1960. aastatel hakati puunõusid müüma toiduainete turul (Turu, Kaluri, Lao ja Riia tänava vaheline ala), kus oli selleks eraldatud osa platsist. Mai ja oktoobri suurlaatade tööstuskaupade müük toimus pärast sõda Kalda tänava äärsel platsil, 1952. aastast saadik uuel (praegusel) turuplatsil.¹⁷ Erilist laadamaksu, nagu eksisteeris Eesti ajal, ei olnud. Nõuti tavalist ühekordest turumaksu, mille suuruse kehtestas ENSV Ministrite Nõukogu üleliidulise tariifi järgi. Raha nõudsid sisse turukassiirid.

Laadale tulek ja peatumine Tartus

Enamik maainimesi käis veel 1950. aastatelgi laadal hobusega. Erandiks olid siin suurlaadad, kuhu võimud algusest peale organiseerisid ka autotransporti. Aastakümne lõpul hakati laadalisi kohale tooma kas kolhoosi- või siis Tartust tellitud turu autodega. Ulvis oli kolhoos "Tee Kommunismile". Puunõude tegijad said Tartu laadale minekuks kolhoosilt veoauto. Sellele pandi kasti külgedele kõrgendused ja laoti nõudekoorem peale. Tavaliselt mahtusid ära kahe kuni kolme mehe nõud. Üks istus juhi kõrvale kabiini, teised sõitsid bussiga järele või läksid juba varem laadale.¹⁸ Hiljem

on laadalistes lisaks liinibussile kasutanud ka takso. *Sõitsime Kolkjast liinibussiga Tartu laadale põrsaid ostma. Ostetud põrsa panin kartulikotti. Tagasisõiduks üürisime mitmekesi takso. Põrsakotid panime auto pagasiruumi.*¹⁹

Laadalistes jaoks oli Tartus kaks ööbimiskohta: sisesõiduhoovid Raekoja tänav 37 ja Narva tänav 89/91.²⁰ 1950. aastatel kasutati ainult Narva tänava sisesõiduhoovi, mis nimetati ümber "Kolhoosnikkude Koduks". See oli kinnise hooviga, hoovis oli hobusetall. Koridori ühel poolel asus kaks magamisruumi naistele, vastas kaks meestele. Igas ruumis oli seinal krapp. Aja viiteks sai malet ja lauamänge mängida. Oli olemas toiduvalmistamise- ja pesemisvõimalus. Tasu võeti ööbimise, pakihoiu ja hobuse parkimise eest. Tulijal pidi olema oma hobusele hein kaasas. Kõik ööbijad registreeriti.²¹

Laatade suurus ja välisilme

Laatade suurus ja välisilme ning osalejate ring olid võrreldes möödaniikuga täiesti muutunud. Erakaubanduse likvideerimisega kadusid traditsioonilisse laadapilti kuuluvad elukutselised laadakauplejad. Uute müüjatena kerkisid esile kolhoosid. Nüüdsed kuulaadad erinesid oma üldpildilt vähe argisest turupäevast. Tavaliselt oli laadal 4-5 veist ja umbes sama palju hobuseid. Juhtus ka erandeid: 1963. a oli ühel laadal üle 30 veise.²² Võrdluseks võib meenutada, et iseseisvusaastatel oli keskmisel Tartu laadal hobuseid 150-200, eriti suurte laatade korral ulatus nende arv 300-ni. Veiste arv ulatus keskmiselt 100-ni, suurtele laatadele toodi müügile kuni 150 ja rohkemgi looma.

Loomadest kaubeldi kõige rohkem põrsastega. Mõnikord toodi müügile lambaid ja küülikuid. Põrsad ja küülikud olid puulippidest kastides, mis kaeti presendiga. Loomade müümiseks pidid kolhoosid ja individuaalmüüjad võtma kohalikult veterinaararstilt "taudivaba tõendi". Põrsaste ja küülikute müüjad panid selle tõendi kasti külge.²³ Käsitöömüüjatelt nõuti täitevkomitee rahandusosakonna luba. Avinurme rahvas (avinurmikud) kauplesid endiselt puutöödega (nõud, kartulikorvid, rehad, hangud, luuavarred). Peale sõda taheti eriti väiksemaid astjaid, toobreid, kolmjalgu. Müümata jäänud nõusid ostsid turunaised õhtul odavalt üles ja müüsid turupäevadel ära.²⁴ Kui oli võimalus, pandi järelejäänud esemed järgmise laadani tuttavate juurde hoiule. Puunõude kõrval olid veel 1950. aastate alguses müügil pleknõud, reed, vankrirattad. Linnanaised müüsid omatehtud luige- või pödrakujutistega seinavaipu.

1950. aastate lõpus keelati käsitööga kauplemine. Talunaised tõid laadale villa ja villast lõnga. Kuni era- viisilise võrgupüügi keelamiseni käisid Peipsi-äärsed

venelased Tartus kala müümas. Kuulaatadel olid keelatud igasugused laadalõbustused, tegelda tuli rangelt ostmise ja müümisega. Traditsiooniline laadapilt edasitagasi voogava inimhurruga, kus aeti äri, lahutati meelt ja vahetati uudiseid, oli kadunud. Osavõtt laadast oli nii tagasihoidlik, et talvel külmaga laata õieti ei olnudki!²⁵

Mai ja oktoobri suurlaadad

Võimud pöörasid erilist tähelepanu propagandatstarbelistele mai ja oktoobri suurlaadadele, mis pidid kujunema tõeliseks demonstratsiooniks nõukogude kaubanduse suurest tõusust sõjajärgsel perioodil.²⁶ Kahele tähtsamale riigipühale pühendatud suurlaadad erinesid tavalistest kuulaadadest tsentraliseeritud korralduse poolest. Esimene suurlaat toimus 1.-6. novembrini 1945. a.²⁷ Suurlaada läbiviimiseks moodustati laadakomitee, mis juhtis mitmeid korraldavaid komisjone (organiseerimise, propaganda- ja agitatsioonikomisjon, transpordi- ja kaupade juurdeveo komisjon, kultuuriliste ürituste, toitlustamise, majutamise ja korrapidamise komisjon, põllumajandussaaduste müügi, vastukaubastamise, telkide, laudade, vitriinide asetamise komisjon).²⁸ Maarahva laadakaupade kõrval pandi suurlaadal erilist rõhku tööstuskaupade müügile, mis pidi kompenseerima sõjas laostatud kaubandust. 1948. a mai suurlaada eel kirjutati "Postimehes", et *tööstuskaupade passaažhoones Narva tänav 17 ja Fortuuna tänav 4 on esindatud 14 kohaliku kaubandus- ja tööstusettevõtte kauplust, kus ostjaskond võib saada suures valikus igasuguseid tööstuskaupu*.²⁹

Kaubavaliku laiendamiseks kutsuti oma kaupa müüma Leningradi kaubamajasid ning Riia ja Leningradi ettevõtteid. 1947. a oktoobri suurlaadal müüs Tartu Kaubastu tekstiil- ja pudukaupu, majapidamistarbeid, ehitustarbeid, jalanõusid, mänguasju, parfümeerikaupu, hobuserakmeid. Leningradi Kirovi rajooni universaalkaubastu pakkus tekstiilkaupu, elektri- ja raadiotarbeid, jalgrattaid ja nende varuosi, majapidamistarbeid, jalanõusid, vaipu. Sama linna Frunze rajooni universaalkaubastu tõi laadale tekstiili ja valmisrõivaid, mootor- ja jalgrattaid, trikootažkaupu, tapeete. Riias asuv Balti elektri- ja sidetööstuste turustuskontor oli kohal raadiokaupadega ning Tallinna Eri-universaalkaubastu tekstiil- ja pudukaupade, majatarvete, õmblusmasinate ja jalgratastega.³⁰

Ostu- ja müügivõimaluste kõrval osutati laadalistele ka mitmesuguseid teenuseid (näit. juuksur, jalatsite kiirparandus). Organiseeriti sõitu laadale: 1946. a aprillis olid Jõgevalt, Elvast ja Petserist Tartusse sõitvatel rongidel erivagunid siltidega "Maielele laadale sõitjaile." Nendesse vagunitesse pääses kohalikust täitevko-

miteest antud tõendiga. Uhmardust, Sanglast ja Puurmanist väljusid laadapäevadel veoautod Taaralinna.³¹ 1950. a mailaadale sõitjatele oli Tartu-Tallinn ja Tallinn-Pihkva rongides kasutada erivagun nr. 8. Sinna võis kaupa kaasa võtta kuni 50 kg, tavaliselt reisipagasi ettenähtud 16 kg asemel.³² Laadaliste jaoks reserveeriti linnas toitlustusettevõtteid, laadaplatsil pakuti kandelaudadelt saiu, võileibu jms.

Mõeldi ka meelelahutusele. 1947. a oktoobri suurlaadal esinesid tsirkuse- ja estraadinäitlejad Leningradist.³³ 1948. a mailaadal tegutses lasketiir.³⁴ Kinos "Ateen" toimusid reserveeritud seansid, kuhu pileteid sai laadakomiteest. Kõnekas on fakt, et 1948. a oktoobrisuurlaada ajal näidati "Robinson Crusoele" lisaks dokumentaalfilmi "Eesti kolhoos Gruusias."³⁵ Ajastu vaimu kajastusena kuulus suurlaadade juurde laadaplatsi kaunistamine. Punaste lipukeste ja vanikutega chiti turuhoone ja müügiputkad. Turuhoone esiküljele ja laadaplatsile riputati päevakohaseid loosungeid: *Kõik Tartu oktoobrisuurlaadale!*³⁶ *Täidame 8 kuu plaani 21. juuliks — Eestis Nõukogude võimu kehtestamise 10. aastapäevaks!*³⁷ *Tere tulemast maisuurlaadale 26.-27. aprillil 1948. a.*³⁸ Suurlaadadele tehti reklaami kohalikus ajalehes ja raadios. Ajalehereklaam oli oma aja kohta ulatuslik ja ajastu vaimule vastavalt kampaania-lik. Tavaliselt pöörati lehes tähelepanu juba suurlaada ettevalmistusele. Kiideti eesrindlikke osalejaid, kellel müügiputkad püstitatud, laideti mahajääjaid. Tähelepanu all oli laadaplatsi kaunistamine: *Ka ei tohi unustada näitlikku agitatsiooni mailaada ettevalmistusperioodil. Meie turuplatsi müügiputkadel on vähe mobiiliseerivaid loosungeid. See viga tuleb kaubandusorganisatsioonidel ja Turgude Valitsusel ühiselt kõrvaldada.*³⁹ Maarahvale kinnitati, et *laata külastavate talupoegade heaolu eest kantakse igal võimalikul viisil hoolt*⁴⁰ ja esitati üleskute: *Talupojad, tooge laadale põllumajandussaadusi, laat varustab teid kõige vajalikuga!*⁴¹ Ägedale propagandale vaatamata jäi osavõtt suurlaadadest üldiselt tagasihoidlikuks. Linna kaubandusosakonna 1948. a II kvartali aruandes märgitakse mailaada kohta: *kuna laada elavus ei tõusnud üle keskmise, laat mingisugust mõju vabaturuhindadele ei avaldanud.*⁴² 1950. aastate suurlaadade peamiseks eripäraks said (jäid) kirevad kaunistused. *Suurlaada ajaks püstitati kioskeid, kus kaubandusvalitsuse kauplused pidid kauplema. Paviljonidele pandi loosungeid ja lipukesi. Eelnevatel päevadel oli turutöötajatel tegemist vanikute punumise ja loosungite meisterdamisega. Loosungiriie pidi olema punane. Mõned loosungid reklaamisid kaupu, enamus toonitas riiklikku püha. Kõige suurem loosung tõmmati turu värava peale. See kirevus oligi peamine omapära.*⁴³ Autori arvates võib mai ja oktoobri suurlaatu oma ise-

loomult ja organisatsioonilt paljuski pidada 1970. aastatel alguse saanud kooperatiivilaatade eelkäijateks.

Võimu suhtumine laatadesse muutus 1950. aastatel üha tõrjuvamaks. Laatu nimetati ametlikult "kapitalismi igandiks". Lisaks sellele vajutas laadakaubandusele pitseri kogu sõjajärgne periood ise (küüditamine, kollektiviseerimine). Militsionärid pidid tagama laatadel avaliku korra, kuid nende peamiseks tegevuseks kujunes spekulatsioonide avastamine. Võitlus spekulatsiooniga (see mõiste oli tollal väga lai ning ähmane), mis sageli kandus äärmusse, oli iseloomulik kogu vaadeldava perioodi laadakaubandusele ja põhjustas selle kiratsemise. Laadad olid kolhoosikorra päevil piiratud arvule maainimestele peamiselt loomade (valdavalt põrsaste) ostu- ja müügikohaks, linlastest puudutasid nad väga väheseid. Laat pidupäevana, maa- ja linnainimeste kokkusaamis- ja suhtlemiskohana oli kadunud. Selline

arusaam kujunes autoril välitööde käigus inimestega vesteldes. Enamus küsitluteest nii linnas kui maal ei teadnud, et vaadeldaval perioodil oleks Tartus laatasad peetud, samal ajal kui eestiaegseid laatu mäletati hästi. See näitab, kui väikseks oli muutunud laatadest osavõtt ja nende tähtsus.

Laatade pidamise ajalooline traditsioon Tartus lõppes 1968. aastal. 1969. a laatade kuupäevi täitevkomitees enam ei kinnitatud.⁴⁴

1970. aastatel hakati linnades ja alevites (sh Tartus) korraldama nn kooperatiivilaatu, mille pidamine katkes 1980. aastate lõpul toimunud majanduslike muudatuste käigus. Kaasajal laatade nime all toimuvad üritused (näit. talulaadad, reklaamlaadad "Eelista Eesti-maist!" jms) on äärmiselt mitmepalgelised, ent kuuluvad juba hoopis uude kultuuripilti.

Viited ja kommentaarid

¹ ERM-i küsimusleht koolidele nr 187. Küsimusi laatadest. Vastaja Kalvi Öis.

² F. Sauks. Kaubanduse arengust Eestis kapitalismi tingimustes (1900 - 1940). Tln, 1968. Lk 148.

³ Samas. Lk 151.

⁴ L. Jaanits jt. Eesti esiajalugu. Tln, 1982. Lk 399.

⁵ Muunduv rahvakultuur. Tln, 1993. Lk 168-187.

⁶ T. Alop. Tartu laadad 19. sajandi II poolest - 1968. a. Diplomitöö. Juh. dots. A. Luts. Tartu 1988. Käsikiri TÜ lähiajaloo õppetooli raamatukogus.

⁷ Tartu Linnaarhiiv (=Trt LA). 15-1-2. L 143.

⁸ Iseseisvusaastatel toimus Tartus 8 laata aastas, mis olid määratud järgmistele päevadele: 8. jaanuaril uusaastalaat, 17. veebruaril küünlalaat, neljapäeval pärast lihavõttepühi lihavõtetalaat, 4. juulil jaanilaat, 23. septembril mihklilaat, 14. novembril mardilaat, 13. detsembril jõululaat.

⁹ Trt LA. 15-1-57. L 28.

¹⁰ Siin ilmneb juba muutus nädalapäevades. Tsaariajal ja Eesti esimesel iseseisvusajal peeti laatu ainult argipäeviti.

¹¹ Linda Veede (s. 1912), Tartu, Õnne 21-2a, töötas 15. augustist 1951 kuni 1. veebruarini 1986 Tartu Turu raamatupidajana. Suulised andmed.

¹² Postimees. 1945. 10. veebruar, 6. aprill.

¹³ Postimees. 1946. 6. märts.

¹⁴ Trt LA 15-1-80. L 20.

¹⁵ Trt LA 257-1-6. L 81.

¹⁶ Trt LA 15-1-20. L 20.

¹⁷ L. Veede. Suulised andmed.

¹⁸ Endel Aun (s. 1923), Avinurme vald, Ulvi küla. Suulised andmed.

¹⁹ Agnia Usanova (s. 1912), Kodavere kihelkond, Peipsiääre vald, Kolkja küla. Suulised andmed.

²⁰ Trt LA. 15-1-42. L 14.

²¹ L. Veede. Suulised andmed.

²² Jakob Plekksepp (s. 1927), Tartu, Rukki 3, töötas 1. septembrist 1961. kuni 1. detsembrini 1972 Tartu Turu direktorina. Suulised andmed.

²³ J. Plekksepp. Suulised andmed.

²⁴ E. Aun. Suulised andmed.

²⁵ L. Veede. Suulised andmed.

²⁶ Edasi. 1950. 23. aprill.

²⁷ Postimees. 1945. 26. oktoober.

²⁸ Trt LA. 257-1-6. L 64, 79.

²⁹ Postimees. 1948. 23. aprill.

³⁰ Trt LA. 257-1-6. L 91.

³¹ Postimees. 1946. 26. aprill.

³² Edasi. 1950. 23. aprill.

³³ Postimees. 1947. 25. oktoober.

³⁴ Postimees. 1948. 27. aprill.

³⁵ Edasi. 1948. 2. november.

³⁶ Postimees. 1947. 31. oktoober.

³⁷ Edasi. 1950. 28. aprill.

³⁸ Postimees. 1948. 27. aprill.

³⁹ Edasi. 1950. 23. aprill.

⁴⁰ Postimees. 1946. 26. aprill.

⁴¹ Postimees. 1947. 31. oktoober.

⁴² Trt LA. 257-1-16. L 72.

⁴³ L. Veede. Suulised andmed.

⁴⁴ J. Plekksepp. Suulised andmed.

Pilguheit Eesti õiguse ja kohtute arengule

Viljar Peep

Eesti ajaloo tundmine tugineb ju suures osas kohtuasutuste arhivaalidel. Kohtuvõim ja õigusemõistmine on olnud tihedalt seotud riikliku (ja seisusliku) korraga ning omavalitsfunktsioonidega (raed, vallakohtud). Need materjalid peegeldavad ilmekalt eestlaste ühiskondlikku seisundit võõrvõimu sajanditel. Õiguskord pakub ka eneseidentifitseerimise võimalusi. Territoriaalsete õigussüsteemide piirid langevad üldjoontes alati kokku kultuuriareaalidega.

Käesolev artikkel annab konspektiivse ülevaate Eesti õiguskorra ja kohtuasutuste ajaloost keskajast tänapäevani. Eesmärgiks on teha kättesaadavaks kontsentreeritud kujul faktimaterjali, mille otsimine teatmeteostest ja erialakirjandusest oleks autori tähelepaneku kohaselt tülikas.

1. Keskaegne talurahvaõigus, talurahvakohtud

Võib arvata, et muinasajast pärit eestlaste tavaõigus jäi talupogade omavahelistes asjades ka keskajal üldjoontes püsima. Kindlasti toimus selles ristiusu mõjul mõningaid muutusi perekonna- ja pärimisõiguse osas. Samas pole tänaseni selge, kas muinasaegne orjuse institutsioon kadus ristiusu mõjul või hääbus ise.

Talupojaseisuse raamidest väljapoole jäävaid suhteid (talurahva vahekorrad maaisanda, kiriku ja läänimeestega, õigusemõistmine talupoegade ja mittetalupoegade vahelistes asjades) tuli korraldada uute õigusnormidega. Esmasteks õigusallikateks kujunesid siin eestlastega sõlmitud maakondlikud alistumislepingud.

Ka talurahvaõiguse norme püüti üles kirjutada. Oma talurahvaõiguskogu oli Riia peapiiskopkonnal ja Liivi ordu aladel (*Liivimaa talurahvaõigus*). Säilinud on viimase ärakiri Harju-Virule (1546. a *Punase Raamatu* osana). Kõik nad sisaldasid eeskätt kriminaalõiguslikke sätteid ning kehtisid kuni Liivi sõjani, osalt kauemgi. Tsiiviilõigus käibis valdavalt suuliste õigustavadena.

Saare-Lääne õigusraamatute kogusse kuulus eraldi 14/15. sajandi vahetusel kirja pandud talurahvaõiguse kõiide, mida uuemas kirjanduses nimetatakse *Läänemaa talurahvaõiguseks*. Selle eripäraks on asjaolu, et peale kriminaalsätete sisaldab ta ka rohkesti perekonna-, pärimis- ja protsessiõiguslikke norme.

Vähesel määral sisaldavad talurahvaõiguslikke sätteid ka järgmises alapeatükis käsitletud *Vanem, Keskmine ja Ümbertöötatud Liivimaa rüütliõigus*. Vastavad artiklid olid tuntud *külaõigusena*, kuna nad normisid mh külade-vahelisi piiri- ja omanditülisid.

Jüriöö ülestõusu mahasurumisele järgnenud sajan-ditel halvenes talurahva õiguslik seisund oluliselt. Talurahva sunnismaistamisega kaasnes ka mõisnike distsiplinaarvõimu – *kodukari* – teke ja laienemine. See kujunes tavaõiguslikult, mingeid õigusakte selle kohta enne 17. sajandit ei antud.

Mõisnikkond üritas pärisorjastamist ka õiguslikult fikseerida. Mitmed kohalikud koodeksiprojektid tuginesid talurahvast käsitlevates osades Rooma õiguse orjandussätetele. Mainida võib Liivimaalt *D.Hilcheni* (1599) ja *E. v. Mengdeni* (1643) ning Eestimaalt *Ph. Crusiuse* (1650) ning *Budbergi-Schraderi* 1740. aastail koostatud rüütli- ja maaõiguse projekte. Sama suunitlust väljendas *Roseni deklaratsioon* (1739). Kuigi Poola, Rootsi ega Vene valitsused neid ametlikult ei kinnitanud, leidsid nad baltisaksa aadlikest koosnevates kohtutes siiski praktilist kasutamist.

Kohtupidamiskord muistsele vabadusvõitlusele järgnenud sajanditel oli üldjoontes järgmine:

Mõisastamata alal mõistis õigust **vakusekohus**. Vakused olid umbkaudu 100 talust koosnevad maksustus- ja haldusüksused. Vakuse kokkutulekul tasuti maaisanda esindajale (foogtile) või läänimehele maksud ja andamid, peeti pidu ja mõisteti kohut. Eesistujaks oli maaisanda esindaja või läänimees, kes aga tavaliselt laskis otsuse teha auväärsematest talupoegadest kaasistujail. Viimaseid kutsuti *õiguseleidjajaks* või *hirsniukeks*. Ilmselt võisid lihtsamaid asju lahendada ka valitud küla- ja vakusevanemad ehk -vardjad ehk -kupjad.

Mõisastatud alal mõisteti õigust **mõisakohtuis**. Nõudeasjus oli mõisnik-läänimees eesistujaks ning talupojad õiguseleidjateks. Kuritegude arutamisest kutsuti osa võtma ka naabermõisnikud. Õiguseleidjad tegid vanadele tavadele tuginedes otsuse ettepaneku, kohus kas kinnitas selle või lükkas tagasi.

Mõisakohtute võimupiirid talurahva üle olid piirkonniti erinevad. Taani kuningad andsid neile üsna varsti kohtuvõimu nii väiksemais asjus (*naha ja karvade üle*) kui ka raskemais asjus (*kaela ja käe üle*). Mit-

mel pool jäi aga kaelakohtuõigus maaisandatele või nende volinikele.

Talupoegade sunnismaistamise järel seati sisse **adrakohtunike** ehk **haagikohtunike** (*Hakenrichter*) amet. Adrakohtunikud tegelesid talupoegade pagemist tekkinud mõisnike vaheliste vaidluste lahendamisega. Tasapisi lisandusid uued ülesanded: talupoegade teetöödekohustuse kontroll, maal toimepandud kuritegude juurdlemine, kõrgemate kohtute otsuste täideviimine. Sellest loetelust näeme, et adrakohtud ei esinenud niivõrd kohtu- kui politseifunktsioonides. Adrakohtunikud seati ametisse kohalike mõisnike seast 3 aastaks. Esmalt fikseeriti see amet 1458. aastal Tartu piiskopkonnas ja levis varsti mujalgi Vana-Liivimaal.

2. Rüütli- ja maaõigus, aadlikohtud

Väljaspool linnaõiguse piirkonda kehtivate õigusnormide kogumi kohta kasutati keskajal üldmõistet **rüütli- ja maaõigus**. Rüütlikeisuse elukorralduse õiguslikud alused pärinesid valdavalt Saksamaalt (lääni- ja auvahekorrad, kohtupidamine seisusekaaslaste üle, perekonna-, pärimis- ja eestkostesjad jne). Üheks olulisemaks õigusallikaks oli 13. sajandi algul koostatud "*Saksi peegel*" (*Sachsenspiegel*, *Sächsisches Landrecht*).

Vallutajate poolt kaasa toodud õigusnorme muugandati kohalike oludega, need täienesid maaisandate antud või maapäevadel vastuvõetud aktidega ning tavade ja pretsedentidega. Õigusemõistmise muutis keerukaks asjaolu, et õigusnormid olid kas suulised või paljudesse ürikutesse laiali paisatud. Seetõttu hakati käibivaid õigusnorme koondama nn õigusraamatutesse.

Taanile kuulavas Harju-Virus kehtis nn *Valdemar-Eeriku õigus*, mis reguleeris lääni saamis- ja pärimiskorda, eestkostesaju ning kohtupidamist. Kriminaalsäetted puudusid. Ilmneb suuri sarnasusi "*Saksi peegliga*". Vanim ära kiri on säilinud 1546. a koostatud *Harju ja Viru ühises vabas rüütli- ja maaõiguses*, mida kõite järgi kutsuti ka "*Punaseks raamatuks*" (hilisema Eestimaa rüütli- ja maaõiguse prototüüp).

Tähtsaimaks õiguskogumikuks kujunes 3-köiteline *Saare-Lääne piiskopkonna maaõigus* ehk F.G.v. Bunge antud nimetusega *Liivimaa õiguspeegel*, mis koostati 14. sajandi algul Saare-Lääne piiskopkonnas. Ka selles ilmneb analoogia "*Saksi peegliga*". Hiljem lisandusid 4. köide (Läänemaa talurahvaõigus) ja 5. köide (nn *Vanem Liivimaa rüütliõigus*). "*Liivimaa õiguspeegli*" ja *Vanema Liivimaa rüütliõiguse* kompilatsioonina koostati nn *Keskmine Liivimaa rüütliõigus*, mida kasutati laialt ka väljaspool Saare-Lääne piiskopkonda. Rootsi valitsuse

ametliku kinnituse sai see 1648. a ning kehtis kuni Balti Eraseaduse jõustumiseni 1865. aastal.

1539. a avaldati trüki orduametniku Dionysius Fabri koostatud 5-köiteline *Fabris Formulare Procuratorum*, mis võttis kokku siinse protsessiõiguse ja ulatus samuti Rootsi ajani.

Üheaegselt valdus- ja pärimisõiguse kindlustumisega organiseerusid läänimehed autonoomsetesse aadlikorporatsioonidesse. 13. sajandil tekkis Harju-Viru vasallkond. 15. sajandil moodustusid need ka piiskopkonnades. Orduriigis, kus vasalle vähem ja nende pärandusõigus piiratum (lääni võis pärandada ainult isalt pojale), rüütelkondi ei kujunenud. Rootsi võimu ajal ühinesid Harju-Viru, Järva ja Läänemaa vasallid Eestimaa rüütelkonnaks (1584). Taani võimu all kujunes Saaremaa rüütelkond ning Poola all Liivimaa rüütelkond. Rüütelkondade alalisteks kesketeks organiteks kujunesid maanõunike kolleegiumid. Maanõunikuamet muutus eluaegseks. Kolme-kuninga-ajal kadusid kohaliku alama astme lääniõiguse alusel jagatud all-läänid ning talupoegadest väikevasallide (maavabade) kiht.

Kuidas toimus kõrgem kohtumõistmine läänimeeste üle või nende vahel? Seda korraldati maaisanda või kuninga nimel tema foogti või asehalduri eesistumisel seisusekaaslaste osavõtul. Kohtupidamine võis aset leida maaisanda poolt kokkukutsutud vasallkonna- ehk meespäevadel (*dies vasallorum*, *Manntag*). Aegamööda koondus õigusemõistmine kitsama kolleegiumi kätte. Taani aladel (nii Põhja-Eestis kui hiljem Saaremaal) oli selleks **maanõukogu** kuningliku asehalduri eesistumisel, piiskopkonnades **piiskopkonna-** ehk **stiftinõukogud** piiskopi või stiftifoogti juhtimisel (stiftiks kutsuti piiskopi ilmalikku valdust). Liivi ordumeisteri juures oli kohtumõistmiseks ordukäsknikest (tähtsamatest ametikandjatest) koosnev **ordu ülemkapittel**.

Kõigi nende kolleegiumite otsuste peale hakkasid mõjukamad vasallid edasi kaebama kas Liivimaa üldistele maapäevadele (kujunesid 15. saj. algul) või kõrgematele lääniülemustele: *Reichskammergericht* ja *Reichshofrat* ning paavsti kuuriasse. Keiserlik kohus lähtus Justinianuse ajal kodifitseeritud Rooma õigusest, paavstikuura kanoonilisest õigusest.

Madalama astme kohtutena tekkisid Harju-Virus ja Järvas alates 14. sajandi algusest lääni- ehk **meeskohtud** (*Manngericht*, *iudicium vasallorum*). "*Mehe*" all mõisteti muidugi läänimeest. Meeskohtud moodustati kohtupäevadel, hiljem aga rüütelkonna organite poolt. Kohtu koosseisu kuulusid nõudeasjade arutamisel aadlikust lääni- ehk meeskohtunik ja kaks kostja seis-

sest kaasistujat. Süüasju lahendati foogti või komtuuri eesistumisel. Kohtu pädevusse kuulusid vabade maalaanike kohtuasjad.

Liivi ordu liikmetele ja orduteenijatele oli madalama astme kohtuks kohalik **komtuur** või **foogt** koos linnuses paikneva rüütelvendade kogu – 12-liikmelise konvendiga.

3. Linnaõigus ja linnakohtud

Keskaegset linnakogukonda eristas teda ümbritsevast alast tema õiguskord. See sätestas linna autonoomse valitsemis- ja kohtupidamiskorra, samuti linnas kehtivad tsiviil-, kaubandus-, mere-, kriminaal- ja haldusõiguslikud normid. Linnaõigus oli rüütli- ja maaõigusest erinev. Palju riide põhjustas näiteks säte "linnaõhk teeb vabaks aasta ja ühe päeva jooksul".

Kuna Vana-Liivimaa linnad olid nabanööripidi seotud Põhja-Saksa linnadega, siis võeti üle ka sealne õiguskord. Nii kujunes Vana-Liivimaa esimeses linnas Riias kohalik normidekogum – *Riia õigus*. Selle vanim variant pärineb juba 13. sajandi algusest. Säilinud on Riia linnaõiguse variandid Tallinnale (1227) ja Haapsalule (1279).

13. sajandi lõpust pärineb noorem variant, mis saadi vanema variandi liitmisel Hamburgi õigusega. 1673 see kodifitseeriti *Der Stadt Riga Statuta und Rechte* nime all. Keskvõimui kinnituse sai see alles vene ajal ja kehtis kuni Balti Eraseaduseni 1865.

Tallinnas kehtis algul Riia õigus selle vanemas variandis. 1248. aastast mindi aga üle *Lüübeki õigusele*. Viimane oli tekkinud juba 12. sajandil, sisaldades küllalt laialtlevikut tsiviil-, kaubandus-, mereõiguse, samuti haldus- ja kohtumenetlusnorme. Paljudes Saksa hansalinnades kehtis see kuni 1900. aastani (*Bürgerliches Gesetzbuch*ini). Loomulikult muutus aegamööda ka Lüübeki õigus ja selle Tallinna variant.

Huvitav on märkida, et Lüübek oli Tallinna suhtes kohtulikuks üleminstantsiks veel Rootsi aja alguses (1584. aastani). Tallinnast oli Lüübeki õigus levinud ka Rakverre (1302), Haapsallu (1584) ja Narva (14. sajandist aastani 1585). Nende linnade suhtes oli Tallinna raad omakorda kõrgemaks kohtuasutuseks. Lüübeki õigusest pärit tsiviilõiguslikud normid kehtisid Tallinnas ehk Eestimaa linnaõiguse nime all Põhja-Eesti vanemates linnades ka Vene ajal ja esimesel iseseisvusperioodil.

Kui Taanile kuuluva Eestimaa hertsogkonna linnades võeti omaks Lüübeki/Tallinna õigus, siis mujal jäi kehtima Riia õigus: Tartus (hiljemalt 1262), Viljandis, Paides, Uus-Pärnus, samuti Läti ala linnades (Haapsalus

oli Riia õigus kehtinud 1279-1584). Tuleb aga rõhutada, et Tallinnas ja teistes linnades käibis esialgu eriti eestlaste kohta ka muinaseesti tavaõigus (*jus estonicum*).

Kui linnad veel maaisandatest sõltuvuses olid, määras maaisand ametisse linnafoogti. Foogt oli rae eesotsas. Aegamööda aga kaotasid maaisandad linnade üle kontrolli. Foogti hakati rae poolt määrama ning ta muutus raele alluvaks politseivõimu ja madalama astme kohtuvõimu teostajaks.

Nii kohtu- kui valitsusvõim linnades kuulus raele ehk **magistraadile**, mis koosnes bürgermeistritest ja raehärradest. Need ametid olid eluaegsed. Magistraadi koosseisu uuendati koopteerimise teel. Raele võis olla peale foogtikohtu muidki allkohtuid. Pärandus- ja eestkostesajadega hakkasid tegelema raadide juures olevad **vaeslastekohtud** (*Waisengericht*), kaubandusajadega **kaubanduskohtud** (*Wettgericht*), käsitöö ja tsunftide asjadega **tsunftikohtud** (*Amtsgericht*) jne. Suurema linna magistraadil oli rohkem allkohtuid, väiksemas linnas vähem.

Rae juristsiooni alla ei kuulunud linnaõigusest eraldatud maaisanda või tema aschalduri residents (Tartus Toomemägi, Tallinnas Toompea), seal oli **linnuse**- või **lossikohus** vastava foogti juhtimisel. Küll kehtis aga rae kohtuvõim linnamõisate ja sealsete talupoegade suhtes.

4. Kirikuõigus, kirikukohtud

Katoliku ajal lahendati ühtse üleeuroopalise kanoonilise ehk kirikuõiguse alusel nii vaimulikuseisusest isikute kohtuasju kui kirikuröövi, jumalateotuse, ketserluse, valevandumise, sugukõlvatuse, liigkasuvõtmise jms süüdistusi. Tendentsiks oli abielu- ja perekonnaasjade allutamine kirikukohtule. Rooma õigust matkiv kanoonilise õiguse kogu (*corpus iuris canonici*) kasvas välja munk *Gratianuse* loengusarjast (12. saj.), millele lisandusid hilisemaid bullasid sisaldavad köited. 1315. aastaks 5-köiteliseks laienenud kogu asendati uuega alles 20. sajandil.

Kiriklik kohtuvõim kuulus formaalselt igas diötsesis (piiskopile kiriklikult alluvas piirkonnas) **piiskopile** ja tema kapiitlile. Tegelikult läks see funktsioon piiskopi lähemale abilisele, keda kutsuti kohtuülesannete täitmisel **ülemdiakoniks**. Piiskop ise jäi diakonikohtu suhtes edasikaebestantsiks.

Piiskopi peale võidi edasi kaevata kõrgemale kiriklikele instantsidele (peapiiskopile, paavsti legaadile või otse paavstikuuriasse).

Usupuhastuse järel katoliku kirikukohtud hääbusid, taastusid Poola ajal ning kadusid lõplikult Rootsi ja Taani võimu ajal. Neid asendasid luterlikud **konsistooriumid**. Vaimulike isikute ilmalikud asjad allutati Rootsi ja Taani ajal ilmalikele kohtutele.

5. Rootsi-aegsed kohtud

Rootsi valitsuse katsed kehtestada Baltikumis oma maa- ja linnaõigust nurjusid. Vaid halduslikult ja kohtulikult eraldatud Narvas õnnestus viimane 1585 sisse viia. Siiski pandi kuningavõimu poolt maksma mitmeid tähtsaid seadusi. 1686. a jõustus üldine kirikuseadus. See reguleeris ulatuslikult siinset perekonnaõigust ning kehtis kuni Vene 1832. a. luterliku kiriku seaduseni. Mainida tuleb 1671. a veksli-, 1686. a testamendi- ja 1695. a protsessiseadust, mis kehtisid ka Vene ajal. Kriminaalasjus kasutati sageli Saksa-Rooma kriminaalkodeksit *Constitutio Criminalis Carolina*.

Gustav II Adolphi valitsusaja üheks põhjapanevaks saavutuseks Eesti alal oli 1630.-32. a kohtureform.

Eestima kubermangus nägi uus kohtukorraldus välja niimoodi:

1. astme kohtuteks olid meeskohtud ja alammaakohus; 2. astme kohtuks ülemmaakohus; 3. astme kohtuks õuekohus Stockholmis.

Harju, Lääne ja Viru-Järva **meeskohtud** olid keskaja päranduseks. Need koosnesid maanõunike kolleegiumi nimetatud kohtunikust ja 2 kaasistujast ning arutasid maaelanike nõude- ja süüasju. Aadliseisusest isikute kohtuasju siin ei arutatud.

1617. a moodustatud **alammaakohus** (*Niederlandgericht*) arutas aadliseisusest isikute eestkost- ja väiksemaid nõudeasju. See kohus asus Toompeal. Esimeheks oli rüütelkonna peamees, liikmeiks kutsuti meeskohtunikud, nende kaasistujad ja adrakohtunikud.

Edasikaebestantsiks mees- ja alammaakohtu otsuste peale ja esmainstantsiks aadlike kriminaal- ja suuremais nõudeasjus oli Toompeal asuv **Eestimaa ülemmaakohus** (*Oberlandgericht*). See oli tegelikult Eestimaa rüütelkonna maanõunike kolleegium, mis asehalduri (hiljem kubeneri, aastast 1673 kindralkubeneri) eesistumisel muutus kohtuorganiks. Selle eelkajaks oli olnud Taani-aegne kuninglik maanõukogu, mis samuti koosnes vasalle esindavast 12 maanõunikust asehalduri eesistumisel.

Kõrgeimaks edasikaebestantsiks, kuhu võis kaevata ülemmaakohu otsuste peale, oli Stockholmis asuv **Svea Õuekohus**. Taoline kohtusüsteem säilis kuni 1889. a kohtureformini. Muutus ainult kõrgeim koh-

tuinstants: õuekohtu asemele asus keiserlik kindralkuberner, alates 1737. aastast **Eesti- ja Liivimaa Asjade Justiitskolleegium** Peterburis, alates 1797. aastast **senat**.

Kuna **Liivimaa kubermangule** vaadati erinevalt Eestimaast kui vallutatud alale, olid sinse aadli kaasaarääkimisvõimalused kohtuvõimu alal väiksemad.

Liivimaal kujundati järgmine kohtusüsteem: 1. astmena maakohud; 2. astmena lossikohtud ja Liivimaa õuekohus; 3. astmena õuekohus Stockholmis.

Alama astme kohtutena arutasid **maakohud** (*Landgericht*) nii maaelanike kriminaal- kui tsiviilasju. Eesti alal asusid need Tartus, Pärnus (1640. aastast) ja Kuressaares (1695. aastast). Nende eelkajaks oli Poola-aegne samanimeline kohus. Maakohutuniku nimetas kindralkuberner kohalike aadlike seast. Kahest kaasistujast oli 1 aadlik, teine õpetatud jurist.

Lossikohtud (*Schlossgericht*) olid samuti Poola ajast päranduseks saadud kohtud. Eesistujaks oli kuninglik lossipealik, foogt või kindralkuberner. Lossikohtud likvideeriti juba 1636-39 (v.a. Riias).

Liivimaa Õuekohus (*Hofgericht*) koosnes kuninga või kindralkubeneri määratud esimehest ja aseesimehest ning aadlikest ja juristidest kaasistujatest (eri aegadel 6-12). Õuekohus lahendas kaebusi maakohute otsuste peale. Aadlikele kujunes sellest 1. astme kohus. 1630-1701 asus õuekohus Tartus, 1702-1889 Riias.

Edasikaebamise kord oli Liivimaa kubermangus nii Rootsi kui Vene ajal analoogiline Eestimaal kehtinuga.

Kubermangude vahelistest erinevustest veel niipalju, et Eestimaal olid kohtuametid rüütelkonna liikme aukohuseks ja nendes olemine oli ühe ametiaja ulatuses sunduslik. Liivimaal olid ametid palgalised.

Eeltoodud kohtukorralduses esines mõningaid erandeid:

1) linnades säilis esimese kohtuastmena **raad** (ja selle allkohtud), mille otsuste peale võis edasi kaevata Stockholmist või Liivimaa õuekohtule. Vene ajal oli üleminstantsiks kas Liivimaa õuekohus või Eestimaa ülemmaakohus, justiitskolleegium või senat.

2) Toompea elanike ning Eestimaa sõjaväelaste, riigiametnike ja kroonutalupoegade jaoks oli esimese astme kohtuks **linnusekohus** (*Burgericht*) Toompeal. Tegemist oli riikliku kohtuga (liikmed määras kuningas või tema asehaldur), mille otsuste peale tuli apelleerida otse Stockholmist õuekohtusse. 1710. aastal, tulles vastu

Eestimaa rüütelkonna soovidele, likvideerisid vene või-mud ka linnusekohtu.

3) **Tartu ülikooli kohtu** pädevusse kuulusid üli-kooli liikmete kohtuasjad. Edasi võis kaevata Liivimaa õuekohtule, mis raskete süütegude puhul oli ülikooli liikmetele esmainstantsiks.

Kokkuvõtlikult võib öelda, et mitmeastmeline kohtukorraldus tagas tänapäevase edasikaebevõima-luse. Ka talupoegade kriminaalasjad allutati nüüd mõi-sakohtute asemel üldkohtutele. Talupoegadel avanes võimalus mõisnike peale kaevata (tõsi, kodukari tingi-musis).

Seoses uue kohtukorralduse loomisega pidid mõi-sakohtud nii palju ülesandeid loovutama, et hääbusid. Mõisnikud (mõisavalitsejad) hakkasid allesjäänud talu-rahvaasju lahendama ainuisikuliselt. Kadus talurahva seast pärit õiguseleidjate institutsioon (seda üritati 1696. a kroonumõisais taastada).

Eestimaa kubermangus allutati adrahtuniku-d kindralkubernerile. Liivimaal oli adrahtunike amet hääbunud, kui pagenud talupoegade asjad läksid üle maakohtuile. Kuid riik oli huvitatud teede ja sildade korrahoiust, mõisnikud aga pagenud talupoegade jäli-tamise tõhustamisest ja üldse laiemast politseilisest või-must maaelanikonna üle. Seetõttu taastati 1668. a analoogne institutsioon **sillakohlu** (*Ordnungsgericht*) nime all. Eestikeelne nimetus tuleneb sellest, et teede sillutamisele ja sildade ehitusele sundimine oli üks funktsioone, millega talurahvas selle asutuse puhul sagedamini kokku puutus. Tõlkena võime mõnikord kohata nimetust **korrahkohus**, mis on desorienteeriv. 1694 sillakohtud kaotati, Vene võimu tulles taastati. Vene ajal pandi nii silla- kui adrahtunike peale politsei ülesannete ka kohalik statistiline aruandlus.

6. Vene-aegsed kohtud enne 1889. aastat

Kogu Rootsi-aegne kohtusüsteem säilis kuni 1889. a reformini (v.a. Toompea linnusekohtu ja Riia lossikohtu kaotamine 1710 ja kohtupüramiidi tipu vii-mine Stockholmist Peterburgi).

Erandiks oli 1783-97 kehtinud **asehalduskorra periood**, mil Tallinna (end. Eestimaa) ja Riia (end. Liivimaa) kubermangudes (aschaldurkondades) kehtestati Sise-Venes kehtiv 1775. a kubermanguseadus. Maa- ja meeskohtute asemel mõistsid vabade maaelanike üle kohut **kreisikohtud** (*ujezdnõi sud*), mille peale sai kae-vata kubermangu **ülemmaakohtusse** (*verhniij zemskij sud*). Linnades säilisid kohtuasutusena raed, nende peale sai kaevata **kubermangumagistraati** (*gubernskij magistrat*). Kroonutalupoegade, sõjaväelaste ja riigi-

metsnike kohtupidamine allutati **alamkorrakohtule** (*nižnaja rasprava*), edasi sai kaevata kubermangu **ülemkorrakohtule** (*verhujaja rasprava*). Silla- ja adra-kohtute asemele loodi **alammaakohtud** (*nižnij zemskij sud*) eesotsas maakonna politseiülema ehk **ispravni-kuga**. Alamkorrakohtute ja alammaakohtute juures olid ka talupoegadest kaasistujad, kuid tollasel pärisorjus-liku korra hülgeajal oli nende mõju kaunis tühine. Kubermangumagistraadi, ülemmaa- ja ülemkorrakohtu suhtes olid kõrgemaks instantsiks ning mõnedes suure-mais asjus esmainstantsiks Riia ja Tallinna **kohtupala-tid** (jagunesid tsiviil- ja kriminaalasjade palatiks), mis allusid senatile. Haldus- ja kohtuasutuste järelvalvet teostas prokuratuur eesotsas kubermanguprokuröri-ga. Asehalduskorra kaotamisel taastati vana kohtusüsteem. Prokuratuur säilis 1889. aasta kohtureformini.

Vene ajal muudeti vaimulike kohtute ja kirikuva-litsuste – **Eestimaa ja Liivimaa konsistooriumi** – koosseisu. Need lahendasid kirikuelu juhtimise kõrval perekonna- ja moraaliasju, sh abielulahutusi. Rootsi ajal koosnesid konsistooriumid reeglina kõrgemaist vaimu-likest. Vene ajal läks aga "jāme ots" rüütelkondade kätte. Konsistooriumi ilmalikuks presidendiks sai üks rüütelkonna maanõunikest, aseesimeheks kindralsupe-rintendent (piiskop), liikmeiks võrdsel arvul aadlikke ja vaimulikke. Tallinnas, Tartus ja Pärnus juhtisid kuni 1832. a kirikuseaduse jõustumiseni kohalikku kirikuelu **linnakonsistooriumid**, mis sõltusid raest. Saaremaal aga tegutses kuni 1890. aastani Taani aja pärandusena oma provintsiaalkonsistoorium. Alates 1832. aasta kiri-kuseadusega, läksid edasikaebused konsistooriumide peale Peterburi ülemkonsistooriumile.

7. Vene-aegsed talurahvakohtud ja talurahvaseadused

Idee lasta talupoegadel endil oma seisusekaaslas-tevahelisi asju lahendada polnud siiski kadunud. 18. sajandil piirdus see eraalgatusega. Mitmed mõisnikud moodustasid oma mõisais **vallakohtud** ja koostasid neile juhtnööriks talurahvaõiguse kogumikke (krahv C.J. Mellin umb 1750 Tuhalas, vabahärra B.J.v. Üxküll 1789 Vigalas, E.L.v. Toll 1790 Ääsmäel jt).

Vallakohtu nimetus viitas mõisa vallale – maale ja kogukonnale, mis oli mõisa meelevald all. Vallakohtud koosnesid talupoegadest, kes valiti mõisniku kinnitusel. Nad lahendasid mõisniku järelvalvel vallaliikmete nõude- ja riiasju, karistasid üleastumiste eest, nõudsid sisse võlguolevaid koormisi, valvasid korra järele ja korraldasid omavalitsuse põhimõttel valla asju. Taoliste erahtute eeskujul asutati tööstuse arenedes **vabriku-**

kohtuid. Teerajajaks oli Rõika-Meleski vabrikant Amelung. Liivimaa töösturid koostasid tema kogemustest lähtudes 1843 välja craviisilise Liivimaa vabrikukohutute üldmääruse, mida on aktsepteerinud ka kohalikud sillakohtud.

19. sajandi alguseks jõuti juba ametlikult pärisorjusliku õiguskorra reformini. Eestimaa kubermangu 1802. a regulatiiv *Iggäüks...* ning seda üldjoontes kordav 1804. a Eestimaa talurahvaseadus koos vallakohtuseadusega olid tegelikult maapäeva otsused, millele keiser heakskiidu andis ja mis igas mõisas eraldi välja kuulutati.

Neist kaugemaleminev oli 1804. a Liivimaa talurahvaseadus (ei kehtinud Saaremaal). Kodukari piirati, nähti ette talurahvakohtute loomine ja nende kohtupidamisnormistik, kinnitati talupoegade päritav valdusõigu vallas- ja kinnisvarale, kästi koostada vakuraamatud koormiste viimiseks vastavusse talude majandusliku kandevõimega. Eestimaa 1802. ja 1804. a seadused sarnanesid sellega, kuid olid tunduvalt mõisnikumeelsemad. Kuigi põhjapanevaid muutusi ei toonud kaasa ükski neist, rajanesid mõisniku ja talupoja suhted nüüd rohkem seadusele ja senisest vähem mõisniku suvale.

Mainitud aktide alusel loodi **vallakohtud** kõigis Liivimaa mõisates, Eestimaal eramõisates. Üksnes Saaremaa rüütelkond hoidus arengust kõrvale. Vallakohtud koosnesid Eestimaal mõisniku nimetatud eesistujast ja 2-4 peremeeste poolt mõisniku kinnitusel valitud kaasistujast. Liivimaal nimetas 1 vallakohtumehe mõisnik, 1 valisid peremehed ja 1 maatamehed. Vallakohtud olid madalaimaks seisuslikuks lohtu- ja lepitusasutuseks kui ka vastava talurahvakogukonna omaavalitus- ja politseivõimuks. Järelevalvet nende üle teostas mõisnik.

Teise astmena loodi **kihelkonnakohtud**. Eestimaal koosnesid need vaid mõisnikest. Liivimaal oli eesistujaks mõisnik, 2 kaasistujat olid talupojad. Ka kihelkonnakohtutel lasus rida politseilisi ülesandeid.

Eestimaal võis mõisnikest koosneva kihelkonnakohtu otsuse peale edasi kaevata **vahekohtule** (*Mittelinstanz*), mille moodustasid rüütelkonna peamees ja 4 aadlikrediidikassa peavalitsuse liiget ning viimase astmena Eestimaa rüütelkonna komiteele.

Liivimaa mandriosas oli kolmandaks instantsiks **maakohtu erikoosseis** (talurahvaasjade arutamisel lisandusid talupoegadest kaasistujad) ning kõrgeimaks astmeks oli **õuekohtu talurahvaasjade erikolleegium**, kus olid kaasistujaks vaid aadlikud.

Tuleb aga rõhutada, et **talupoegade kriminaalasjad kuulusid ikka endistviisi üldiste kohtute pädevusse.**

1802-04. a seadused siiski agraarkriisi ei lahendanud, pärisorjust ei kaotanud. 1816. aastal kinnitas keiser *Eestima Tallorahwa Kässo-ramatu* ja 1819 *Liivlandi Marahwa Säeduse* (kuulutati välja 1817 ja 1820, viimane kehtis ka Saaremaal). Talurahvas vabastati ilma maata, seda tuli hakata rentima, liikumisvabadus oluliselt ei laienenud, kodukariõigus säilis teoliste ja teenijate üle.

Eestimaal kaotati 1816. a seadusega senised valla- ja kihelkonnakohtud ning vahekohus. Liivimaa eeskujul kujundatud **kihelkonna(koguduse)kohtutesse** kaasati mõisnikust eesistuja kõrvale 2 talupojast kaasistujat. Vahe Liivimaaga seisnes selles, et seal oli kihelkonnatasandi kohus 2. astmeks. Põhja-Eesti rahvusliku arengu mahajäämust on püütud põhjendada muuhulgas sellega, et seal puudus rahvale lähima – vallatasandi – kohtu- ja omaavalitusorgan. Edasikaebestantsina asutati Eestimaal **kreisikohtud** (eristamaks neid aschalduskorra aegsetest samanimelistest institutsioonidest kasutatakse ajalookirjanduses mõnikord *talurahva kreisikohtu* nimetust). Eesistuja määras kuberner rüütelkonna maapäeva esitatud 2 kandidaadi seast, maapäev valis 2 kaasistujat, samapalju valisid talupoegadest kihelkonnakohtu kaasistujad. Kreisikohus oli kõrgeima astme talurahvakohus, tema otsuse peale võis (vähemalt teoreetiliselt) edasi kaevata kõrgemasse üldkohtutesse: Eestimaa **ülemmaakohtusse** ja **senatisse**.

1819. a seaduse järgi laienesid ka Liivimaal valla ehk kogukonna õigused. Selle tähtsaimaks organiks polnud tegelikult mitte vallaliikmete täiskogu, vaid **kogukonnakohus**. Kohtumeeste arv võis nüüd ulatuda ka üle kolme. Kogukond esitas igale kohale 3 kandidaati, kellest mõisnik ühe kinnitas. Teiseks astmeks olid endistviisi **kihelkonnakohtud** (mõisnikust eesistuja ja 2 talupojast kaasistujat). Kolmanda astmena loodi ka Liivimaal Eestimaa omadega analoogilised kreisikohud, mille edasikaebestantsiks olid **Liivimaa õuekohtu talurahvaasjade osakond** ja **senat**.

1820.-21. a loodi **kogukonna-, kihelkonna- ning maakonnakohtud** ka Saaremaal, üleminstantsina asutati Saaremaa rüütelkonna maanõunike kolleegiumi juurde eraldi **õuekohtu talurahvaasjade osakond**.

Lugejal võib nüüd jääda mulje, et talupoegade jaoks kehtis kuni 5-astmeline kohtusüsteem. Põis nii see polnud. Väiksemaid asju arutati vaid 1-2 madalamas astmes, talupoegade kaebused mõisniku peale esitati aga otse kreisikohtusse (sel juhul talupoegadest kaasistujad taandati) ning edasikaebõigus ülemmaakohtusse, õuekohtusse ja eriti senatisse oli pigem teoreetiline võimalus.

Talurahva olukorras ei toonud kohest pööret kaasa ka pärisorjuse kaotamine. Alles 1840. aastate rahutused, väljarändamis- ja usuvahetusliikumine sundisid kehtestama uusi talurahvascadusi. Need keelasid talumaid mõisastada, löid eeldused raharendile üleminekuks ja talude päriseksoostmiseks ning kehtestasid maarahva jaoks tänapäevase, kodanliku iseloomuga tsiviilõigusnorme. Liivimaa uus talurahvascadus (*Položenije o krestjanah Lifljandskoj gubernii*) anti välja 1849, see töötati ümber 1860. Eestimaa talurahvascadus (*Položenije o krestjanah Estljandskoj gubernij*) pärineb 1856. aastast ja Saaremaa oma (*Pravila o pozemelnom ustroistve krestjan ostrova Ezolja*) 1865. aastast. Tsiviilõiguslike normidena jäid need osaliselt kehtima kuni 1940. aastani.

1865. a kaotati Balti kubermangudes mõisnike kodukariõigus, 1866. a maakogukonna- ehk vallaseadusega eraldati mõisa ja talurahvakogukonna maa-ala, vald muutus tõeliseks omavalitsusüksuseks ja mõisnik kaotas selle üle järevalveõiguse. **Kogukonnakohtud** loodi nüüd ka Eestimaa kubermangu valdades, mis samuti vabanesid mõisniku kontrollist. Sama reformi tulemusena kujunes välja valla omavalitsussüsteem (valla täiskogu, volikogu, vallavalitsus, kogukonnakohtus), milles kogukonnakohtu pädevusse jäid ainult kohuasjad. Politseifunktsioonid läksid Liivimaal vallavanemale ning Eesti- ja Saaremaal vallatalitajale.

8. Kohaliku õiguse kodifitseerimine

Peeter I oli lubanud Balti kubermangudes kogu senise õiguskorra säilitada. Juba 19. sajandi alguseks oli kohalik *kaelakohtuõigus* asendunud tegelikus kohtupraktikas valdavalt vene kriminaalõigusega. Selle kodifitseeringuist on olulisemad 1845. a Nuhtlusseadustik (*NS, Uloženiye o nakazaniyah ugolovnoh i isprovitelnoh*) ja 1864. a Rahukohtu nuhtlusseadustik (*RNS, Ustav o nakazaniyah, nalagajemoh mirnōmi sudjami*) ning 1903. a Uus Nuhtlusseadustik (*UNS, Ugolovnoje uloženiye*). Tegemist oli oma aja kohta moodsate euroopalike koodeksitega. Ametlikult jõustati need Balti kubermangudes küll alles 1889. aastal. Eestis kehtisid need aastani 1935.

Seevastu väga erinevatest ladeustest kujunenud kohalik tsiviilõigus muutus Vene ajal väga vähe. Siia alla mahtusid keskajast pärit Liivi- ja Eestimaa rüütli- ja maaõigused, Tallinna-Lüübeki, Riia-Hamburgi ja Narva (Rootsi) linnaõigus, Rootsi- ning vähesel määral Vene-, Poola- ja Taani-aegsed seadused. Rootsi ajal oli oma mõju hakanud vahetumalt avaldama Rooma õiguse põhimõtted. Käibisid samuti kõikvõimalikud muud

varasemad ja hilisemad üksikaktid (paavsti bulladeni välja) ning kohalikud suulised ja kirjalikud õigustavad.

Nikolai I ajal, kui asuti Vene seadusi kodifitseerima, võeti sama töö ka siinmail ette. Kavandati 5-köiteline paralleelväljaanne: *Provinzialrecht der Ostseegouvernements/Svod mestmoh zakononij gubernij Ostzejskih*. 1846 aastal ilmus selle 1. köide (kohalike ametiasutuste korraldus) ja 2. köide (aadlit, vaimulikke ja linnakodanikke käsitlev seisusteõigus).

Kõige olulisem ja suurejoonelisem oli aga 3. köite – tsiviilseadustiku – koostamine. Eesti keeles sai see nimeks **Balti Eraseadus (BES)**. Koostajale – õigusajaloolasele **Friedrich Georg von Bungele** tehti ülesandeks võtta eelnõusse ainult kehtiv õigus ilma vähimagi muutuseta. Sajanditepikkune *partikularism* (territoriaalsed erinevused) ja *kasuistrika* (üksikkaasuste-kesksus, üldistavate normide vähesus) pidid jääma, samuti senise normiderägistiku sisemine vastuokslikkus. Ometi õnnestus Bungel rooma ja saksa õigusele tuginedes kõike seda oluliselt parandada, ühtlustada ja süstematiseerida. Sellegipoolest oli **BES** maailma mahukaimaid (4600 paragrahvi), partikularistlikumaid ja kasuistlikumaid koodekseid. **BES** koostati aastail 1856–64, ta jõustus 1865.

Talurahva suhtes kehtis tsiviilõigusena edasi talurahvaõigus (peam. Liivi-, Eesti- ja Saaremaa talurahvascaduste ja tavaõiguse näol). **BES**-i kohaldati talupojaseisusest isikute puhul üksnes *subsidiarõigusena* (st siis, kui talurahvascaduses oli mingi asja kohta "auk"). On huvitav märkida, et kuna **BES** oli vene tsiviilõigusest põhjalikum, siis kasutati seda subsidiaarõigusena sageli ka Sise-Venemaal.

Balti provintsiaalõiguste 4. ja 5. köide, mis pidid sisaldama kriminaal- ja protsessinorme, jäid 1889. a kohtureformi tõttu ilmutata.

19. sajandi lõpupoole, criti aga alates Aleksander III-ga alanud venestusajast hakkas Balti kubermangude elus järjest suuremat osa mängima Vene üleriiklik seadusandlus ja seadustekogud (kronoloogiline mammutkogu *Polnoje Sobranije Zakonov*, süstematiseeritud *Svod Zakonov* ja sõjaline *Svod vojennoh postanovlenij*).

Muuhulgas ilmnes see ka kaubandusõiguses. Balti kubermangude vastavad normid olid koondatud **BES**-i, samuti kaubandustavade kogumikesse (mille koostamisega tegelesid criti Riia ja Tallinna börsid). Vene kaubandusõigus (kodifitseerituna *Ustav Torgovoi*) ja kaubandusliku kohtupidamise seadustik (*Ustav Sudoproizvodstva Torgovago*), mis Baltikumi jaoks formaalselt ei kehtinud, juurdusid märkamatu, kuid kindlalt siinsesse kohtupraktikasse.

9. 1889. aasta kohtureform

1889. a kohtu- ja talurahvaasutuste reformidega kaotati Balti kubermangudes kogukonna-, kihelkonna-, maakonna-, mees- ja maakohtud, Liivimaa õuekohus, Eestimaa ülemmaakohus, samuti Tartu ülikooli kohus. Linnade raed, mis juba 1877. a seoses Vene linnaseaduse jõustamisega olid minetanud omavalitsuse ülesanded ja säilinud vaid kohtuasutustena, kaotati lõplikult. Balti kubermangudesse laiendati Venemaal 1864. a rajatud kohtusüsteem, mis koosnes peamiselt keisri poolt nimetatud kohtunikest. Baltimaade arhailine politseikorraldus asendati ülevenemaalise politseisüsteemiga.

1889. a kohtukorralduse järgi mõistsid *väiksemates süü- ja nõudeasjus* õigust:

1. astmena **rahukohtud**. Eesti ala jagunes 34 rahukohtujaoskonnaks. Igas mõistis kohut üks rahukohunik – *mirovõi sudja*. Rahukohunikke ei loetud siiski "päris" kohtunikeks. Sise-Venes nad valiti, kuid Balti kubermangudes määrati nad kohtuministri poolt kohalike kinnisvaraomanike seast. Poolte palvel võis rahukohunik lahendada eravaidlusi ka lepituse korras.

Apellatsiooninstantiks olid 3-liikmelised **rahukogud** (*s'jezd mirovõh sudej*): alaliseks liikmeks rahukohunike seast valitud esimees, vahelduvliikmeiks kordamööda teised sama ringkonna rahukohunikud – kuid mitte see, kelle otsuse peale apelleeriti. Rahukoguringkonnad olid: Tallinn-Haapsalu, Tartu-Võru, Rakvere-Paide, Pärnu-Viljandi ja Saaremaa.

Kassatsioonikohtuks oli **Vene Keisririigi Valitsev Senat**, mis lahendas edasikaebusi rahukogude otsustes sisalduvate vormivigade peale.

Tõsisemates süütegudes ja suuremais nõudeasjus oli:

1. astmeks **ringkonnakohus** (*okružnoj sud*) kubermangukeskustes Tallinnas ja Riias, mis koosnes kutselistest kohtunikest-juristidest. Erinevalt Sise-Venema kubermangudest puudusid Baltikumis vandemehed-kaasistujad.

2. astmeks **Peterburi Kohtupalati** tsiviil- või kriminaalosakond;

3. astmeks **senat**.

Talurahvakohtud. Üldkirjeldatud üldkohtute süsteemi kõrval säilisid siiski seisuslike kohtutena talurahvakohtud. Need arutasid talupojaseisusest isikute omavahelisi väiksemaid nõudeasju ja üleastumisi, lahendasid lepituse korras riiasasju.

1. astme talurahvakohtuks sai **vallakohus**. See võis hõlmata ühte või mitut valda. Kohtumehed valiti

valdade täiskogude poolt 3 aastaks ning kinnitati ametisse rahukogude poolt;

2. astmeks olid **ülemtalurahvakohtud**. Neid oli maakonnas 1-2. Kohtu eesistuja nimetati kohtuministri poolt ja Eesti alal sai selleks eestlane. Kaasistujaks olid järjekorras 2 vallakohtu eesistujat;

3. astmeks **rahukogu**.

Valla- ja osalt ka ülemtalurahvakohtutes võis kasutada eesti, läti ja rootsi keelt. Kõik muud kohtud töötasid vene keeles. Kohalikku päritolu juristid said kutseliseks kohtunikuks hakata vaid mujal Venemaal. See põhimõte pidi kaasa aitama kohtunike suuremale neutraalsusele, kuid ka venestusele.

Venestuspoliitikale vaatamata oli loodud kohtusüsteem varasemaga võrreldes kaasaegsem, kiirem, sõltumatum.

Kohtuametkonna juures asusid veel:

Kohtuameti kandidaadid, kes töötasid palgata või vähese palgaga ametnikena; nende seast määrati kohtunikke ja prokuröre.

Prokuratuur. Igal kohtul alates ringkonnakohtust oli oma prokurör, kes allus kõrgema kohtu prokuröridele.

Kinnistusametid ehk krepstijaoskonnad, mille ülesandeks oli kinnistusraamatute pidamine.

Kohtupristavid ehk kohtutäituriid.

Kohtu-uurijad.

Notariaat.

Advokatuur. Juriidilise kõrgharidusega ja vähemalt 5-aastase advokaadiabi praktikaga *vandeadvokaadid* kuulusid tsunftilaadse Vannutatud Advokaatide Nõukogu alla, iseseisvalt tegutsevate väiksemate õigustega *eraadvokaatidelt* nõuti vaid kutseeksamit.

Mingis piirkonnas sõja- või eriseisukorra kehtestamisega võisid **sõja- ja merckohtud**, **Peterburi sõjaringkonna kohus** ja *ad hoc* loodud **sõjaväljakohtud** mõista kohut ka eraisikute üle.

Mõningaid Vene riigis tegutsevaid kohtuid Balti kubermangudes ei asutatud. Näitena võib nimetada kriminaalasjus kohtualuse süüdioloku üle otsust langetavaid vandemeeste kohtuid ning kaubandusasju arutavaid kaupmeestest kaasistujatega kaubanduskohtuid. Vaatamata kaubanduskohtute puudumisele eksisteeris siiski teatud dualism. Ettevõtjate vahelistes asjades juhendusid kohtud kaubandusõigusest ning kaubandustavade, üldine tsiviilõigus oli tagaplaanil. Sealjuures võisid kaubandus- ja tsiviilõigus normida üht ja sama asja erinevalt. Kaubandusõiguse alusel oli tehingute sooritamine lihtsam ning vastutus mittejärgimise korral suurem. Kaubanduskohtupidamiskorra järgi toimus asja arutamine kiiremini kui tsiviilprotsessi korras.

Kõigele vaatamata ei saa Vene keisririiki siiski puhtaks õigusriigiks lugeda, sest ametivõimude volipiid halduskorras karistamiseks olid kaunis avarad ja riigialamal oli raske oma õigusi ametivõimude vastu kohtu teel kaitsta.

10. Õigus- ja kohtukorraldus Eesti Vabariigis 1918.-40.

1918. a 18. novembri määrusega *Ajutiste kohtute sisseseadmise üle* alustati senise kohtukorralduse taastamist ning taasjõustati kogu veneaegse seadusandlus seisuga 6. november 1917. (ukj). Kuna Eesti Vabariigi oma seaduste maht pidevalt kasvas, hakkasid varasemad õigusnormid järkjärgult tahaplaanile jääma. Seaduste vastuvõtmisel tuli ära näidata, millised veneaegsed seadusesätted on sellega muudetud või tühistatud. Üheks olulisemaks vana õiguskorra aluseid muutvaks aktiks oli Asutava Kogu antud *Seisuste kaotamise seadus* (1920).

Oma tsiviilkoodeksit Balti Eraseaduse ja 1856.-65. aastate talurahvaseaduste asemele Eestis koostada ei jõutud. Seega jäid kehtima ka õigusnormide piirkondlikud erinevused. Nii kehtis Tallinnas, Rakveres ja Haapsalus Tallinna linnaõigus, Narvas oma linnaõigus, endise Eestimaa kubermangu muus osas, sh Toompeal Eestimaa maaõigus ja 1856. a talurahvaseadus, Tartus, Viljandis ja Pärnus Riia linnaõigus, mujal endise Liivimaa kubermangu alal kehtisid aga Liivimaa maaõigus ning Liivimaa ja Saaremaa talurahvaseadused.

1923. a loodi ühtlustatud tsiviilseadustiku väljatöötamiseks komisjon, kuhu kuulusid J. Uluots jt nimekad juristid. Seaduse vastuvõtmine oli kavandatud Riigikogu 1940. aasta sügisistungjärgule.

Lätlased olid meist veidi ees, nendel kehtis esimene iseseisvusaja lõpuks juba Läti Tsiviilseadustik.

Kaubandusõiguses taandusid senised aktid tasapisi rohkete eestikeelsete seaduste ees (kokku üle veerand-saja, sh 1927 Aktsiaseltside, Äride registreerimise, Firmade ja Tšekiseadused). Mahukamate kaubandusõiguslike koodeksiteni siiski ei jõutud. Erandiks oli vaid 1923. a Tolliseadustik).

Kiirem oli õigusloomega kriminaalõiguse alal. 1935. aastal jõustusid Kriminaalseadustik, Kaitseväge Kriminaalseadustik, Kriminaalkohtupidamise seadustik, Vangistuseseadustik, Maksukaristuste seadustik ja Distsiplinaarseadustik. Terminoloogiliselt märgitakse sõnaga *seadustik* ehk *koodeks* tavalisest seadusest mahukamat akti, mis püüab reguleerida tervet õigusharu või vähemalt suurt osa sellest.

1938. a algul dekreeteeriti uus Kohtute seadustik, Sõjaväekohtute seadustik, Sõjaväljakohtute seadustik ning Advokatuuri seadus. Suuri sisulisi muutusi võrreldes 1864. a kohtu(asutus)te seadustikuga ja Vene sõja-seaduste koguga nad kaasa ei toonud.

Eesti Vabariigi õigusaktid avaldati ajalises järjekorras "Riigi Teatajas". 1936. a Seaduste Kogu seaduse kohaselt asuti ette valmistama püsivama iseloomuga seaduste süstematiseerimist ning veneaegsete seaduste forsseeritud asendamist. Kavas oli anda välja 15 eri valdkondi käsitlevat Seaduste Kogu köidet. 1938. a avaldas ametisse astuv valitsus lootust, et sellega jõutakse valmis Vabariigi 25. aastapäevaks. Eestis oleksid siis kehtima jäänud vaid tema enda seadused. Okupatsiooni tõttu jõuti välja anda vaid 4 köidet.

Lühidalt tollasest kohtusüsteemist. Alustame tipust. Vene senati, ülemsõjakohtu ja ülemmerekohtu ülesanded läksid 1920. a Tartusse asutatud **Riigikohtule**. 1935. a viidi Riigikohus Tallinna.

Taasavatud Tallinna ringkonnakohtust sai samuti üle-eestiline kohus, mis hakkas täitma Peterburi kohtupalati osa. See nimetatigi **Kohtupalatiks** ning 1935. a **Kohtukojaks**.

Rahukogud omandasid nüüd Tallinna ja Riia ringkonnakohtute funktsioonid ning 1935. a nimetati nad ümber **ringkonnakohtuteks**. Erinevalt veneaegsest koosseisust kuulusid neisse vaid alalised liikmed. Vene ajaga võrreldes olid neid 5 asemel 4: kadus Saaremaa kohturingkond.

Et rahukohtunike tööpiirkondi nimetati jaoskondadeks, siis toimus 1935. a ümbernimetamine: rahukohtunikest said **jaoskonnakohtunikud**. Nende arv kasvas 34-lt 54-le. Kohtuvõimu madalaim instants oli seega rahvale maksimaalselt lähedal. Kadus veneaegne vahe rahukohtunike ja "päris" kohtunike vahel.

1920. a põhiseaduse järgi nimetas riigikohtunikud ametisse parlament, teised kohtunikud aga Riigikohus. 1934. ja 1938. a põhiseaduse kohaselt nimetas kõik kohtunikud ametisse riigipea Riigikohtu ettepanekul. 1920. ja 1934. a põhiseadus jättis lahtiseks valitavate vandemeeste institutsiooni. Traditsioonide puudumisel seda siiski ei loodud ning 1938. a põhiseadus neid enam ei maini.

Kokkuvõtlikult nägi Eesti üldkohtute süsteem välja järgmine:

Väiksemais tsiviil- ja kriminaalasjus olid 1) esmainstantsiks rahu-/jaoskonnakohtunikud, 2) apellatsioonistmeks rahukogud/ringkonnakohtud, 3) kassatsioonistantsiks Riigikohus. *Väiksemais administra-*

tiivasjus esitati edasikaebus rahu-/jaoskonnakohtuniku otsuse peale otse Riigikohtusse.

Suuremais tsiviil- ja kriminaalasjus oli 1) esmainstantsiks ringkonnakohus, 2) apellatsiooninstanttsiks Kohtupalat/-koda ning 3) kassatsiooninstanttsiks Riigikohus. *Suuremais administratiivasjus* esitati edasikaebus ringkonnakohtu otsuse peale otse Riigikohtusse.

Olulise erinevusena Tsaari-Venemaaga võrreldes vääriski märkimist, et kodanikud said oma õigusi ametivõimude vastu kaitsta kohtu teel administratiiv- ehk haldusprotsessi korras.

Seisuslikud ülemtalurahvakohtud kaotati, valla- kohtud ning linnade vaeslastekohtud jäid omavalitsuste allasutusteks, mis tegelesid eestkosteküsimustega. Kiriku riigist lahutamisega kaotasid luteriusu konsistoorium ja õigeusu kirikunõukogu kohtuliku võimu abielu lahutamise ja tühistamise allal.

Sõjaväelaste kohtuasjad jäid *sõjakohtute* pädevusse. Neid nimetati väeosade järgi polgu-, rügemendi-, diviisi-, mereväeekipaaži- jm kohtuteks. Edasikaebeinstantsiks oli *sõjaringkonnakohus*, Peterburi sõjaväeringkonna kohtu järglane. 1938. aastast nimetati see *Sõjaväe Kõrgemaks Kohtuks*. Sõjaringkonnakohtule allusid ka mõned kaitseseisukorra kehtimispiirkonnas toimepandud riiklikud (poliitilised) süüteod.

Teatud liiki raskete süütegude puhul, mis asjaolude selguse tõttu ei vajanud pikemat uurimist, mõistsid kohut *sõjaväljakohtud*. Neid moodustati väeosa ülema poolt *ad hoc* kas sõja ajal, kaitseseisukorra piirkonnas või sõjalaevadel. Sõjaväljakohtu koosseisu kuulusid ohvitserid, surmanuhtluse määramise kinnitas ülemjuhataja.

Prokuratuuri ülesehitus säilis tsaariaegsel kujul, tema eesotsas oli nüüd kohtuminister ülem- ehk kindralprokurörina.

11. Okupatsiooniaegne õigus- ja kohtusüsteem

Eesti inkorporeerimisel NSVL poolt vallandati kõik senised kohtunikud ja prokurörid. Jaoskonnakohtud nimetati *rahvakohtuteks*, neid täiendati *rahvakaasistujatega*. Ringkonnakohtud jäid samanimelisteks. Kohtukojast sai *Ülemkohus*, Riigikohus likvideeriti. Loodi tsentraliseeritud ENSV prokuratuur. 1. jaanuaril 1941 hakkasid Eestis kehtima Vene NFSV tsiviil-, kriminaal-, protsessi- jm koodeksid.

Saksa okupatsiooni ajal mõistsid kohut 1941. a oktoobris sõjaväevõimude ja omavalitsuse kohtudirektoriumi poolt loodud 5 *kriminaalkohut*. 1942. a aprillis taastati vabariigi-aegne kohtukorraldus, loomata jäi

vaid Riigikohus. Kõrgeimaks instantsiks oli *Kõrgem Saksa Kohus Riias*. Kohtud teotsesid üldiselt eestiaegsete seaduste alusel. Kindralkomissari juures olid veel *Saksa Kohus* sakslaste kohuasjade arutamiseks, *Eriko-hus* poliitiliste asjade ja *erakorralised kohtud* raskete süütegude lahendamiseks. Sõjaväe juures tegutsesid sõjakohtud.

Eesti järjekordsel okupeerimisel N. Liidu poolt taasjõustati nõukogude seadused. Tõsi, VNFSV koodeksid asendati aegamööda ENSV omadega, mis aga olid koostatud "vanemalt vennalt" malli võttes. Esmatasaandi kohtupiirkonnad viidi peatselt kooskõlla haldusjaotusega. *Rahvakohtud* paiknesid rajoonides ja vabariikliku alluvusega linnades. Teise astme kohtuks oli Tallinnas asuv *ENSV Ülemkohus*. Kolmas instants puudus. Rahvakohtunikud ja rahvakaasistujad "valiti" 1-kandidaadilistel valimistel, ülemkohtu liikmed nimetati Ülemnõukogu poolt ning nad olid samas korras tagasikutsutavad. Kohtunikuameti eluaegsuse põhimõtet ei tunnistanud.

Omaette võimuka süsteemi moodustas prokuratuur: NSVL peaprokurör nimetas või kinnitas ametisse kohalikud prokurörid. Sõjaväelaste süütegude ja mõningail juhtudel ka erasikute poliitiliste süütegude üle mõistsid kohut *sõjatribunalid*, mille otsuste peale võis edasi kaevata NSVL Ülemkohtusse. Eialgu võisid kohtuvälises korras karistusi jagada ka sise- ja julgeolekuorganite juurde moodustatud *erinõupidamised*.

12. Õigus ja kohus taasiseseisvunud Eestis

Ka praeguses Eestis kehtib põhimõte, et kõik varasemad jm aktid kehtivad seni, kuni nad pole ära muudetud. Arvestades nõukogude seadusandluse vastuolulisust ja kiiret sisulist vananemist, oleme raskemas olukorras kui esimesel iseseisvusajal.

Kõige kaugemale on jõutud tsiviilõigusega, sest just sel alal oli senine õiguskord kõige mahajäänum. Märkata on restauratiivset tendentsi. Praeguseks on eraldi aktidena jõustunud Tsiviilseadustiku üldosa seadus, Asjaõiguse seadus, Perekonnaseadus, valmimas on Võla- ja pärimisõiguse seaduseelnõud. Kõigi nende seaduste ja eelnõude koostamist koordineerib tsiviilseadustiku peakomisjon (esimees prof. P. Varul) ning nende eelkäijateks on 1940. a tsiviilseadustiku eelnõu samanimelised osad. Eeskujuna on võetud ka kaasaegsest, esmajoones Saksa õigusest.

Kaubandusõiguse alal on olemas Kaubandusliku meresõidu koodeks, Pankrotiseadus jpm. Sel aastal võeti vastu Äriseadustik, mis reguleerib ettevõtlusvormi, eeskujuna on kasutatud esimese iseseisvuspe-

rioodi aegset, kaasagset Saksa ja Euroopa Liidu kaubandusõigust. Praeguse seisuga on see Eesti mahukaimaks seaduseks.

Kriminaalõiguses nii suuri muutusi pole. Kehtivad ENSV kriminaalkodeksi 1992. a redaktsioon ning ENSV kriminaalprotsessikodeks, mille 1994. a redaktsioon kannab nimetust *Kriminaalmenetluse kodeks*. Vastu on võetud Haldusõigusrikkumiste seadustik ja Halduskohtumenetluse seadustik, mis reguleerib haldusõigusrikkumiste eest karistamist ning riigivõimu ja omavalitsuste tegevuse peale kaebuste esitamise korda.

Protsessiõigusest on kadunud tsaari- ja eestiaegne dualism. Kuritegude arutamine toimub vaid Kriminaalmenetluskodeksi järgi, sõjakohtupidamisseadustik puudub. Nõudeasju arutatakse vaid Tsiviilkohtupidamisseadustiku järgi, kaubanduskohtupidamisseadustik puudub.

Rajoonide ja vabariikliku alluvusega linnade rahvakohtutest on nüüdseks saanud maa- või linnakohtud. Linnakohtud säilisid ka peale vastavate linnade eristatuse kadumist. Lõplikult kujundati uus kohtusüsteem välja pärast 1992. a põhiseaduse vastuvõtmist. Esmatavasti kohtute hulka lisandusid **halduskohtud** või maa- ja linnakohtute koosseisus olevad halduskohtunikud.

Teise astmena (apellatsiooninstanttsina) loodi Tallinna, Tartu ja Viru **ringkonnakohtud**. Kõrgeima kohtuna asutati Tartusse **Riigikohus**. Viimane on nii kassatsioon- kui ka põhiseaduslikkuse järelvalve kohus. Põhiseadus lubab luua küll mõnda liiki kohtuasjade jaoks eraldi kohtuid (kõne alla võiks tulla näiteks noorte- või kaubanduskohtud), kuid erakorraliste kohtute (välikohtute, tribunalide jms) asutamine on keelatud.

Riigikohtu esimehe nimetab ametisse parlament presidendil ettepanekul. Riigikohtu liikmed nimetab parlament ametisse omakorda Riigikohtu esimehe ettepanekul. Kõik muud kohtunikud nimetab ametisse president Riigikohtu ettepanekul. Kohtuniku amet on eluaegne. Nõukogude ajast pärit kohtukaasistujate institutsioon säilitati. Neid valivad nüüd 5 aastaks maa- ja linnakohtute juurde kohalikud volikogud. Taastati vandeadvokaatidest koosnev Advokatuur. Saksa eeskujul loodi avalik-õiguslik Notarite Koda. Riigiprokuratuur asus artikli koostamise ajal, 1995. a mais, Justiitsministeeriumi juures. Maa- ja linnakohtute juures asuvad kinistusasutused ning selle aasta septembrist ka registriosakonnad ettevõtluse registreerimiseks. Esialgu on need vaid Tallinnas, Tartus, Pärnus ja Rakveres.

Kasutatud kirjandus:

T. Anepaio. Eesti Vabariigi kohtukorralduse kujunemine. // Kleio. 9, 1994.

I. Arens. Põhijooni Eesti õiguse ajaloo. Stockholm, 1956.

Fr.G.v. Bunge. Einleitung in die liv-, est- und curländische Rechtsgeschichte und Geschichte der Rechtsquellen. Reval, 1849.

Eesti Ajaloarhiivi fondide loend. Koost. Malle Loit, Jüri Hellat. Tartu, 1992.

Eesti talurahva ajalugu. I köide. Tln, 1992.

G. Jenš. Iz istorii arhivnogo dela v Latvii. Riga, 1981.

J. Jegorov. Istorija gosudarstva i prava Estonskoj SSR. Dooktjabr'skij period (XIII vek - okt. 1917 g.) Tallin, 1981.

P. Kask. Sindi mõisa valitseja Johann Gustav Tardeli tapmisloo ühiskondlikust taustast. // Kleio, 1, 1988 (kasutatud aschaldusaegse kohtukorralduse kirjeldust lk 86-88).

Kohtud Eestis: minevikus ja tänapäeval. Koost. H. Schneider. Trt, 1994.

J. Lambi. Tõkkeist juristide kutsetegevuses. // Päevaleht. 1940, 19. veebr. Lk 2.

L. Leesment. Über die livländischen Gerichtssachen im Reichskammergericht und im Reichshofrat. // Acta et commentationes universitatis Tartuensis (Dorpatensis), XXVIII, Tartu, 1930.

A. Palvadre. Kohtud uue põhiseaduse alusel. // Põhiseadus ja Rahvuskogu. Tln, 1937. Lk 338-341.

A. Piip. Kaubandusõigus ja -protsess. Trt, 1939.

I. Rebanc. Kohtud Eestis läbi aegade. Toronto, 1982.

A. Traat. Vallakohus Eestis. 18. sajandi keskpaigast kuni 1866. aasta reformini. Tln, 1980.

Tsentralnõj gosudarstvennõj istoritšeskij arhiv Estonskoj SSR. Putevoditel. Moskva-Tartu, 1969. Pod red. N.V. Bržostkovskoj.

H.-J. Uibopuu. Eesti Vabariigi Seaduste Kogu - unustatud kodifikatsioon. Tlk. J. Isotamm. // Akadeemia, 1991. 9.

J. Uluots. Eestimaa õiguse ajalugu. Koost. J. Uluotsa loengu põhjal Voldemar Muhel. Trt, 1938;

J. Uluots. Grundzüge der Agrargeschichte Estlands. Tartu, 1935.

H. Ylikangas. Miks õigus muutub? Trt, 1993.

Mõnda Eesti ja Läti sidemetest Aafrikaga kuni Põhjasõja lõpuni

Inimese teadmiste hulka kuuluvad selle lahutamatu osana ka teadmised maailmast, võõrastest maa-dest, teistest rahvastest, eksootilistest loomadest-lindudest, mida võiks kokkuvõtvalt nimetada tema geograafiliseks silmaringiks ehk maailmapildiks, kirjutab oma 1993. aastal valminud magistritöös "Eestlase geograafiline silmaring ja geograafiaõpetuse algus (kuni 1850. aastani)" Vello Paatsi ning jätkab: *Aegade voolus on see teadmus olnud kaunis erinev ja sõltunud paljudest teguritest (ajastu, vanus, sugu, haridus, elukoht, sotsiaalne rühm, huvid, liikumus, keelte ja lugemisoskus, suhtlemine jne). Inimene hakkab maailma avastama kodust ja selle ümbrusest – kodukohast. Hiljem lisanduvad sellele kaugemad piirkonnad, mõnede elukutsete esindajail (meremees, kaupmees, sõdalane) võõrad maadki.*

Eri paigus elavad rahvad on alati omavahel suhelnud. On muidugi iseküsimus, kuivõrd avar on see suhtlemise areaal olnud erinevatel aegadel. Juba 1154. aastal jõudis Eesti araabia geograafi al-Idrisi kaardile. "Mis puutub siia Aafrika?", võib lugeja küsida. Puutub, sest al-Idrisi oli pärit Põhja-Aafrikast. Kuidas seda fakti tõlgendada ja seletada? Oma arutlustes selle kohta on kõige kaugemale jõudnud Lennart Meri. Mäletate "Hõbevalges" esitatud hüpoteesi Hanila mehe jõudmisest Palermosse Sitsiilias ja tema informatsioonist Eesti kohta al-Idrisile? Araabia geograaf pani teatavasti Eesti maailmakaardile Palermos.

Meid, käesolevasse rubriiki kuuluvate artiklite autoreid huvitab, kuidas alustasid enda jaoks Aafrika avastamist tänapäeva Läti ja Eesti elanikud. Õigem vast oleks öelda: mõned momendid sellest pikast protsessist. Sest geograafilise maailmapildi avarumise on niivõrd paljutahuline, et selle üksikasjade väljaselgitamine nõuab paljude uurijate aastatepikkust tööd. Ja kui veel rääkida inimestest, tänu kellele me seda maailma tunneme? Aga algus on tehtud. Tuletame meelde meie Pent Nurmekunna, Olaf-Mihkel Klaasseni või Peterburi teadlase Abram Dridzo töid Eesti ajaloolistest sidemetest Aafrikaga.

Lätlaste sidemetest Aafrikaga teame hoopis vähe. Kuidas Kuramaa hertsogiriik (1562-1795), pealinnaga Jelgava (tollases pruugis *Mitau*) endale Gambias (1651-64) ja Aafrikast hoopis kaugel, Tobagos koloonia sai ja seal 1652-90 valitses, sellest on kirjutatud mitmed Läti autorid. Olgu paljudest nimetatud vaid Z. Bundursi

populaarne väljaanne* ja Californias elava Edgar Andersoni Chicago Ülikoolis kaitstud doktoritöö "Kuramaalased ja Lääne-India saared".**

Tobago, mida mõnikord on peetud Robinson Crusoe saareks, on olnud paljude läti noorukite unistuste saar. Nende aastate romantikat on eredalt kujutanud Aleksander Grin kolmekümnendatel aastatel kirjutatud põnevusromaanis "Tobago". Lugegem Karl Ristikivi, nii nagu lätlased loevad Aleksander Grini.

Kuramaa kolooniad on jätnud kustutamatu jälje lätlaste kollektiivsesse mälu ja hingeellu. Edgar Andersoni arvates elab kunagiste kuramaalaste geneetiline pärand praegustes saareelanikes. Konkreetseid mälestusmärke kuramaalaste aegadest võib aga leida sealsetes kohanimesed nagu *Suur ja Väike Kuramaa laht, Kuramaa jõgi, Kuramaa neem, Charlotteville* (hertsoginna Louise Charlotte järgi) ja muidugi *Fort Jacob*.

Ent mis puutuvad meisse Kuramaa kolooniad kaugetes maades?

Naabrite ajalugu tuleb tunda, sest me ei ela ega ole ka kunagi elanud üksinda isoleeritud maailmas. Oma lähimate naabrite lätlaste ajalooaga on meil palju ühist ja paralleelset. 1562-1621, seega mõni aeg enne kirjeldatavaid sündmusi, kuulus ka meie Ruhnu saar Kuramaa hertsogiriigi koosseisu.

Käsitletaval ajal oli Kuramaa vaid Poola-Leedu vasallriik lõunapoolses Lätis, kus valitsevaks rahvaks mitte lätlased, vaid hoopis sakslased. Lätlastest jõudsid kaugesse Gambiasse ja Tobagosse vast ainult mõned üksikud. Aga kui Peeter I korraldusel pidi läbi meie praeguse Paldiski toimuma ekspeditsioon Madagaskarile ja Indiasse (mis lõpuks jäi siiasamasse toppama), siis vaevalt sealgi mõnd eestlast leida võis.

* Z. Bundurs. Senas latvju kolonijas Gambija Tobago. Riga, 1992.

** E. Anderson. Tur plaivoja Kurzemes karogi. [Brooklyn, N.Y.]: Gramatu draugs, 1970. 238 p., [16] p. of plates : ill. ; 22 cm. Summary in English.

Mart Siiroja
Erik Tootsi

Kuramaa hertsog ja tema koloonia Gambias

Erik Tootsi

Kuramaa koloniaalekspansiooni eeldused

Kuramaa hertsogiriik tekkis 1561. aastal, mil viimane Liivi ordumeister Gotthard Kettler astus Poola alamaks ja sai esimeseks Kuramaa hertsogiks (1561-87). Seejärel (1587-1642) valitses ta poeg Friedrich (mõnd aega koos vennaga). Friedrichi abielu oli lastetu, mistõttu ta kasvas oma vennapoega Jakobit kui oma poega ja pärijat.

XVIII sajandil hõlmas hertsogiriik põhjaladena Kurzeme ja Zemgale ajaloolisi piirkondi, millele 1654. a liideti juurde poolsaarel asuv Piltene piiskopkond. Suhtelisest iseseisvusest hoolimata sõltus hertsogiriik administratiivselt Poola-Leedust ja majanduslikult Hollandist.

Kuramaa tõusul oli eriline osa hertsog Jakobi (1642-82) isikul. Jakobi noorus möödus isa juures Pommeris ja onu Friedrichi juures Jelgavas (*Mitau*). Palju aastaid veetis ta reisidel läbi Euroopa riikide ning õpingutel Rostockis, Amsterdamis ja mujal. Nendel reisidel lõi ta isiklikud sidemed mitmete Euroopa juhtivate tegelastega (kardinal Richelieu, Charles I jt). 1637. aastal naases Jakob Jelgavasse, et oma haigelt onult valitsemisohjad *de facto* üle võtta. Hertsogiks saades abielus ta Brandenburgi printsessi Luise Charlottega. Ühe-

sõnaga — Jakob oli ettevõtlik, võimekas ja intelligentne mees, kes oli Lääne-Euroopas nakatunud merkantilismi-ideedest.

Jakob tuli võimule momendil, mil Euroopas toimusid suured muutused. Hispaania pidas suuri ja edukaid sõdu, tema alt vabanes Portugal. Prantsusmaal suurendati Colbert'i eestvõttel järsult merelaevastikku ja hakati aktiivselt asumaid omandama. Uue majandussüsteemi — merkantilismi — peamiseks kantsiks sai aga Inglismaa, kus parajasti oli puhkenud revolutsioon. Saksa maal kestis Kolmekümneaastane sõda. Rahvusvaheline kaubandus oli suures osas üle läinud tohtu laevastikuga Madalmaadele. XVII sajandi algul hakkasid nad huvi ilmutama ka Guinea ranniku vastu, kuhu rajati terve rida forte. Samas seilasid ka Prantsuse, Inglise, Rootsi ja Taani laevad.

Euroopa rikastumisel mängisid kolooniad küllaltki tähtsat osa. Ka Kuramaa pidi vürtse ja muid koloniaalkaupu kalli hinnaga hollandi vaheltkauplejate käest hankima. Tunduvalt kasulikumana tundus otseühendus ülemeremaadega. Ilma mõne kindla tugipunktita Aafrikas või Ameerikas oluks see aga ülimalt riskantne. Aeg kolooniate omandamiseks oli soodne: kõik maad olid eurooplastele enam-vähem avastatud, ent koloniseerimine oli alles algusjärgus.

Jakobi kavade kohaselt tulnuks peakoloonia rajada Indiasse või Jaavale ning asundused kuskil Aafrikas pidid saama vaid selle eelpostideks. Ent India-ürituse jaoks raha siiski ei jätkunud.

Kuramaal oli 1640. aastatel viis linna. Mõlemad sadamalinnad Ventpils (*Windau*) ja Liepaja (*Libau*) olid isegi Läänemere-mastaapides tähtsusetud. Läänemerekaubanduses domineeris Holland. Kuramaa omas vaid paari vananenud laeva. Samas oli Ventpilsil jääolude tõttu eeliseid Riia ees. Just siia laskis hertsog chitada laevachase ning üüris Hollandist ja Põhja-Saksast laevu. Tema energilisel tegetsemisel rajati Kuramaal saeveskid, metallivalu-, klaasi-, kalevi- ja relvamanufaktuurid, laiendati tõrvakeetmist.

1645. aastal ilmusid Kuramaa laevad juba Itaalia vetesse ja agendid suurematesse Euroopa sadamatesse. Seoses sellega ilmnas vajadus teiste riikidega suhteid reguleerida. Aastatel 1643-48 sõlmiti Jakobi agendi Fireksi vahendusel kaubanduslepped Taani, Prantsusmaa, Veneetsia, Venemaa, Pärsia, Rootsi ja Portuga-

liga. Lepingu kohaselt importis Portugal 3/4 teraviljast Kuramaalt. Sõbralikumad suhted valitsesid vabariikliku Inglismaaga ja 1650. aastast ka Hollandiga. Jahedaks jäi vahekord Hispaaniaga.

Omamoodi julgust nõudis keeldumine mitmest koostööpakkumisest kolooniate loomisel. Seda võis hertsog teha vaid seetõttu, et tal oli raha. Kuramaalt saadavale tulule lisandus ta naise kaasavarana 5000 floriini ja Danzigi pankuri Izrael Jasky laenusumma.

Kuramaa koloniaalkaubandust hõlbustas tunduvalt Norra lõunatipus asuva väikese Flekkerøe sadama rentimine Taanilt; hertsog tegi sellest oma laevadele puhkuse ning proviandiga varustamise koha.

Kuramaa laevastiku enamiku moodustasid 1650. aastatel 2-3 mastilised korvetid. Keskmiselt 30 madrusest ja 20 ohvitserist koosnevad meeskonnad värvati tihti Ventspilsis või Liepaja hollandi-saksa kvartalitest. Laevad olid võimelised mahutama ka 60-100 sõdurit. Laevastiku suuruse üle on vaieldud. Enamik baltisaksa ajaloolasi (Meissner, Scharfer, Diedrichs jt) nimetavad 44 sõja- ja 70 kaubalaeva, Mattiesen vaid 24 laeva, kusjuures sõjalaevu polevatki olnud. Ent kuna dokumentides on märgitud 30-40 suurtüki ja hulga sõduritega laevu ning Mattiesen on laevastiku suuruse kindlaks tegemisel tuginenud ainult Taani väinu läbinud laevade (mittetäielikele) nimekirjadele, paistavad selles osas Diedrichs jt tõele lähemal olevat.

Kokkuvõtlikult võime öelda, et Kuramaa kolooniate rajamise peamised eeldused olid järgmised. 1. merkantilismi levik, mis kaudselt mõjustas Euroopa riike endale ise väljapääsu otsima, et nii vähendada importi vahendajamaadest ning võimaluse korral ise vürtse jm eksportida. Ka orjakaubandus etendas riigikassa täitmisel tähtsat osa. 2. Euroopa üldine õhkkond XVII sajandil, mis ajendas kolooniaid omandama isegi selliseid suhteliselt väikeseid riike, nagu Brandenburg ja Taani. 3. Teiste riikide poolt veel hõivamata rannalade olemasolu Aafrikas, mis sobisid hästi tugipunktide rajamiseks. 4. Energilise hertsogi Jakobi isikuomadused ja oskus eelpoolnimetatud tingimusi osavalt ära kasutada; tema eestvõttel loodi laevastik ja sõlmiti teiste riikidega kaubanduskokkuleppeid. 5. Raha olemasolu, mis võimaldas käivitada Jakobi kogu sellealase tegevuse.

Ekspeditsioonid

Juba 1645. aastal saatis hertsog suure kaubalaeva Guineasse, mis tagasiteel Amsterdamis arestiti. Kas laev ka Guineasse jõudis ja kus ta sel juhul maabus, pole teada. 1650 arestiti samas kolm hertsogi laeva, mis olid teel Guineasse.

Kuramaalaste esimene edukas ekspeditsioon Gambiasse algas 1651. a juulis. Ventspilsist väljuti kahe lae-

vaga. Lastiks olid rauakangid, viin, chitusmaterjal jm. Oktoobris jõuti Gambia jõe suudmesse. Barra hõimu käest renditi San Andrease saar jõesuudmes, kuhu rajati peakindlus. 1652. aasta juulis naaseti elevandiluuastiga Helsingøri. Reis kestis seega terve aasta. Tõenäoliselt purjetas ekspeditsioon otse Gambiasse hertsogi käsul, kes tundis hästi maateadust ja teadis, et Põhja-Guinea on osaliselt hõivamata ning et Gambiat nimetatakse kullamaaks ja ta on tuntud orjajahi piirkonnana.

1652. aastal võeti ette kaks ekspeditsiooni, millest üks katkes hollandlaste vahelesegamise ja teine laevamässu tõttu. Kaks Kuramaa laeva Liivimaa aadliku v. Treideni juhtimisel jõudsid Gambiasse 1653. a sügisel. Samal aastal ostis Jakob inglise lordilt Warwickilt Tobago saare Kariibi meres, mis sai Kuramaa teiseks kolooniaks. Sellega on seotud ka kolme spetsiaalselt orjaveoks ehitatud laeva hankimine. 1654. aasta esimesel poolel saabus Gambiasse ühtekokku viis Kuramaa laeva, mis purjetasid siit edasi Tobagole, viies kaasa ka orje. Sama aasta lõpul jõudis Gambiasse suurim Kuramaa ekspeditsioon eesotsas taanlase v. Zeissiga, kes oli määratud Gambia kuberneriks. Too viibis siin vaid pool aastat, siis aga lahkus nelja laeva ja parimate meestega Euroopasse. Seetõttu kahtlustas Jakob teda Hispaania kasuks tegutsemises.

1655-56 saabus Gambiasse kuus Kuramaa laeva, seitsmes arestiti inglaste poolt. Vähemalt üks neist oli kohaldatud orjade veoks. 1657.-58. a jooksul saabus kolooniatesse viis Kuramaa laeva, mis kindlasti viibisid Tobagol ja võib arvata, et sinnaõidul ka Gambias. Ajavahemikus 1651-58 purjetas Gambia poole üldse 29 Kuramaa laeva, millest 25 jõudsid ka päralt. Seitse laeva arestiti hollandlaste ja inglaste poolt. Seega asus Aafrika poole teele keskmiselt kolm laeva aastas.

Koloonia Gambias

Gambia kliima oli eurooplastele ebasobiv, maa aga viljakas, jõgi kalarikas. Kohalikud sudaani neegrid tegelesid maaharimise ja karjandusega. Igal hõimul oli oma turuplats jõe kaldal, kus võõras võis endale osta kauplemisõiguse.

Kuramaa kolooniad olid sisuliselt hertsogi isiklikuks valduseks. Ka laevastik kuulus talle. Siin peitub peamine erinevus teistest kolooniatest, mis kuulusid kas otse riigile või kompaniidele.

Koloonia keskuseks oli San Andrease saar jõesuudmes, kus paiknes puukindlus, magasin, puukirik ja mõned onnid. Siin elas ka kuberner. Saarel puudus joogivesi, mistõttu fort paiknes sõjaliselt väga nõrgal kohal. Majanduslikuks keskuseks sai Jillifree asula jõe põhjakaldal, koosnedes kohalike portugallaste ja kuramaalaste väikestest suurte aedadega majapidamistest,

mille eest maksti renti Barra kuningale. Kuninga nõudel ja kaitseks hollandlaste eest ehitati ka siia fort (kujunes XVIII sajandil Gambia keskuseks). Kolmandaks asulaks oli Bajona (nüüd Gambia pealinn Bandjul), mis asutati kuramaalaste poolt jõe lõunakaldale Cumbo kuninga maadele. Asunduses kehtiva maa eraomandi õigusega meelitati sinna kura ja taani käsitöölisi ning Gambias elavaid portugallasi, kelle kaitseks kerkis ka siia väike mõne kahuriga fort. Väiksemaid ilma püsi-asukateta tugipunkte paiknes kuni 200 kilomeetri kaugusel jõesuudmest, mis oli tolleaegse Guinea rannikul haruldaseks nähtuseks.

Kolooniat juhtis kuberner, kelleks paari aasta jooksul jõudis olla kuus meest. 1654. aastal sai viimaseks kuberneriks kuramaalane O. Stiel. Tähtsusest teiseks meheks koloonias oli sõjaline juht, kelleks enamuse ajast oli teine kuramaalane Deniger. Võimuhierarias kolmas koht oli kaupmeeste vanemal. Koloonia eksisteerimise üheteistkümne aasta jooksul vahetus selles ametis neli meest. Ametnike kiire vahetumise peamiseks põhjuseks oli sobimatust kliimast ja arvukatest haigustest tingitud suur suremus; mõned ametimehed põgenesid Euroopasse.

Kaudsete andmete alusel on püütud tuletada kolonistide arvu Gambias. Ametnikke oli kümmekond, sealhulgas ka pastor ja arst. Kolmest üksteise järel tegutsenud pastoriga on huvitavaim kuramaalane Dannenfeldt (Gambias 1654-58), kes Jakobi ülesandel õppis ära fulani ehk fulbe keele. Tema misjonitegevusest pole aga midagi teada.

Elanikkonna lõviosa moodustasid sõdurid, kes järk-järgult muutusid kaubitsejateks ja käsitööliseks. Vaid mõldrig, kullassepad ja veel mõnede keerukamate käsitöö-alade meistrid ei olnud samaaegselt sõdurid. Lisaks sellele elasid koloonias ka mõned kohalikud portugallased. Eurooplaste üldarvuks pakub Mattiesen umbes kolmsada, kellest 1/5 oli pärit Kuramaalt. Võrreldes teiste riikide fortidega oli Kuramaa Gambias palju sõdureid. Guinea tugevaima fordi Elmina garnisoni kuulus vaid seitskümme meest. Ent võimsad mere-riigid ei vajanudki juba oma prestiiži tõttu nii suuri garnisone kui väike Kuramaa.

Milline oli kolonistide rahvuslik koosseis? Tähelepanu äratav hertsogi määrus nende talupoegade vabastamisest pärisorjusest, kes soovivad sõita mere taha. Nähtavasti just selle määruse mõjul on Abram Dridzo väitnud, et *Aafrikasse saabus rohkesti lätlasi-sõdureid, madruseid, käsitöölisi, talupoegi*. Paraku ei pea see väide paika. Arvatavasti ülemeresõitjate ohtlikkuse tõttu läti talupojad seda võimalust ilmselt eriti ei kasutanud ja hertsog Jakob pidi värbama välismaalasi. Ekspe-ditsioonides osalenud sõdurite ja madruste nimekirjad on säilinud ja nende alusel saab teha kolonistide rah-

vuse kohta üsna objektiivseid järeldusi. 1654. aastast pärinevates andmetes on juttu vaid kahest lätlasest, kes juba saabumispäeval jõkke uppusid. Rõhuv enamus kolonistidest olid sakslased Riist, Kuramaalt ja Saksa-maalt, skandinaavlased ja hollandlased.

Sidepidamist Kuramaa ja Gambia vahel korraldasid vastavalt lepingule prantslased. Senegambiast hertsogile adresseeritud kirjad saatis Prantsuse Maroko-saadik Pariisi, kust need Jelgavasse edasi toimetati.

Peamiselt tegeldi koloonias antiloobinahkade par-kimisega, mis jäigi koloonia peamiseks "tööstusharuks". Kavandatud laiahaardelisest nisu-, odra- ja rukki-kasvatamisest ei tulnud midagi välja loodusolude ebasobivuse tõttu.

Sõbralik läbisaamine mustadega oli tingitud vastastikusest kasusaamisest. Cumbo ja Barra kuningad osteti kingitustega ära. Mustad töötasid fortide ja majade ehitusel, lootsidena, vaesemad müüsid end orjadeks. Orjakaubandus oli vilgas. Arvukatel turuplatsidel paiknesid kuramaalaste laod. Euroopa riikide laevad külastasid tihti Gambiat.

Enamus Gambiasse toodavast kaubast tuli hankida Lääne-Euroopast. Otse Kuramaalt toodi riidet, kirveid, köit, lina ja viina. Tähtsamateks sisseveoartikliteks olid raud, messing- ja vaskesemed, musketid, saablid, klaas-helmed, kalev ja sool. Välja veeti eriti orje, keda hankisid kohalikud pealikud. Hertsog sai sellest suurt tulu. Arvatakse, et kuramaalased võisid Ameerikasse toimetada umbes kakssada kuni kolmsada orja. Teiseks välja-veokaubaks oli kuld, mida pesti jõeliivast või vahetati kohalike käest. Tehti ka tõsine katse jõuda jõe ülem-jooksul asuvate kullamägede juurde, ent nende kaugus rannikust osutus eurooplaste jaoks liiga suureks. Vähem veeti välja pärleid, mida hangiti mererannal, indigot, kohvi, eebenipuud, pipart, samuti väärtuslikku elevandilood, loomanahku, vaha ja metsriisi.

Koloonia kaotamine

Kuramaa kolooniatele sai saatuselikuks 1658. aastal alanud Rootsi-Poola sõda. Jelgavasse tungisid Rootsi väed, vangistasid Jakobi ja toimetasid ta Jaanilinnale. Samas okupeeris Rootsi laevastik Taani väinad, millega kaubalaevade liikumine läbi väina lakkas. 1659. a veebruaris, pärast pikki veenmisi, sõlmiti Kuramaa Amsterdami saadiku H. Momberi ja Hollandi Lääne-India Kompanii direktorite vahel leping Gambia üle-andmiseks seniks, kuni Jakob vabaneb. Ent kui hollandi laev San Andree juurde ilmus, keeldus kuberner Stiel forti üle andmast. Ootamatult puhkes aga kindluses mäss, mässulised vangistasid Stieli ja andsid fordi hollandlastele üle. Stiel saadeti Hollandisse, kuhu peagi tuli teade Gambia langemisest prantsuse piraatide kätte. Momber üüris kiiruga ühe laeva ja värbas mõned sõdu-

rid, kellega Stiel juunis 1660. aastal San Andrease tagasi hõivas. Teist korda saabusid ka hollandlased kolme laevaga, vallutasid fordi ja taasvangistasid Stieli. Barra kuningas ostis ta mõnede kinnivõetud hollandlaste eest välja. Appi tuli ka Cumbo valitseja ja terve kuu kestnud vihase võitluse tagajärjel löödi hollandlased Gambiast minema. Lõpuks saabusid jõesuudmesse inglased, kes 1661. a märtsiks olid hõivanud nii San Andrease, Jillifree kui ka Bajona. Sellega oli Gambia Kuramaale lõplikult kadunud.

1660. aastal lõppes Rootsi-Poola sõda ja oma laastatud kodumaale naases ka hertsog Jakob. Juba järgmisel aastal tegi ta kaks korda ettepaneku Gambia Kuramaale tagasi anda, ent Gambiat haldav Inglise Kuninglik Aafrika Kompanii keeldus sellest. Viimast korda üritas hertsog koloonid tagasi saada veel 1670. aastatel, ent jällegi tulutult.

Kuramaa laevad seilasid Aafrika vetes veel aastatel 1681-90, hertsog Friedrich Casimiri ajal, mil Tobago saar oli taas Kuramaa käes. Gambiat saada enam ei õnnestunud, ta käis XVIII sajandil veel üheksa korda prantslaste ja inglaste vahel käest kätte, enne kui viimased seal lõpliku võidu saavutasid.

Kolooniate tähtsus Kuramaale

Kas hertsoglikud kolooniad tasusid end ära? Mida kindlat on siin võimatu väita. Enamik uurijaid vastab küsimusele jaatavalt, oma arvamust põhjendamata. Tulusid ja kulusid on täpsemalt vaadelnud Mattiesen, kes väidab, et Gambia bilanss olevat negatiivne 60 000 riigitaalri ulatuses. Ent siin pole ta arvestanud näiteks inglaste kompensatsioone kaaperdatud Kuramaa laevade eest (45 000 riigitaalrit) ja veel mõnda taolist summat. Autor on arvamusel, et tõenäoliselt võisid tulud ja kulud olla tasakaalus või kasum veidi suurem.

Kuramaale enesele oli kolooniate tähtsus suur, sest nende omamisega tõusis ta maine. Kolooniad kiirendasid kodumaist laevaehitust, mis omakorda soodustas mitmesuguste manufaktuuride rajamist.

Kolonialismi ajaloos on need kolooniad omamoodi kurioosumiks, kus nii väike riik (pealegi veel Poola vasallriik), omandas kaks kolooniat oma emamaast sedavõrd kaugel, haldas neid hoopis isemoodi (hertsoglike maavaldustena) suhteliselt suure eurooplaste arvuga ning tegi kõike seda küllaltki edukalt.

Kirjandus

T. Bjüttner. Istorija Afriki s drevneiših vremjon. Moskva, 1981.

K. Cruse. Curland unter den Herzögen. Bd. 1. Mitau, 1833.

H. Diedrichs. Herzog Jacobs von Kurland Kolonien an der Westküste von Afrika. Mitau, 1890.

Führer durch Lettland. Riga, 1929.

J. Kobištšanov, A. Dridzo, V. Mirimanov. Tšivilisatsioonide kohtumine Aafrikas. Tln, 1973.

O. Mattiesen. Die Kolonial- und Überseepolitik der kurländischen Herzöge im XVII u. XVIII Jahrhundert. Stuttgart, 1940.

C. Meissner. Das schöne Kurland. München, 1917.

D. Schaefer. Kurland und das Baltikum in Weltgeschichte und Weltwirtschaft. Berlin, 1918.

A. Seraphim. Die Geschichte des Herzogtums Kurland. Reval, 1904.

E. Seraphim. Aus der kurländischen Vergangenheit. Bilder und Gestalten des XVII Jahrhunderts. Stuttgart, 1893.

V. Wilpert. Geschichte des Herzogtums Kurland. Berlin-Steglitz, 1919.

* Toimetuse arvates jääb vaidlusalune küsimus veel lahtiseks. Balti provintside praktika kohaselt anti talupojaseisusest vabastatuile reeglina saksa nimi. Seetõttu pole läti päritolu isikute eristamine madruste-sõdurite nimekirjast alati võimalik.

Aarne Michaël Tallgren

Aivar Kriiska

Maailmamainega Soome arheoloog, esimene Tartu ülikooli ja Helsingi Ülikooli arheoloogiaprofessor, 700 publikatsiooni (sh üle 300 teadustöö) autor, 39 teadusliku seltsi liige 13 riigis. Niiviisi võiks ehk ühes lauses iseloomustada meest, kelle nekroloogis Soome Ajaloolises Ajakirjas kirjutab Eino Jutikkala: *Tema askeetne elu ei sisaldanud mingit muud kirge peale töö.*

Emakeelse Tartu Ülikooli avamise 75 aastapäeva valgusel on õige taas meenutada esimesest Eesti ja Põhja-maade arheoloogia professorit. Seda enam, et 1995. aasta veebruaris möödus Tallgreni sünnist 110 aastat ja aprillis surmast 50 aastat. Ja lõpuks, neljakümne aastase vaheaja järel tegutseb Tartu Ülikoolis taas Tallgreni rajatud arheoloogia õppetool ning kabinet.

Eriloaga arheoloogiks

Aarne Michaël Tallgren sündis 8. veebruaril 1885 Ruovees rootslastest kirikuõpetaja Ivar Markus Tallgreni ja Jenny Maria Monti viienda lapsena. Lapsepõlv möödus Turu lähedal Maaria pastoraadis, kuhu pere kolis mõni aasta peale Aarne Michaëli sündi. Huvi muinasuurimise vastu pärineb tal ilmselt suuresti emalt, kes lõi aktiivselt kaasa Soome Muinasmälestiste Ühingu, kogus muinasesemeid, suulist pärimust ja vanu raamatuid Rahvusmuuseumi jaoks ning tegi ülestähendusi Turu linnas chitustöödel väljakaevatud keskaegsetest ehitusjäänustest.¹ Pastoraadis peatusid aegajalt ka tuntud arheoloogid Johan Reinhold Aspelin, Otto Hjalmar Appelgren-Kivilo ja Juhani Rinne.²

1884. a pandi väike Tallgren algul Lembergi ettevalmistuskooli Turus ja aasta hiljem klassikalisse lütseumi. Juba seal paistis ta silma oma ajaloo huviga. Nii oli igati seaduspärane, et ta peale küpsuseksameid 1903. aastal astus Helsingi ülikooli ajalugu õppima.

Ülikooli teisel õppeaastal hakkas formeeruma ka selgem arheoloogiahuvi. Kuna tollal puudus Helsingi ülikoolis arheoloogia õppetool, tuli selle aine õppimiseks taotleda eriluba. 1904. a sai Tallgren loa Põhja-maade arheoloogia õppimiseks teise peaainena. Üsna töö tulemusel sooritas ta juba 1905. a mais ülikooli lõpetamiseks tarvilikud eksamid: ajalugu ja Põhja-maade arheoloogia ülemastmes ning Rooma kirjandus, kreeka kirjandus ja botaanika alamastmes. Täiendõppeks sõitis ta veel sama aasta sügisel Rootsi, kus kuulas maailmamainega pronksiaja uurija, tüpoloogilise me-

todi arendaja Oscar Monteliuse loenguid Stockholmis ja korra nädalas Oscar Almgreni loenguid Uppsalas ning sai ka praktilist koolitust.³

Sellel ajal võttis Tallgren oma edasise uurimistöö teemaks pronksiaja tohtu suurel ning peaaegu uurimata alal Ida-Euroopast Siberini ning Mustast ja Kaspia merest Valge mereni. Nii perioodi kui uurimispiirkonna valimise taga olid ilmselt Aspelini soovitusel, olid ju viimase huvisfäärid seotud just selle areaaliga.

1908. a käis Tallgren uurimisreisil Stockholmis, Kopenhaagenis, Londonis ja Pariisis ning sama aasta sügisel ja järgmise aasta suvel Kesk-, Põhja- ja Ida-Venemaal. Viimase reisi eesmärgiks oli materjali kogumine doktoritööks. Esimesel reisil Venemaale külastas Tallgren peamiselt Peterburi, Moskava ja Kaasani muuseume. Programmi kuulus muide ka Tšehhovi novellide järgi vene keele õppimine. 1909. aasta reis toimus Muinasmälestiste Ühenduse finantseerimisel ja sedapuhku lisandusid ülalmainitud linnadele veel Kostroma ning Arhangelsk. Samuti külastas ta mitmeid muistiseid ja kaevas mõningaid neist. Kaasanist ostis ta Soome Rahvusmuuseumile kaupmees Zaussaïlovi poolt 1870.-1880. aastatel kogutud ca 11000 esemest koosneva arheoloogiliste leidude kollektsiooni. See pakkus Tallgrenile pikaks ajaks uurimisainest.

1911. a valmis doktoriväitekirjaks *Die Kupfer- und Bronzezeit in Nord- und Ostrussland I. Die Kupfer- und Bronzezeit in Nordwestrussland. Die ältere Metallzeit in Ostrussland*. Väitekirjas esitatud põhiseisukohad oli Tallgren avaldanud tegelikult juba enne Venemaa reisi: 1908. aastal artiklina Ajaloolises Ajakirjas (*Ural-altalaisesta pronssikaudesta*). Ta jõudis Aspelinist erinevale arvamusel, osutades, et ei eksisteerinud ühist Uraali-Altai pronksiaega. Sisuliselt kujunes doktoritööga välja Tallgren kui globaalse piirkonna uurija, kes ei tegeleud mitte niivõrd üksikmaterjali kui laiemaga sünteesiga.⁴ Väitekirja oponentide arheoloog, etnograaf ja geoloog, ennekõike kivaja uurijana tuntud Julius Ailio kritiseeris tööd küllaltki armutult. Põrkusid kaks erinevat uurimisviisi: Tallgreni suuremaid interpreteerimisvabadusi lubav humanitaarne ning Ailio täpsust ja ranget materjali analüüsi rõhutav loodusteaduslik suund. Kahe uurija vahele oli tekkinud ületamatu vee-lahe, mis viis neid edaspidigi konflikti ja teravate väitlusteni ajakirjanduses. Eks selle juuri oli tegelikult juba

varasemaski ajas – Tallgren arvustas küllaltki süüdistavas toonis Ailio doktoritööd *Die steinzeitliche Wohnplatzfunde in Finland* (Helsingi 1909).⁵

Kuigi 1914. a omistati Tallgrenile doktorikraad, kutsus selline agressiivne vastukaja temas esile kriisiperioodi.⁶ Tallgren tõmbus arheoloogiast natuke eemale, pühendudes enam kodu-uurimistööle, õpetajaametile mitmes koolis (õpetas ajalugu ja geograafiat) ja ühiskondlikule tegevusele, avaldas mitmesuguse sisuga kirjutisi, muuhulgas reisikirju ja arheoloogiaartikleid. Kaalumisel oli isegi plaan emigreeruda Ameerikasse.⁷ 1915. a avanes võimalus Soome Muinasmälestiste Ühenduse finantseerimisel sõita uurimisreisile Venemaale ja Siberisse. Tallgren kasutas selle ära, matk kuni Jenisseini andis võimaluse koguda uut uurimisainest ja leida end taas arheoloogia jaoks. Oluliseks momendiks oli tutvumine Seima leidudega. "Kogu kaasa" sai ta seekordki osta rikkaliku, peamiselt Siberi pronksiaja leide sisaldava nn Tovostini kollektsiooni. Nii selle kui Zausailovi kogu materjalid avaldas Tallgren ka trükis.⁸ Väitekirja jätkuna ilmus *L'époque dite d'Ananino dans la Russie orientale*.⁹

Soome esiajaloo uurimine oli Tallgrenile alati vaid kõrvaltegevus ja ka sellesisulised publikatsioonid moodustavad suhteliselt väikese osa tema produktioonist. Käsitletavasse eluperioodi mahub neid siiski õige mitmeid.¹⁰ Ka Soomes oli Tallgreni esmaseks huviväärtsiks ikkagi pronksiaeg. Õieti toimus Tallgreni pöördumine Soome materjali poole juba peale doktoriväitekirja valmimist 1911 ja osalt ilmselt esitatud kriitika mõjul.¹¹

Töökohustused sidusid Tallgreni üha enam muuseumiga. Juba 1906 nimetati ta Riigi Ajaloomuuseumi (hilisem Rahvusmuuseum) ülemääraliseks *amunensiks* ja 1913 kadus ametinimetuse eest "ülemääraline".¹² Tallgren ise aga muuseumitööst erilist rõõmu ei tundnud. Ka 1919. aastal määramine Helsingi Ülikooli uraali-altai arheoloogia dotsendiks ei toonud täit rahuldust, kuna jätkuvalt tuli aega jagada muuseumitööga. Tallgreni sõber ja kolleeg Aarne Äyräpää (kuni 1930 Europaeus) on arvanud, et ahistavana mõjus ka kolleegide vähene huvi tema uurimistöö vastu, rääkimata juba laiema lugejaskonna puudumisest. Igatahes võttis Tallgren kaalumisele välisministeeriumist tulnud pakkumise asuda tööle kas Venemaale, Poolasse, Pärsiasse või hoopiski saadikuks Lätisse.¹³

1920. a alguses tehti Tallgrenile ettepanek asuda Tartu Ülikooli loodavale arheoloogia professori kohale. Pakkumine sattus tänuväärsele, muutustevajadustes vaevlevasse ja ehk pisut söötiski pinnasesse. Nagu selgub ühest Tallgreni poolt Äyräpäälle saadetud kirjast, olid Tartusse mineku otsuse taga ka viimase nõuand.¹⁴

Arheoloogiaprofessoriks Tartu Ülikoolis

Tallgren tuli Eestisse juba enne õppetöö algust, mais 1920, pidamaks loenguid Eesti Rahva Muuseumi poolt korraldatud suvekursustel. Samal suvel tegi ta jalgrattal uurimisreise Rāpinasse, Võrru, Viljandisse, Pärnu ning Muhu- ja Saaremaale.^{14a}

Sügisest alustas tööd Eesti ja Põhjamaade arheoloogia õppetool (etnograafia õpetamise võimalusega). Tallgren luges Tartu Ülikoolis oleku ajal rea loenguid: Euroopa ja Vahemeremaade arheoloogia üldkursus (keskaste), Eesti arheoloogia (alamaste) ning erikursused Vene, Uraali, Altai ja Põhjamaade arheoloogiast,¹⁵ sissejuhatust üldisesse muinasteadusesse ja ülevaadet Soome muuseumitest ning muinasuurimisest.¹⁶

1921. a asutas Tallgren õppetooli juurde teadusüksusena Arheoloogia Kabineti, kuhu moodustati Õpetatud Eesti Seltsi, Eesti Rahva Muuseumi, Tallinna Eesti Muuseumi, Tartu Ülikooli ja osalt Kuressaare Muuseumi arheoloogilistest kogudest arheoloogia muuseum. Kabineti arhiivi hakati koondama teavet kinnis- ja irdmuististest kogu Eesti alalt. Nii õppe- kui teadustöö vajadusi arvestades komplekteeriti raamatukogu ning fotode ja diapositiivide kogu. Kabineti töösse rendas Tallgren oma värskeid üliõpilasi: aastatel 1921-23 töötasid seal muuhulgas mitmed hilisemad arheoloogid: Marta Schmiedehelm (mittekoosseisuline abijõud), Harri Moora (konservaator), Eerik Laid ja Richard Indreko. Hakkas ilmuma ka Arheoloogia Kabineti toimetiste sari.¹⁷ Tallgreni kolmandaks oluliseks ettevõtmiseks oli üle-eestilise muististe registreerimise algatamine. Eeskujuks oli siin Soome Muinasmälestiste Ühenduse samalaadne tegevus ja arvestati ka möödunud sajandi lõpul Abja kooliõpetaja Jaan Jungi poolt korraldatud Eesti kinnismuististe registreerimist. Põhjuseks oli ühelt poolt areneva teaduse ja teiselt poolt üliõpilastele praktilise harjutustöö andmise vajadus. Tema suunamisel hakkasid üliõpilased koostama kihelkondade kaupa muististe topograafilisi kirjeldusi, nende kaarte ja plaane. Projekti toetas stipendiumide näol ka Eesti Vabariik. Tallgreni professoriks oleku ajal valmisid 76 kihelkonna kirjeldused. Hiljem kirjeldati veel 32 kihelkonna muistiseid ja tehti osa varasemaid põhjalikumalt ümber.¹⁸ Tallgren ise pidas seda tööd väga tähtsaks: ... meie teadmised on nende aruannete läbi tublisti kasvanud. Alles nüüd on võimalik nii hästi saada kui anda ülevaade maa liikumatute muinasjäänuste suhtes.¹⁹

Tallgreni initsiatiivil alustati ka Eesti esimese muinsuskaitse seaduse koostamist. 1921. a tegi ta sellekohase ettepaneku Haridus- ja Sotsiaalministeeriumile, pidades eeskujudena silmas Soomes ja Skandinaavias

kehtinud seadusi. Tööd seadusega aga venisid ja see jõustus alles paar aastat peale Tallgreni tagasipöördumist Soome.

Sidemed Tartu Ülikooliga ja oma õpilastega jätkusid Tallgrenil aga hiljemgi. Aastatel 1924-27 käis ta Tartus õppeülesandeid täitva professorina vastu võtmas arheoloogia eksameid,²⁰ samuti juhatas ta mitmeid arheoloogilisi väljakaevamisi (näiteks 1926. a koos H. Mooraga Käku kiviringkalmel). Siinkohal mainitagu, et Tallgreni korralise professuuri aegsetest õpilastest kaitstes hiljem kolm arheoloogiadoktori kraadi: Harri Moora (1938), Richard Indreko (1941) ja Marta Schmiedehelm (1944, 1956). Tallgren toetas igati Moora valimist Tartu Ülikooli professori kohusetäitjaks 1930. ja 1938. juba korraliseks professoriks valimist.²¹

Vaatamata loengukoormusele ja aeganõudvale organiseerimistöele oli Tallgren viljakas kirjamees. Tartu perioodil ilmus tal 13 suuremat teaduslikku tööd ja rida populaarteaduslikke artikleid eesti, soome, saksa, rootsi ja prantsuse keeles.²² Eesti arheoloogia seisukohalt on kõige olulisem kaheköiteline "Zur Archäologie Eestis" (Tartu 1922-1925). Tegemist on esimese suurema ülevaatega Eesti esiajalooost. Ning see ei ole kohati oma teaduslikku väärtust kaotanud tänini. Materjali kogudes tutvus Tallgren Eesti kõigi tooaegsete muuseumite kollektsioonidega ja viis läbi rea arheoloogilisi väljakaevamisi (1920 - Käku kiviringkalmel; 1921 - Nurmsi tarandkalmel, Adila kivikalmel, Madi kivikalmel; 1922 - Nurmsi tarandkalmel; 1923 - Jägala linnusel, Rannamõisa III kivikalmel, Tõrna tarandkalmel). 1920. aasta sügisel Tartu Ülikoolis peetud loengute baasil ilmus Tallgrenil 1927. a eestikeelne raamat "Euroopa muinasaeg pronksiaja algusest ajaloolise ajani". Nagu ta ise sissejuhatuses mainib, ei olnud sellist üldkäsitlust ilmunud seni veel ei eesti, soome ega vene keeles. Ida-Euroopa ja Aasia peatükid põhinevad aga tema enda uurimistööle ja ilmusid niisugusel kokkuvõetud kujul esmakordselt.²³

Tallgreni publikatsioonide arv Eesti kohta on arvukas, ulatudes peaaegu 90 nimetuseni, kogumahuga üle 700 lehekülje. Valdavalt on need soome, eesti ja saksa keeles, mõned ka rootsi ja inglise keeles. Esimene Eestit käsitlev artikkel ilmus tal 1915. ja viimane juba peale surma 1946. aastal. Sealhulgas on 34 teadustööd, 12 populaarteaduslikku arheoloogiat käsitlevat artiklit, 9 arheoloogia ja etnograafia alaste tööde tutvustust- arvestust ning rida Eesti laiemaid probleeme, isegi eesti kirjandust, tutvustavaid artikleid.

Tallgren sai ka ise Eestist rea uusi impulsse: lisaks hingelise tasakaalu saavutamisele hakkas ta aktiivsemalt käsitlema eelkõige rauaega, luues nii lähtekohad

hilisemale soome-ugri ja Ida-Euroopa rauaaja uurimisele.²⁴ 1922 käis Tallgren koos üliõpilase Eerik Laidiga uurimisreisil Saksamaal, Tšehhoslovakkias, Austrias, Ungaris, Rumeenias ja Bulgaarias.

Kui suvel 1921 avati konkurss Helsingi ülikooli Soome ja Põhjamaade arheoloogia professori kohta täitmiseks, esitas oma kandidatuuri ka Tallgren, asudes võistluse Helsingi ülikooli muinasteaduse dotsendi Ailioga. Sellega kaasnes meeste äge väitlus 1922. aastal ilmunud Ailio raamatu *Fragen der russischen Steinzeit* ja samal aastal ilmunud Tallgreni raamatu *Zur Archäologie Eestis* I ümber.²⁵ Konkurss lõppes Tallgreni suure eduga. Neljast asjatundjast, kellelt paluti arvamused, seadsid kaks (Hubert Schmidt Berliinist ja A.W. Brøgger Oslot) esikohale Tallgreni, üks (Kustavi Grotenfeld Helsingist) pidas mõlemaid võrdeseks ja üks (T.J. Arne Stockholmist) arvamus jäi esitamata. 1923. a mais valis professorite nõukogu Tallgreni 41 häälega 45-st esimeseks professori kandidaadiks ja sama aasta 29. detsembril nimetati ta Helsingi ülikooli professoriks.

Arheoloogiaprofessoriks Helsingi Ülikoolis

Helsingi ülikooli Soome ja Põhjamaade arheoloogia professori ametit pidas Tallgren kuni oma elu lõpuni. Võrreldes Eestiga oli üliõpilaste huvi arheoloogia vastu Helsingis algul väiksem, nii et Tallgrenil jäi õppetöö kõrvalt rohkesti aega teadus- ja ühiskondlikuks tööks.²⁶ Aastatel 1924, 1925, 1928 ja 1935 käis Tallgren taas uurimisreisidel Venemaal, põigates ka Ukraina steppidesse ja Kaukaasiasse. 1927. a käis ta koos Soome Tartu-aukonsuli Oskar Rütliga, kelle juures ta oli elanud Tartus, Kagu-Euroopa reisil.

1926. a asutas Tallgren sariväljaande *Eurasia Septentrionalis Antiquan*. Sellise väljaande idee oli õieti küll olemas juba vähemalt 1916,²⁷ kuid 1925. a saadi selle tarbeks ka valitsuselt abirahad ja 1926. a ilmus esimene köide, mis sisaldas Tallgreni enda mahuka töö *La Pontide préscythique après l'introduction des métaux*. Sari ilmus kuni 1938. aastani, kokku 12 köidet. Toimetustööd tegi Tallgren enamasti ükski ning tema enda sulest on seal ilmunud 25 uurimust ja rida tutvustusi- arvustusi, neist suurim on paarisajaleheküljeline äsja mainitud kirjutis. Äyräpää on avaldanud arvamust, et just "Eurasia" toimetustööga tegi ta liiga oma tervisele.²⁸

Tallgren kirjutas sellel perioodil väga palju. Kuigi tema teadusproduktioon sai Soome arheoloogias domineerima juba 1919, olid eriti viljakad aastad 1926-1935, mil tal ilmus üle 100 bibliograafilise nimetuse, mis moodustas vaadeldava perioodi Soome arheoloogide

kogu produktioonist 42%.²⁹ 1920. aastate lõpus ja 1930. aastate alguses uuris ta palju Kaukaasia materjale ning "Eurasia" sarjas ilmus rida artikleid.³⁰ Huvi jätkus ka Ida- ja Põhja-Euroopa probleemistiku vastu.³¹

Nagu juba eespool juttu oli, kuulus Tallgren arvu- katesse teadusseltsidesse üle Euroopa, kusjuures enami- kuga neist liitus ta just Helsingi ülikooli professorina. Eriti aktiivselt osales Tallgren Soome Muinasmälestiste Ühenduses, mille liikmeks ta oli alates 1904. aastast. Ta oli mitmeid kordi ühenduse sekretär, raamatukogu- hoidja ja arhivaar ning 1930-42 juhataja, vaheajaga

1937-38, mil ta juhatas Soome Teaduste Akadeemiat. 1940. a autasustas *The Society of Antiquaries of London* Tallgreni kuldmedaliga.

1937. aastast kannatas Tallgren verevarustushäi- rete all. 1940 tegi ta läbi raske operatsiooni, kuid täit toibumist enam ei tulnudki. Tasapidi hakkas see tunda andma ka Tallgreni töödes: 1938 lõpetas "Eurasia" sarja, 1942 loobus Soome Muinasmälestiste Ühenduse esimehe kohast. Peale raskeid haigusekuid katkes Tallgreni elu 13. aprillil 1945.

VIITED

¹ E. Kivikoski. *Tehty työ elää. A. M. Tallgren 1885-1945.* Helsinki, 1960 S. 9-10.

² A. Äyräpää. Puhe A.M.Tallgrenin muistole. Suomen Museo 1945. Helsinki, 1946. S. 8.

³ E. Kivikoski. *Op. cit.* S. 14-15, 21.

⁴ A. Äyräpää. *Op. cit.* S. 9.

⁵ T. Salminen. Suomalaisuuden asialla. Muinaistieteen yliopisto-opetuksen syntymäaiheet n. 1877-1923.// Helsinki Papers in Archaeology, No. 6. Helsinki, 1993. S. 36.

⁶ A. Äyräpää. *Op. cit.* S. 11.

⁷ E. Kivikoski. *Op. cit.* S. 28, 31.

⁸ Collection Zaussaïlov au Musée historique de Finlande a Helsingfors I-II, 1916, 1918; Collection Tovostine des anti- quités préhistoriques de Minoussinsk, 1917.

⁹ A.M. Tallgren. L'époque dite d'Ananino dans la Russie orientale.// Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja XXXI:1. Helsinki 1919; E. Kivikoski. The Bibliography of A. M. Tallgren.//Eurasia Septentrionalis Antiqua. Supplemen- tary volume. Helsinki, 1954. S. 128-130.

¹⁰ Mahukamad on 1916 ilmunud "Satakunnan pronssikausi" (koos Anna-Lisa Lindelöfiga) ja "Suomen arkeologinen bibli- ografia" (Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja XXVII) ja 1918 ilmunud "Suomen esihistorialliset ja ajaltaan epämääräiset kiinteät muinaisjäännökset"; vt ka E. Kivikoski. The Bibliography. P. 129-130.

¹¹ T. Tittinen. Alkukodista uuspositivismiin - katsaus Suo- men pronssikauten tutkimushistoriaan julkaisujen pohjalta. Baskerlinja. Unto Salo 60 vuotta. Vammala, 1988. S. 1-14.

¹² E. Kivikoski. *Tehty työ elää.* S. 22, 32.

¹³ A. Äyräpää. *Op. cit.* S. 12; E. Kivikoski. *Tehty työ elää.* S. 41.

¹⁴ J. Selirand. Aarne Michaël Tallgren 100.// Sirp ja Vasar. 8. veebruar 1985.

¹⁵ V. Trummal. Tartu Ülikooli õpetlaste osast Eesti arheo- loogia rajamisel (1920-ndail aastail).//Tartu ülikooli ajaloo küsimusi (TRÜ ajaloo komisjoni materjalid), I. Tartu, 1975. 194-203. Lk 200.

¹⁶ J. Selirand. Aarne Michaël Tallgren 100.// Sirp ja Vasar, 8. veebr. 1985.

¹⁷ L. Jaanits. E. Tõnisson. Arheoloogia areng.//Leninlik etapp Eesti ajalooteaduses. Historiograafilisi artikleid. Tln, 1970. Lk 207-230.

¹⁸ V. Lõugas, J. Selirand. Arheoloogiga Eestimaa teedel. Tln, 1989. Lk 34-35.

¹⁹ A.M. Tallgren. Sissejuhatuseks. Eesti kinnismuistised. Trt, 1925. Lk 12.

²⁰ V. Trummal. *Op. cit.* Lk 196.

²¹ A.M. Tallgren. Vakantsel Tartu Ülikooli Eesti ja naa- bermaade muinasteaduste õppetoolile kandideerija teaduslik- kude tööde hinnang.//Acta et Cammentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis). Trt, 1938. Lk 3-4.

²² V. Trummal. *Op. cit.* Lk 200.

²³ A.M. Tallgren. Euroopa muinasaeg pronksiaja algusest ajaloolise ajani.//Tartu ülikooli Arkeoloogia Kabineti Toime- tused V. Trt, 1927. Lk 3.

²⁴ A. Äyräpää. *Op. cit.* S. 12.

²⁵ T. Salminen. *Op. cit.* S. 37.

²⁶ E. Kivikoski. *Tehty työ elää.* S. 47.

²⁷ A. Äyräpää. *Op. cit.* S. 13.

²⁸ *Ibidem.* S. 14.

²⁹ P. Sarvas. Arkeologinen julkaisutoiminta. Arkeologian lähitavoitteet. Helsinki, 1973. S. 63.

³⁰ "Etudes sur le Caucase du nord" (IV, 1929), "Caucasian monuments. The Kazbek Treasure" (V, 1930), "Zu der nord- kaukasischen frühen Bronzezeit" (VI, 1931), "Sur les monu- ments mégalithiques du Caucase occidental" (IX, 1934).

³¹ Zur Chronologie der osteuropäischen Bronzezeit.//Mittei- lungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien LMI, 1931; The Arctic Bronze Age in Europe.//Eurasia Septentrionalis Antiqua XI, 1937. Soomet puudutavatest töödest on sel- lest ajast olulisemad: Museomiehen työpöydältä. Kirjoitelmia muinaistieteellisten ja antikvaaristen harrastusten historiasta Suomessa (1924); Varsinais-Suomen esihistoria (1931); Gese- hichte der antiquarischen Forschung in Finnland.//Eurasia Septentrionalis Antiqua X, 1936.

Töökaaslased. Soomlastest professorid.

Lauri Kettunen

Teine Granö taoline teedrajas töös oli hiljuti mainitud **A. M. Tallgren**, meie keskel Aarne Miikaal või lihtsalt Mikko. Ta tuli sügisel 1920 ning algul imesitati ja tunti kaasagi, et noor vabariik jaksab arheoloogia jaoks asutada õppetooli, kui sellist ei olnud isegi Helsingi ülikoolis. Kuid "muinasteadus" oli Ecstis väga soovitud, kuigi seni vaid diletantide harrastatud teadusena, mille heaks oli juba aastakümneid varem sooritatud kaevamisi ja mille harrastajad olid koondunud Õpetatud Eesti Seltsi ümber. Need sakslastest härrad üritasid algul kollektisioone justkui varjata, kuid näinud, kuidas uus professor need ühe käeliigutusega liigitas, hüüatasid vaid vaimustunult. Tallgren oli kui isa või õigemini öeldes vanem vend õpilastele ja õppis – nagu juba sai mainitud – peagi ära nende keele, rääkis kiiresti, tõsi küll natuke monotoonse häälega, kuid tarvitsemata sõnagi tagasi võtta, nagu ta muide tundus rääkivat ka saksa ja vene ja vist muidki keeli. Ta oli ideederikas ja agar mees, aina süttiv ja sütitav ning kohates keda tahes, kellelt arvas võivat õppida lisa, oli tal aina hulgaliselt küsimusi varuks. Tuli meeeldi sõprade ja teiste korraldatud koosviibimistele – kui palju neid koosviibimisi oleks olnudki! – viibis pool tundi või tunni, juba oligi kiire minema. Elas kostilisena, poisimees nagu ta oli (mõistagi kõikide naiste ihaldatud), Rütli uhkes, kuulsas kultuurikodus, millest juba varem oli juttu ja kus peeti tihti suurepäraseid koosviibimisi. Ei sõnud liha ega eriti muudki. (Tema veli prof. Tuulio – kadunuke juba enne venda – kurtis hiljem Helsingis, et terviselt nõrgenenud Mikko lubas noomimise peale hakata korralikult sööma, sööb aga ainult sõnu). Sellele vaatamata oli ta Tartus täies jõus ja suurepärase välimusega. Aina lihtne ja suurt tööd alahindav, mille nähtavaima tunnusmärgina ilmus üks teos teise järel, kuna tööd tegi ta iga päev nii, nagu oleks see ta viimane päev. Juba paari aasta kuludes hakkas ta kurtma, et on andnud õpilastele üldjoontes kõik, mida võib anda, ja kui Helsingi ülikool asutas arheoloogia professuuri, hakkas ta koos Ailioga sellele konkurreerima ja ametikoha saanud läks tagasi (kevad 1923) kodumaale. (Meie rektori palvel Helsingis käies – toona oli konkurss veel lahendamata – pärsin ma Ailiot võimalikuks Tallgreni järglaseks, aga Ailio sõnas end meelsamini tervikuna poliitikasse pühenduvat, nii kui tegigi.) Me arvasime, et Tallgren valmistas oma järgla-

seks Tartu armastatud õpilast *Eerik Laidi*, kes näis olevat peaaegu tema kasupoeg – mh. ühel Ungarisse ja Balkanile tehtud suvematkal kandis ta Laidi reisikulud –, kuid oli tal teinegi osav õpilane, Harry Moora, kes lõpuks ameti päris. Kui A.M. Tallgreni kiiresti kulutatud elu aastal 1945 kustus, oli ta tuntud, rahvusvaheline kuulsus.

Rahu tuleb. Sündmusi ja meeleolusid

Tõnisson oli siis ära, kuid õige pea saabus ta Tartu ja kuhu ta ilmus, seal oli, nagu lugeja juba eelnevast mäletab, veidi kui kõuekõminat õhus. Ega ta eriline Soome sõber ei olnud, selle eest oli vahest Soomes õnnestunud hoolitseda. Ja sellest saime ka meie, Tartu ülikooli soomlastest professorid omapärase tunnistuse ühel pidulikul tseremoonial: kohal olid igatahes A.M. Tallgren, Kalle Väisälä ja A.R. Cedeberg. See oli vast 26. jaanuaril 1921, kui liitlased olid Eestit tunnustanud *de jure* ja ühe restorani suurde saali Raekoja lähedal oli kogunenud toimunut tähistama. Tõnisson rääkis, suurelilselt, sädeleval viisil, tunni võrra, taevani ülistades liitlasi, mainimata aga sõnagagi Soomet, kes oli esimesena andnud *de jure* tunnustuse. Tegi pisut rõhuvat tunde. Enne pidustuste lõppu tõusis kõnelema, ilma pikemalt ettevalmistamata, spontaanselt, apollolilik Tallgren, kes imekspandavalt hästi oli jõudnud juba ära õppida ka maa keele. Ta manas esile meie ühised esivanemad, Lembitu viirastuse ja teised muinas-Eesti sõjasangarid arheoloogilises varustuses: kilpidega, mille vastu nad sellel hetkel hauast rõõmust tõustes kolistavad roostes mõõku. Lõpuks ta väljendas soomlaste rõõmutunnet suure sündmuse puhul.

Siis tõusis saalis poolehoidv kärgatus ja enne kui see vaibuda jõudis, hüppas püsti ka Tõnisson. Ta mäletas nüüd, et Soome parimad pojad olid valanud verd ka Eesti vabaduse eest ja et Soome oli see, kes esimesena andis selle tunnustusegi, seda kõike ei unustata iialgi. Need sõnad sünnitasid uue poolehoidva müdina.

Lauri Kettuneni mälestusteraamatust *Tieteen matkamiehen uusia elämyksiä. Murrosvuodet 1918-1924. Helsingi 1948*. Tõlkinud Aivar Kriiska.

Arheoloogiaprofessor A. M. Tallgren ja Eesti Rahva Muuseum

Jüri Linnus

Tartu Ülikooli taasavamine 1919. aastal pani aluse Eesti loodust ja rahvast uurivate teaduste hoogsale arengule. Eesti oma haritlaste hulgas selliste erialade teadlasi peaaegu polnudki. Seetõttu tuli ülikoolil rahvusteaduste õppejõude leida väljastpoolt, peamiselt Soomest: J.G. Granö geograafia, L. Kettunen läänemeresoome keelte, A.M. Tallgren arheoloogia, I. Manninen etnograafia ja A.R. Cederberg ajaloo alale.

Soomes teadlased töötasid Tartus vaid mõned aastad, kuid nende õpilastest kasvas välja meie rahvusteadlaste esimene põlvkond – teadusdoktorid, kutselised arhiivi- ja muuseumitöötajad.¹

Küalisõppejõud jätkasid ka Tartus intensiivset teadustööd, mille tulemusena ilmus rida hinnatavaid monograafiaid. Seejuures oli teadustöö Eesti-keskne, välja kasvanud ülikooli loengukursustest. Nii tutvustati Eesti noori humanitaarteadusi ka Euroopa kolleegidele. Selgitamist vajab nii kohalik omapära kui ka mitmesuunalised kultuurikontaktid naaberriikidega. Tunti huvi Eesti vähemusrahvuste ja eriti soome-ugri väikerahvaste vastu.

Need töösuunad võttis kindlalt omaks ka eesti esimene teadlaspõlvkond. Ühiste vaadete kujunemisele aitas kaasa teadusseltside (Õpetatud Eesti Selts, Akadeemiline Ajaloo Selts, Akadeemiline Emakeele Selts jt.) agar tegevus. Heaks eeskujuks olid ka küalisõppejõudude soovitusel vabariigi ülikoolikeskse kultuuri- ja hariduselu edasiseks suunamiseks. Selles valdkonnas vaatlemegi lähemalt A.M. Tallgreni koostööd Eesti Rahva Muuseumiga.

Juba 1860. aastatel tekkis mõte rajada Eesti rahvusmuuseum. See teostus alles 1909. aastal Eesti Rahva Muuseumi (ERM) asutamisega. Tema põhitegevuseks kujunes ainelise vanavara kogumine, rahvusraamatukogu rajamine ja J. Hurda rahvaluulekogude säilitamine. Muuseumi tööks vajalik raha saadi annetuste ja korjanduste teel.

Peale Eesti iseseisvumist loodeti, et riik võtab enda peale muuseumi ülalpidamiskulud ja muretsch kogudele sobiva hoone. 1919. a tõstataski ERMi juhtkond muuseumi riigistamise vajaduse. Vabariigi valitsus suhtus sellesse esialgu äraootavalt, kuid 1921. a

juba kindlalt eitavalt. Just sellal sekkus küsimuse lahendamisse A.M. Tallgren.

Aarne Michaël Tallgren (1885-1945) töötas Tartus Eesti ja Põhjamaade arheoloogia korralise professorina. Ta rajas ülikooli juurde arheoloogia kabineti ning muuseumi, kuhu koondati ka teiste asutuste muinasteaduslikud kogud. Nii kujunes Tartu ülikool Eesti arheoloogiakeskuseks. Pandi alus ka kinnismuististe arvelevõtmisele ja muinsuskaitsele. Õpetati välja esimesed eesti kutselised muinasteadlased.²

A.M. Tallgren tundis elavat huvi ka museoloogia vastu. Teda võimegi pidada moodsa muuseumiteaduse põhimõtete esimeseks propageerijaks ja rakendajaks Eestis. 1921. a kevadsemestril pidas ta loengukursuse "Muuseumide korramise ja antikvaariate harrastuste ajaloost Põhjamaades".

Üliõpilane F. Linnus on kuulatud loenguid iseloomustanud nii: *Need loengud olid tol ajal, kus meie omad muuseumid olid kaunis haletsemisväärnes seisukorras ja muuseumiasjanduse alal teoreetilisi ja praktilisi kogemusi omavaid inimesi peaaegu ühtegi polnud, väga palju andvad ja instruktiivsed. Seda enam, et ettekandja omas suuri isiklike kogemusi eriti Soome ja Rootsi, aga ka paljude teiste maade muuseumitöös. Neis ettekannetes leidsid esimest korda põhjalikumalt valgustust ka Eesti muuseumid, nende ajalugu ja ülesanded.*³

Selleks ajaks oli A.M. Tallgren juba liitunud Eesti Rahva Muuseumi Ühinguga ja suunas juhatuse abiesimehena ERM-i tööd. 1921. a sügisel seoses järgmise riigieelarve eelnõu koostamisega tõstis muuseumi juhatuse taas päevakorda ERMi riigistamise kava.

Haridusministeerium oli aga seisukohal, et nii suure muuseumi riigistamine on juba puhtmajanduslikult vähemalt esialgu võimatu. Ka kardeti, et riigistamise korral katkeb rahva aktiivne osavõtt ERMi ainisel toetamisel ja kogumistöös. Ministeeriumi poolt oli ERM-le ette nähtud toetus vaid jooksvate kulutuste piires (750.000 marka).

Samal ajal aga pooldas haridusministeerium riigimuuseumi rajamise mõtet Tallinna, milleks nähti ette 1 300 000 tuhat marka. Otsust põhjendati sellega, et riigi kulul on kogutud vanavara ja ostetud kunstikogusid.

Nende hoidmiseks ja eksponeerimiseks oli antud Kadrioru loss. Uus, täielikult riigi ülalpidamisel olev muuseum oli kavandatud mitte teadusliku iseloomuga, vaid rohkem eestlaste kultuurilist arengulugu käsitleva alalise näitusena eeskätt välismaalastele ja kooliõpilastele.

Selline seisukoht tekitas ärevust ERMi ja ülikooliga seotud ringkondades. Lehtedes ilmus rida artikleid, kaitsmaks ERMi huve ja õigust suuremale riiklikule abile. Neist autoriteetsem oli A.M. Tallgreni kirjutis "Eesti muuseum".⁴

16. oktoobril 1921 toimus ülikooli aulas suur koosolek, kus Tartu akadeemilised ringkonnad avaldasid protesti haridusministeeriumi tegevuse vastu riigimuseumi küsimuses. Peale prof. P. Põllu ja prof. M.J. Eiseni esines põhisõnavõtuga A.M. Tallgren. Tema kõne "Missugune Eesti rahvuslik muuseum peaks olema" avaldati ka ajakirjanduses.⁵

Ministeerium oli lõpuks sunnitud kokku kutsuma nõupidamise, et riigimuseumi küsimust otstarbekamalt lahendada. 22. oktoobril 1921. a toimunud koosolekul oli ERM-i üheks esindajaks A.M. Tallgren. Tema ettepanekul võetigi vastu otsus, et koosolek peab soovitavaks ERMi riigistamist juba võimalikult 1922. a, Tallinna Eesti Muuseumile palutakse anda üksnes riiklikku toetust.

Sel ERMi huvide kaitsmise suhtes olulisel perioodil avaldaski A.M. Tallgren oma seisukohad Eesti muuseumide olukorra ja arengusuundade kohta. Selle juures sõnavõtja rõhutas alati delikaatselt, et tema välismaalase avaldab oma arvamist vaid kui eriteadlane ja kogemustega muuseumitöötaja.

A.M. Tallgren oli arvamisel, et ei Tartus ega Tallinnas pole veel õiget muuseumi, on vaid antikviteetide kogud. Need tuleb läbi töötada, süstematiseerida ja eksponeerida, alles siis saab rääkida muuseumidest. Kuna kahte muuseumi riik ülal pidada ei saa, siis tuleb vahendid suunata sinna, kus kaasajaga muuseumi loomiseks on kõige soodsamad eeldused. Selles osas on ERMil muidugi olulisi eeliseid. Kogud on küllalt rikkalikud, suure teadusliku ja tunnetusliku tähtsusega ning äratavad austust töö vastu, mida eestlaste eelnevad põlvkonnad on teinud. Vanadest tarbeesemest ja kaunistusviisidest peegeldub vastu imestustvääriv maitserikkus. Küll aga peab kogude korrastamiseks leitama vahendid, muidu jääks Eestis kiratsema kogu museoloogiline töö. Muuseum olgu lahutamatu seotud teadusliku uurimistööga. Etnograafiline aines on oluliseks teadusallikaks, mis kajastab erinevate kultuurivoolude levikut ja rahva reageerimist neile. Tuleb jälgida nii rahva kultuurivormide iseseisvust kui ka vastuvõtlikkust võõrmõjudele. Kuid hästikorrastatud muuseum pole ainult rahva ajaloo tundmaõppimise kohaks, vaid ka kapitaliks, mille baasil

saab luua uusi väärtusi, viia edasi rahvuskultuuri. ERMi tiheda seose teadusega tagab ülikooli olemasolu Tartus. Muuseum oma kogudega kujunegu ülikoolile õppebaasiks, kvalifitseeritud muuseumitöötajate väljaõppe kohaks.

A.M. Tallgren visandas ka ERMi edasised arengusuunad. Senine üldine esemete kogumine tuleks lõpetada. Ei saa õigeaks pidada arusaama, et muuseumile sobib kõik. Vaja on asuda plaanipärasele täiendavale kogumistööle, et kaotada kogudes olevad lüngad. See toimugu kitsamate eriküsimuste kaupa (näiteks naiste käsitööd, leivategemise kombid jne), kus samaaegselt esemetega kogutakse ka teatmaterjali ja fotosid. Peavad ju kogud sisaldama kõike seda, mis iseloomustab rahva kultuuriloomingut kui tervikut. Nii peaks ERMist kujunema tõeline rahvusmuuseum, mis oleks eestlaste elujõu ja sitkuse monumendiks pärast seitsatsada võõrviimu aastat.

Muuseumi ekspositsioon alaku väikese esiajaloolise osaga, edasi järgneva ajaloo osakond keskajaga tarbevara ning losside-kirikute piltidega, siis ajaloolised mõisakultuuri interjööri näited (renessans, barokk, vene rokokoo ja ampiir) ning lõpuks kodaniku kodu 19. sajandi keskelt. Keskkel kohal olgu muidugi etnograafiline väljapanek, mis annab ülevaate eestlaste elust tervikuna ja toob esile ka rahvakultuuris ilmnevad paikondlikud eripärad. Ekspositsiooni kuulugu ka omaette kunstiosakond.

1921. a õnnestus ERMil lahendada ruumide küsimus. Muuseumi uueks asupaigaks määrati Tartu linna kirdeserval asuv Raadi mõisa härrastemaja. See hoone, mis oli ehitatud parun Lipharti kunstikogude hoidmiseks, sobis muuseumile. Raadi oli 1919. a maareformi käigus läinud Põllutöoministeeriumile, kes andis selle ülikooli käsutusse. Härrastemaja kavandati põllumajandusteaduskonna katsejaamade asupaigana. ERM-i hoonete küsimuse päevakorda kerkimisel nõustus ülikooli juhtkond põhimõtteliselt härrastemaja muuseumile andma. Hoone tegelik üleandmine algas 1922. a. Ruumid saadi nii hoidlateks kui väljapanekuks, kuid kõik need vajasisid veel remonti ja ümberehitust. Kogude paigutamine uutesse ruumidesse aga nõudis juba erialaste oskuste ja kogemustega spetsialisti olemasolu.

Vastava eriteadlase palkamise küsimust arutas ERMi juhatus seoses 1922. a eelarve koostamisega. A.M. Tallgreni ettepanekul nähti 1922. a lisaeelarvesse ette ka töötasu tulevasele spetsialistile.

Kuna Eestis nõutava ettevalmistusega eriteadlast ei teatud olevat, peeti soovitavaks siia kutsuda mõni Soome eriteadlane. Viimase ülesandeks oleks saanud nii muuseumikogude korrastamine kui ka kohapealsete asjatundjate väljaõpetamine. A.M. Tallgrenil paluti olla

vahendajaks sobiva kandidaadi leidmisel. Selleks osutus tulevane arheoloogiadoktor A. Äyräpää (kuni 1930. aastani perekonnanimeks Europaeus).

Valikuga nõustus ka haridusministeerium, kuid tingimusel, et tulevase muuseumijuhataja töötasu maksakse ERMi korralisest eelarvest. A.M. Tallgren oli aga seisukohal, et palk peaks tulema ministeeriumi poolt. ERM-i juhatus otsustaski 21. septembril 1921 kutsuda välismaa eriteadlase ainult sel juhul, kui ministeerium annab vajalikud summad nii tema kui ka vajalike abijõudude palkamiseks ja inventari muretsemiseks. Nii jäigi kogu küsimusteriing lahendamata.

1921. a lõpul algatas ülikooli filosoofiateaduskond iseseisva etnograafia õppetooli asutamise küsimuse. Küllap siingi oli oluline A.M. Tallgreni osa. Ülikooli juhtkonnale tehtud ettepanekus peeti otstarbekaks rajada uus õppetool tingimusel, et valitav dotsent lisaks õppetööle ülikoolis korrastaks ka ERMi kogud ja valmistaks ette vastava ekspositsiooni. Ülikooli valitsus oli ettepanekuga päri. Kuid esialgu ei olnud õppetooli rajamiseks raha ning see lükkus edasi.

ERMi kogude ületoomine uutesse ruumidesse nõudis aga kohe asjatundlikku juhendamist. Seetõttu võttiski ERM-i juhatus 19. aprillil 1922 vastu otsuse luua muuseumi direktori ametikoht. A.M. Tallgreni soovitusel kutsuti sellele kohale soome etnograafiamaister I. Manninen, kes ka kohe oma nõusoleku andis. Juuniku lõpul oligi uus direktor juba Raadil. Tänu A.M. Tallgreni oskuskule ja paindlikule asjaajamisele saigi ERM endale asjatundliku juhi ning ülikooli erudeeritud etnograafiaõppejõu. Valiti ju I. Manninen 1924. a etnograafia dotsendiks.⁶

A.M. Tallgren loobus ERMi otseste tööülesannete täitmisest pärast seda, kui Manninen Tartusse tööle tuli. Oli ju uus direktor igati kompetentne isik ja võitis kiiresti akadeemiliste ringkondade sümpaatiat. A.M. Tallgren jäi aga edasi ERMi heaks sõbraks ja aktiivseks toetajaks. Tänu I. Mannise energilisele tegevusele saadi juba 1923. a mais avada muuseumi ajutine näitus. Sel puhul avaldas prof. Tallgren artikli, milles rõhutas, et vanavarakogudest on saanud tõeline muuseum.⁷ *Ekspositsioon annab tunnistust eesti rahvakultuuri oampärrast, tema sümpaatsest vaashoitut üldilmest. Muuseumi edasise eduka töö tagatiseks on tihe koostöö ülikooliga: see kindlustab teadusliku asjatundlikkuse ja noorusliku elujõu. Muuseumi töid ja püüdlusi tuleb materjaalselt toetada.*

Eesti muuseum on avatud. Võib-olla paistab see muuseum mõnele väikese ja monotoonsena, võib-olla isegi igavana. Aga see asutus on Eestile mitmeti suurema väärtusega kui suur osa maa kultuurisaavutustest ülepea. See on soliidne, see on eestlaste kõikide oma

samas määras, kui on seda Eesti keel. Ja kui see ka kõiki ei suuda vaimustada — inimeste iseloomud on ju erisugused — on see siiski igale kuidagi nii kindel: see on puhkekohaks ja tagatiseks, just nagu kodu on puhkekohaks ja nõuandjaks rändajale ja töötajale ka siis, kui ta koduinimese tüübist ei ole. Kodu on koht, kus mind tuntakse ja armastatakse ja kus on tükk minust enesest. Muuseum on seda kollektiivses mõttes. Igaüks kodanik saab seal oma tööle nagu mingisuguse tagaseina või põhja, ta tunneb — igatahes vanemas eas — kokku kuuluvat nendega, kelle looming on seal silmade ees ja kelle töö loomuliku jätkajana igaüks selle rahva liige on.

1923. a ilmus veel väga huvitav artikkel "Eesti muuseum ja soome-ugri teaduse alad". Eesti muuseumi ülesandeks pidi A.M. Tallgreni arvates olema rahva seniste tööde ja tulemuste igakülgne valgustamine. Siia kuuluvad mälestused eelajaloolisest ajast, rahva tööjõul valmistatud kultuuriloolised mälestised ka siis, kui need on olnud sakslaste tarvitada. Edasi päris rahva kunst ehk etnograafia, uue eesti kunst ja lõpuks eesti vaimusunnitised rahvaluulena ja rahvateadusena. ERMist saab mõne aasta pärast asutus, mis — nagu Kalevala Sampo — on lõpmatu varanduse andjaks eesti vaimulisele elule. Nii kujuneb muuseumist eesti rahva loodud kultuuri selgroog ja siit paistab teaduse valgus kaugele üle Eesti piiride. Muuseumi kaunistavad kunstnikud oma kõige paremate töödega, sinna kanduvad rahva suuremate tegelaste mälestused, sellest tuleb Panteon ja tööpaik korraga. Siit saab eesti noorsugu alatist sütitavat õhust, et püsida oma rahva väärilise liikmena. Kuid A.M. Tallgreni arvates sellest Eesti muuseumile veel ei piisa. Siin peaks olema veel soome-ugri osakond, mis koguks ainet väljaspool kodumaa piire. Eesti üliõpilased saaksid palju ära teha, et meie muuseumisaalid täituksid reisijate-uurijate korjatud materjalidega. Siin on heaks eeskujuks Soome rahvusmuuseumi rikkalikud soomeugri ainekogud. Kindlasti jätkuaks ka Eesti noorsool vaimustust ja tahet vastavaks kogumis- ja uurimistöök. Eesti võiks kõigepealt saada liivlaste ja Ingerimaa rahvaste kultuuri uurimiskeskuseks. Huvi tuleks tunda ka idapoolsemate hõimurahvaste vastu. Sellise ulatusliku programmi elluviimine nõuab aga raha, mida saab tagada vaid muuseumi riigistamine. Muuseumi ülalpidamiseks kuluks vaid üks viiekümnendik sellest, mida riik annab sõjalaevastikule!

1923. a suvel A.M. Tallgren lahkus Tartust ja asus taas tööle Helsingis. Ta teadustöö Tartu ülikoolis leidis üldist tunnustust ja selle üheks tähtsaks oli audotoriks valimine 1932. a ERM valis aga oma alati kaasalööva abiesimehe oma auliikmeks juba 1923. aastal. A.M. Tallgreni side ERMiga jäi ikka püsima. Kui 1927. a

valmis ERM-i ekspositsioon, siis pidi A.M. Tallgren koostama selle arheoloogilise osa. Selle töö tegid siiski tema õpilased.

* * *

Hiljuti täitus sada kümme aastat Soome silmapaistva arheoloogi ja teadusorganisaatori akadeemik Aarne Michaël Tallgreni sünnist. Eestis meenutatakse alati suure lugupidamisega tema tegevusrohket kolme

tööaastat Tartu ülikoolis. Tänu A.M. Tallgreni õppe- ja teadustööle rajati eesti muinasteadus ning kaasaegse museoloogia alused. Eesti Rahva Muuseum sai nüüd kindla töösuuna rahvakultuuri uurimise keskusena. Eesti kujuneva rahvateaduse uurimisvaldkonda hakkasid kuuluma ka soomeugri väikerahvad. A.M. Tallgreni töö oli suureks eeskujuks eesti esimesele teadlaspõlvkonnale. Nii viidigi Eesti humanitaarteadus Euroopasse.

Viited

¹ J. Linnus. Soome humanitaarteadlasi Tartus. //Tartu ja kultuur. Tallinn, 1990. Lk 145-149; J. Linnus. Helsingi ülikool ja eesti rahvateadus. //Helsingi ülikool 350. Sümpoosiumi ettekanded. Tartu, 1990. Lk 53-60.

² Vt. lähemalt: V. Trummal. Tartu Ülikooli õpetlaste osast eesti arheoloogia rajamisel (1920-ndail aastail). //Tartu ülikooli ajaloo küsimusi I. Trt, 1975. Lk 194-203.

³ J. Linnus. A.M. Tallgren i estonskije muzei. //Skandinavskij sbornik XXXVIII. Tallinn, 1983. S. 132-141.

⁴ Postimees, 8. okt. 1921.

⁵ Postimees, 25. okt. 1921.

⁶ J. Linnus. Etnograafia ja museoloogia Tartu Ülikoolis aastatel 1919-1940. // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi XXII (I). Trt, 1989. Lk 50-62.

⁷ Postimees, 13. okt. 1923.

⁸ Odamees. 1923. 2 (6). Lk 41-43.

Reinimaalase doktoritöö Saaremaa ajaloost Taani ajal

Volker Seresse. Des Königs "weit abgelegene Unterthanen" — Oesel unter dänischer Herrschaft 1559/84-1613.

Saaremaa ajalugu Taani ajal on lühike, aga siiski üsna huvitav parentees mitte ainult Eesti, vaid ka Põhja-maade ajaloos, eriti Taani ja Rootsi suhete uurimisel. Selle ajajärgu kohta leidub head allikmaterjali Taani Riigiarhiivis Kopenhaagenis. Seda on edukalt kasutanud Volker Seresse, prof. Hain Rebase õpilane Kielis, oma doktoritöös, mida ta kaitses 1992. aastal.

Dr. Seresse, kes ise on pärit Reinimaalt, on valinud oma töö tiitliks ühe saarlaste palvekirjades tihti esineva väljendi: *kuninga vaesed kauged kõrvalised alamad*, millega rõhutatakse truualamlikkust ja abivajadust. See uurimus pälvis kaitsmisel kõrgeima hinde – on tõepoolest väga põhjalik töö, milles on ka käsitletud probleeme, mida seni on peetud kõrvalisteks, vähemtähtsateks või lihtsalt lahendamatuks.

See mahukas töö (ligi 500 lk) koosneb seitsmest peatükist. **Sissejuhatavas peatükis** juhib autor tähelepanu asjaolule, et Taani ajalookäsitlustes on seda aega Saaremaal tihtipeale kas ainult pealiskaudselt või koguni üldse mitte mainitud. Baltisakslastest tõstab ta esile Martin Körberit, Eesti ajaloolastest Evald Blumfeldti. Seresse kirjeldab Taani Riigiarhiivi materjale Saaremaa kohta. Mujalt pärinevaid allikmaterjale on ta kasutanud ainult vähesel määral. Tema töö põhiraskus lasub Taani halduse kirjeldusel ja analüüsil.

Seresse on valinud uurimise algaastaks 1583/84, mil Saaremaa olukord pärast rahutut algajajärku oli stabiliseerumas. Hertzog Magnus suri 1583. aastal; iseisva ja põikpäise asehalduri Jürgen Farensbachi konflikt kuningaga lõppes 1584. aastal tema kaotusega.

Autor annab lühikese teoreetilise ülevaate üldisest tookordsest riigistruktuurist, eriti seisuste vahekorrast vürstliku keskvalitsusega. Selle taustal püüab ta selgitada, kuidas kuningakoja ettekujutused ülemvalitsusest harmoneerusid konkreetsete Liivimaa seisuslike valitsus- ja haldusstruktuuridega. Seresse uurib arengut kuni 1613. aastani, esitades küsimuse: kas tugevnesid ja arenesid sellel vaheajal poliitilised, majanduslikud ja õigussotsiaalsed suhted Taaniga? Ta on huvitatud haldusjuhtkonnast, koostööst Taani keskvalitsuse ja koha-

like juhtivate kihtide vahel, ka konfliktide tekkest ja nende kulgemisest ning kasutatud võimuvahenditest. Peale selle püüab ta analüüsida ja hinnata Saaremaa poliitilist ja strateegilist osatähtsust Taani Läänemere poliitikas.

Teises väga laiahaardelises peatükis kirjeldab autor põhjalikult selle aja tausta ja arengut, eriti võitlusi ülemvõimu pärast Läänemere ruumis alates aastast 1558. Üsna tähtsal Liivimaa näitelaval mängis Taani tema arvates ainult kõrvalist osa. Põhjalikult on käsitletud Taani riigi – Oldenburgi monarhia – olukorda 1600. aasta paiku, ülevaatega demograafiast ja majandusest, ühiskonnast, valitsuslaadist, keskhaldusest koos riigifinantsidega ning sõjaväest. Seresse järeldeb, et Taani riik tegi tollal läbi suuri muutusi, eriti majanduslikult ja sotsiaalselt. Poliitiliselt jätkus *monarchia mixta*, koostöö kuninga ja riiginõukogu vahel. Taani oli keskuseks mereriigis, mis koosnes mitmesugustest erineva poliitilise ja majanduslik-sotsiaalse struktuuriga maadest ühise kuningaga.

Seresse peatub pikemalt Taani asehaldurite kvalifikatsiooni ja kompetentsi juures. Enamik kuninglikest läänimeestest (*länsmænd*) olid peamiselt oma lääni administraatorid, aga Saaremaal olid nad ühtlasi kuninga asehalduriteks. Läänimehed värvati harilikult kõrgaadli hulgast, riiginõunike suguvõsast. Saaremaa asendi tõttu esitati asehalduritele erilisi nõudeid. Seresse jõuab nende tausta ja karjääri analüüsides järeldusele, et neil olid oma vastutusrikkaks ametiks vajalikud head administratiivsed või militaarsed oskused.

Taanis oli kolme liiki kuninglikke lääne, nimelt teenistusläänid (*tjenestelen*), mille sissetulekud langesid täies ulatuses läänimehele, aruandeläänid (*regnskabslen*), kus läänimees sai kindlat palka rahas ja natuuras ja peale selle teatud osa ebakindlatest sissetulekutest, kuna kindlad sissetulekud läksid riigikassale ning viimasena maksuläänid (*afgiftslen*), kindla aastase maksuga kuningale. 1584. aastast alates oli Saaremaa maksulääniks, aegajalt tõusva aastase maksuga, erandlikult ajavahemikul 1612-19, Kalmari sõja laastamise tagajärjel aga aruandelääniks. Läänimeeste kohused olid kindlaks määratud läänikirjades. Nende sisu analüüsides nendib Seresse, et siinsed halduseeskirjad olid üldiselt samad, mis teistel kuninglikel läänimeestel. Siiski oli Saaremaal õigusmõistmise kompetents laialdasem ja asehaldurile, kes oli kuninga esindajaks, pandi südamele säili-

tada heanaaberlikku vahekorda, vältides sekkumist Liivimaa küsimustesse, sest need kuulusid otseselt kuninga alla.

On käsitletud ka posti- ja reisiühendust Taani ja Saaremaa vahel. Vahemaa on umbes 740-835 km. Kirjad olid suvel vähemalt poolteist, läbilõikeliselt aga kolm nädalat teel, talvel oli kirjavahetus harilikult neli kuud katkestatud. Laevareis võttis siiski vähem aega – mõnikord ainult viis-kuus päeva, halbade ilmastikutingimuste tõttu ka paar nädalat – siiski kiiremini kui kirjavahetus, mis tihtipeale paistab olevat olnud sõltuv kaubalaevadest, mis ka mujal sadamates peatusid. Laevareis polnud ohutu. Näiteks uppus 1579. aastal asehaldur Vincens Juel teel Saaremaale Bornholmi ligidal ja 1594. aastal asehaldur Johann Svave (Schwabe) teel Saaremaalt Danzigi.

Seresse vaatleb lisaks nende isikute ringkonda Kopenhaagenis, kellele olid suunatud kirjad Saaremaalt. Nende hulgas oli esikohal Christopher Valkendorf, kes hertsog Magnuse ajal oli asehalduriks Saaremaal, samuti kuninga kantsler Christen Friis. Peale nende on adressaatide hulgas saksa(keelse) riigikantselei ametnikke.

Järgneb ülevaade olukorrast Saaremaal, sõdadest, viljakaldustest, näljahadadest koos epideemiatega ja nende mõjust elanikkonnale, põgenenud talupoegadest ja majanduslikust taustast (põllumajandus, kalapüük, kaubandus, liiklusolud). Taani Sundi tollipaberite põhjal konstateerib Seresse, et Saaremaalt lääne suunas tulijatena on registreeritud suhteliselt vähe laevu, näiteks kõne all oleva perioodil keskmiselt 3-6 laeva aastas. Ainult erandlikult oli nende omanik Saaremaalt, tavaliselt oli see asehaldur. 80% laevade kodusadamaks olid Madalmaad. Saaremaa ainukeseks legaalseks sadamaks ja turukohaks oli Kuressaare, mille elanikkonna peamiseks elatusallikaks peale käsitöö oli vabakaubandus. Linna kaubandusmonopoli hädahustas privileegidevastane kaubandus väljaspool linna, milles osalesid kaupmehed Lüübekist ja Madalmaadelt, asehaldur ja temale alluvad ametnikud, aadlikud, talupojad ning isegi mõned linnakodanikud. Kuigi Saaremaa osatähtsus rahvusvahelises kaubanduses oli tühine, avaldasid vahelduvad konjunktuurid, eriti teraviljakaubanduse alal, ka siin tugevat mõju. Keskuseks oli Kuressaare, kuhu suundusid kõik suuremad teed. Need olid üldiselt halvad, puudusid peaaegu saare põhjaosas. Eelistati mere- teed – piki randa. Suurematele laevadele olid saare rannikuveed kohati hädahäädlikud: kivised ja madalikega. Kuressaare sadamasse nad liivastumise tõttu sisse ei pääsenud, vaid pidid heitma ankru reidil; ka oli neil vaja lootsi.

Kohalikus halduses oli mõõtuandev osa saare aadlikel, keda esindas rüütelkond. Selle õigused ja kohustused olid kodifitseeritud privileegides, mis kinnitati kuninga poolt. Taustana on antud ülevaade mandri rüütelkondade õiguslikust seisundist. Saaremaa olukord oli erinev, kuna siin säilitas kohalik eestlastest elanikkond kuni Jüriöö ülestõusuni üsna ulatusliku autonoomia. Alles selle järel sai hakata arenema läänikorraldus, mis oli aga erinev mandri omast. Saaremaale oli iseloomulik väikeaadel, aga põhimõtteliselt olid privileegid samad. Seresse käsitleb üksikasjaliselt nende teoreetilist sisu ja praktilist teostamist.

Saaremaal oli 1611/12 kindlasti tõestatavalt 43 aadliperekonda. Nad jagunesid peamiselt kahte suuremasse gruppi, nimelt endised Liivimaa vasallid (22) ja piiskopi teenrid ning ametnikud, enamikus kodanliku päritoluga (17). Ülejäänute suhtes pole võimalik nende päritolu kindlaks teha. Esimese grupi omanduses oli 2/3 aadli maast; rõhuv enamus aadelkonnast kuulus väikeaadli tüüpkonda.

Kuressaare linn oli turukohaks vastavate õigustega. Kodanike arv oli üsna väike, kõne all oleva ajajärgul mitte palju üle 50. Taani aja lõpuks oli kodanikkond umbes kahekordistunud. Koos perekondadega võib Kuressaare elanike arvu hinnata 300-400 peale, nendele lisandus 50-100 eestlasest saunikut (*Badstüber*). Teiste Liivimaa linnadega võrreldes oli Kuressaare üsna tähtsusetu pisisula. Elanikud elatusid käsitööst ja kaubandusest. Huvitaval kombel tuleb kodanike hulgas ette ka aadliperekondade nimesid, mis Seresse arvates tõendab lihtsat seisusevaheldumist ja kohaliku aadli väikeaadlilist iseloomu. Kuressaare kodanikkonda vaa- deldi analoogiliselt Taani oludega kui omaette seisust.

Saare elanikkonna enamuse moodustasid eestlastest talupojad. Ainult Vätla poolsaarel oli rootslasi, mujal olid nad Taani ajal rõhuvas enamuses assimileerunud. Talupojad kihistusid üldiselt vabatalupoegadeks (*Freibauern*) ja adralunikeks (*Hakenbauern*). Peale nende leidis üksjalgu (*Einfüßlinge*) ja vabadikke (*Lostreier*). Liivi sõdade tagajärjel kahanes ka Saaremaal vabatalupoegade osatähtsus. Pärisorjus selle juurde kuuluva sunnismaisusega hakkas Liivimaal arenema 14. sajandil. Aegamööda kasvas ka teoorjus. Kohustuslikud andamid tulid suurelt osalt vakustelt. Saaremaa olud sarnanesid Taani alla minekul mandriga, kusjuures teo- kohustused piiskopkonna mõisates olid suhteliselt väiksemad. Ka oli eramõisaid vähem ja vabatalunikke rohkem kui mandril. 1617. aastal oli Saaremaal riigimaadel 820 adralatu (869 adramaaga), 58 pundenikku (talud 3/4 adramaaga) ja 633 üksjalga ning vabadikku. Eramõisate kohta andmed puuduvad. Kuigi hertsog Mag-

nus läänistas osa piiskopi mõisaid, jäi suurem enamik talupoegi riigi alla. Nende kohustused olid arvatavasti väiksemad kui eramõisates. Siiski on korduvalt kaebusi koormiste suurendamise üle. Neid suurendati ka tegelikult. 1597. aastal kaevati töökohuse tõstmise üle nädalas kolmelt päevalt kuuele, 1645. aastal oli see juba tavaliseks normiks. Teoorjuse suurenemine eramõisates polnud kindlasti väiksem. Seepärast tuleb ette talupoegade pagemist, millega ka kaebekirjades ähvardatakse ja mis vahetevahel kujuneb tõsiseks probleemiks.

Seresse pole leidnud andmeid talupoegade osalemises vakukohtutes, ka mitte, kas õiguseleidjaid (*Rechtsfinder*) valiti talupoegade või maahärrade poolt, küll aga selle kohta, et vanemad mõnikord esindasid kohtu ees talupoegi. Nad olid osalt andamikohtustest vabastatud ja selle tõttu vabatalupoja seisundis.

Kokkuvõtlikult arvab Seresse, et võrreldes piiskopliku ajajärguga pole Taani ajal Saaremaal võimalik konstateerida mingit põhimõttelist majandusstruktuuride muutust, pigemini halvenemist sõja, nälja ja haiguste tõttu, millele lisandus teoorjuse suurenemine.

Seresse käsitleb põhjalikult *Jürgen Farensbachi afääri*. See Liivimaa aadlik ja väga kirju taustaga sõjapealik astus 1575. aastal Taani kuninga teenistusse, sai 1579. aastal kuninga õuemarssaliks ja nimetati samal aastal asehalduriks Saaremaale, mille kuningas talle kaks aastat hiljem eluaegseks lääniks andis. Samal ajal oli ta ka Poola kuninga Stefan Bathory teenistuses ja võttis osa sõjast Moskva vastu. Kui ta aga 1583. aastal Liivimaa rüütelkonna sõjapealikuks määrati, Karksi lossi päranduslääniks sai ja pealegi Võnnu kreisi eestseisjaks pandi, ei leidnud see enam Taani kuninga heakskiitu. Frederik II saatis Saaremaale oma komissarid, kellele Farensbach pidi rüütelkonna ees aru andma ja oma käitumist andeks paluma. Farensbach ei nõustunud seda tegema, ka mitte asehalduri kohast loobuma ja leidis toetust osa aadlike poolt. Järgmisena saatis kuningas 1584. aasta augustis kaks riiginõunikku sõjalaevadega Saaremaale, sest kuningas tõlgitses asehalduri käitumist mässuna. Farensbach ise polnud sel ajal Saaremaal. Kuressaare lossi meeskond alistus, Farensbachi toetanud aadlikud pidid avalikult põlvitades andeks paluma, millele lisandus kogu rüütelkonna vabandus.

Seresse iseloomustab kõike seda konfliktina monarhi ja kondotjeeri vahel. Kodanikkond hoidus algusest peale kuninga poole, Farensbachi toetavad aadlikud andsid kiiresti rüütelkonna huvides järele. Selle episoodi taustal sai aga selgeks, et Saaremaal tuli ka edaspidi jääda Taani riigi osaks – milles varem oli põhjust kahelda. Farensbach jäi viimaseks Liivimaa päritoluga Taani asehalduriks. Seresse võtab seda oma lähte-

punktist, soovides jälgida olude arengut ja määratleda Saaremaa edaspidist sõltuvust Taani riigist.

Seresse uurimuse kolmas peatükk on keskse tähtsusega. Siin käsitleb autor haldusprobleeme. Ta püüab määratleda asehalduri, kuningliku ametkonna ja kohaliku juhtkonna võimupiire. Oli koostööd, ka teravaid konflikte ja eriti vastuolusid aadlivabaduse ja kuningliku ülemvõimu vahel. Sellega seoses püüab autor täpsustada läänistatud mõisate õiguslikku seisundit ja anda aru Taani läänistamispoliitikast. Majanduslike privileegide saavutamine ja tõlgendamine tekitas ka konflikte aadlkonna ja linnakodanike vahel.

Aschalduri kohused olid sõnastatud üsna ebamääraselt talle kuninga poolt antud läänikirjas (*lensbrev*). Üldiselt võttes oli tema ülesandeks seista kuninglike huvide eest, millele lisandus kohus kaitsta kuninga alamate õigusi. Talle alluv suhteliselt väike ametnikkond oli üldjoontes sama mis eelnenud piiskoplikul ajal. Oulisim vahe seisnes selles, et maahärra ei resideerinud enam Saaremaal, vaid üsna kaugel – Taanis.

Rüütelkond osales halduses maanõunike (*Landräte*) kaudu. Rüütelkonna eesotsas seisis rüütelkonna peamees. Allikates on seda ametikandjat viimati nimetatud 1583/84, nimelt Dietrich Schulte, kes oli Jürgen Farensbachi poolehoidja. Seepärast oletab Seresse, et see amet ära kaotati, mis siiski pole tõenäoline, sest kas rüütelkond jäi ilma juhita? Kuidas valiti maanõunikud, kelle kohta on andmed olemas? Rüütelkonna arhiiv pole säilinud, mistõttu meil pole andmeid rüütelkonna sisemisest korraldusest. See ei olnud sõltuv Taanist ja seetõttu säilinud riiklikud aktid seda ei kajasta. Maanõunike arv kõikus nelja ja kaheksa vahel; Seresse on leidnud 23 nime. Rüütelkonnast olid vähesed Taani keskriigi teenistuses. Seresse on ajavahemikul 1559–1613 leidnud ainult 18–19 nime, enamikus kas hilisemad maanõunikud või nende sugulased. Sellest võib järeldada, et seost Taani riigiga esindas ainult käputäis aadlikke, kes samal ajal kuulusid rüütelkonna juhtkonda.

Samal kombel vaatleb Seresse Kuressaare juhtkonda: bürgermeistreid ja rachärrasid ajavahemikul 1563–1613. Ka siin on andmed lünklikud, mistõttu pole võimalik ulatuslikke järeldusi teha. Juhtkond pärines rikkamatest kihtidest ning oli kontaktorganiks linna ja asehalduri vahel.

Aschalduri koostöö maanõunikega seisnes peamiselt selles, et viimaste hulgast tulid asendajad asehalduri äraolekul. Maanõunikud olid ka asehaldurile toeks ja nõuandjateks ning osalesid õigusemõistmistes. Seda tegi ka linna raad, kus bürgermeistrid ja rachärrad lin-

nakohtus (*Nedergericht*) tsiviil- ja ka kriminaalasjades õigust mõistsid.

Pikemalt käsitleb Seresse riiklikku läänistuspoliitikat, seades vastamisi aadli privileegid ja kuningliku süseräänsuse. Sissejuhatavalt annab ta ülevaate Liivimaa lääniõigustest ja Saaremaa läänimõisate õiguslikust seisundist 1559. aastani. Järgnevalt vaatleb ta hertsog Magnuse laiaulatuslikke läänistusi, mis suurelt osalt 1573. a riigile tagastati. Rüütelkond püüdis hiljem asjalt seda kasvõi osaliselt kehtetuks muuta, samuti nurjusid katsed läbi viia laiendatud pärimisõigust. Riik soovis kõigiti säilitada ja laiendada oma maavaldusi. Aja jooksul võib koguni konstateerida sellel alal kehtivate aadlprivileegide piiramist.

Seresse käsitleb üksikasjalikult konflikte privileegide alal, eriti aschalduri, aadli ja kodanikonna vahel. Siin oli eeskätt tegemist Kuressaare kaubandusõigustega: põllumajandussaaduste ülejäägi ülesostuga, nende müügiga kas kohapeal võõrastele kaupmeestele või iseisva väljaveoga ning lõpuks kohapealse imporditud kaupade müügiga. Siin olid Kuressaare kodanike konkurentideks kohalik aadel, talupojad, osa kuninglikust ametkonnast ning lisaks veel võõrad kaupmehed, eriti Lüübekist ja Madalmaadelt.

Selle õiguslikuks aluseks oli 1578. aasta leping Kuressaare ja rüütelkonna vahel, milles põhimõtteliselt kindlaks määrati, et kõik talupojad tohtisid oma tooteid ainult Kuressaare nädalaturul kodanikele müüa, et polnud lubatud ei võõrastele ega kohalikel kaubelda talupoegadega väljaspool linna; et ainult Kuressaare kodanikel oli kauplemisõigus, millele lisandus kõrvalsadamate keeld. Selles lepingus määratleti ka võõraste kaubandustingimused, ja peale selle veel linnakodanike kõrtsipidamise ainuõigus. Kuningale jäi õigus kaupade väljaveokeelu kehtestamiseks hädaaegadel.

Selle lepingu alusel oli Saaremaa väliskaubandus peale mõne erandi Kuressaare kaupmeeste eesõiguseks. Riik oli eeskätt huvitatud tolli ja maksude laekumisest. Kogemused aga näitasid, et lepingu tingimustest ei peetud kinni.

Juba Jürgen Farensbachi ajal esitas Kuressaare kodanikkond kaebusi privileegide rikkumise üle. 16. sajandi viimasel aastakümnel paistab talurahvale keelatud kaubandus ja kõrtsipidamine ning ka kõrvalsadamate kasutamine aadli poolt olevat laialt levinud. Selle taustaks oli arvatavasti Läänemere piirkonna tolleaegne tähtis osa Lääne- ja osaliselt ka Lõuna-Euroopa teraviljaga varustamisel. Kodanikkonna kaebuste märklauaks oli eriti kohalik aschaldur, kes vastuolus kodanike privileegidega kasutas oma võimu aktiivseks kaubandusli-

kuks tegevuseks. Seresse käsitleb põhjalikult sellelaadilisi kaebusi, eriti Johann Schwabe vastu. Saaremaa olukord sarnanes Liivimaa omaga, kus samuti oli terav konflikt aadlivabaduse (*adliger Freiheit*) ja kodanike kutsetegevuse (*bürgerliche Nahrung*) vahel. Samad probleemid olid aktuaalsed ka Taanis, millest annavad tunnistust korduvad katsed seda olukorda seaduslikult reguleerida. Näitena kirjeldab Seresse vastavaid olusid Bornholmil. Ta järeldab, et Taani konglomeraatriigis võis sel ajal olla suur vahe seaduse sõnastuse ja rakendamise vahel.

Saaremaa haldus olenes suurel määral aschalduri isikust. Tõsiste konfliktide puhul, kus olid mängus riigi huvid, saatis kuningas nende kaitsmiseks ja probleemide lahendamiseks kohale erakorralised komisjonid – kõnealusel perioodil viis korda. Seresse iseloomustab neid kui mittekorrapäraseid elemente saare halduses, aga samal ajal olid nad riigi valitsusvõimu teostamises üsna harilikkudeks näheteks. 1584. a saadetud esimese komisjoni ülesandeks oli Jürgen Farensbachi vallandamine. Varsti peale seda saadeti Saaremaale uus komisjon, mis pidi Kuressaare kindluse jälle kuninga kontrollile allutama ja pärast Farensbachi tekitatud segaduste selgitamist uue aschalduri ametisse seadma. Järgmise kahe komisjoni ülesandeks 1597. aastal oli selgitada tüliküsimusi aschalduri Johann Schwabe ametikohuste täitmise suhtes, eriti nende vastuolu kohalike majanduslike privileegidega, kusjuures esimene komisjon ka õigust mõistis, teine aga ainult tunnistajate ülekuulamisega tegeles. Viimane komisjon 1612. aastal – Kalmari sõja ajal – uuris muuseas kaebusi hiljuti surnud aschaldur Claus Malteseni ametipidamise kohta. Need komisjonid olid mõjukaks vahendiks meenutamaks saare kuulumist Taani riigi külge, sest halduslik seos Taaniga oli struktuurselt nõrk. Keskse kohal seisis aschalduri isik. Taani riik sai arvatavasti arvestada ainult osa kohaliku juhtkonna lojaalsusega, millele lisandusid pidevad konfliktid mõisaõiguse ja majandusprivileegide vallas. Selle taustal on peaaegu üllatav, et haldustegevuse tulemused elanikkonna erinevate kihtide suhtes olid suhteliselt rahulikud ja üsna talutavad. Allikates peegelduvad aga peaaegu eranditult ainult raskused. Nähtavasti olid aschaldurid teatud egoistlikust käitumisest hoolimata tublid Taani riigi esindajad, kellel õnnestus saavutada talutav koostöö kohaliku privileegideuhke rüütelkonnaga, kelle kodifitseeritud õigusi kuningas mõnikord selgelt põlastas.

Neljandas peatükis on lühidalt kirjeldatud Kalmari sõja (1611-13) kajastust ja kulgu Saaremaa piirkonnas, kus vastastikused rüüsteretked olid hävitavate tulemustega.

Seresse rõhutab Taani vähest abi saare kaitsjatele ja loeb seda üheks põhjuseks, mispärast mõned kohalikud aadlikud rootslastega salajasi läbirääkimisi pidasid. Võimu stabiilsuse tagamine lasus juhtkonnal, eesotsas aschalduriga. Aga oli ka ebastabiilseid elemente. Selle sõja tagajärjed – hävitused ja taudid – olid saaremaalas-tele tõsisemaks katsumuseks Taani ajal. See oli samuti kujukaks näiteks Taani ülemvõimu ebakindlusest selles riigiosas.

Seda küsimust – Taani Läänemere-poliitikat 1559-1613 – käsitleb Seresse **viendas peatükis**, kus ta sis- sejuhatuses mainib noore Taani kuninga Christian IV Saaremaa külastust 1597. aasta augustis-septembris. Seresse arvates soovis kuningas saada isiklikke muljeid, aga külastuse eesmärgiks võis olla Taani võimupositi- siooni rõhutamine. Kokkuvõtlikult jõuab Seresse järeldusele, et Taani sõjaline panus selles piirkonnas oli pii- ratud. Ülemvõimu sooviti kindlustada poliitilis-diplo- maatiliste vahenditega, mis tänu Taani riigi tookordsele seisundile Põhja-Euroopas ning mitmesugustele soodsa- tele asjaoludele ka õnnestus.

Seresse esitab küsimuse: kas Saaremaa oli Taani riigi idapoolseks poliitilis-strateegiliseks eelpostiks? Ta mainib Saaremaa tähtsust ülemvõimu suhtes Lääneme- rel, eriti võimalust siit kontrollida Riia lahte ja laeva- liiklust Riia sadamaga. Saaremaa osa Taani kuuldeposi- tina seab ta kahtluse alla, sest selle kohta puuduvad täp- semad andmed. Sõjalis-strateegiliselt oli Saaremaa täht- sus Taanile väike, võib-olla koguni koormav. Seresse ei soovi iseloomustada Saaremaad Taani poliitilise või strateegilise eelpostina, möönab siiski seejuures, et tema järeldused on pilku minevikku heitva ajaloolase omad, seega arvatavasti erinevad muljetest, mis jäid Christian IV-le tema külastuse tulemusena.

Eelviimases **kuuendas peatükis** vaatleb Seresse Saaremaa riigiõiguslikku seisundit Taani monarhias, mis tol korral peale emamaa hõlmas veel Norra, Schles- wig-Holsteini ja mitmed Läänemere saared, nende hul- gas Ojamaa. Taani krooni alla kuulusid ka Fääri saared ja Island, millele lisandus ülemvõimu taotlus Grööni- maa üle. Autor rõhutab, et Saaremaal vaadeldi Taani võimu kui protektoraati, kuna aga Taani poolt riigiõi- guslikku vahetõrget Saaremaaga kunagi täpselt ei defi- neeritud. Saaremaad vaadeldi nähtavasti kui ühte kuningriigi kõrvalmaadest, mida ei soovitud tihedamalt Taani monarhiaga siduda – Saaremaa ei esine ka kuninga titulatuuris.

Seresse annab kaks peapõhjust, miks Saaremaad ei seotud tihedamalt Taaniga. Esiteks oli Taani riik nähta- vasti rahul kehtiva korraga, teiseks oleks selle muut-

mine, näiteks inkorporeerimine, eeldanud rüütelkonna nõustumist. Kuna sellega oleks kaasnenud ka privilee- gide muutmine, tõenäoliselt nende piiramine, oleks heakskiitu vaevalt saavutatud. Loomulikult oli võimalik seda jõuga läbi viia, aga sellega oleks veelgi rohkem kahjustatud saare juhtkonna lojaalsust Taani riigile.

Viimases, **seitsmendas peatükis** teeb autor kok- kuvõtte oma uurimistulemustest, käsitledes osalejaid, nende tegevustingimusi, konflikte haldusalal, Saaremaa sõjalis-strateegilist tähtsust Taani riigi jaoks, poliitilisi seoseid ja kogu ühenduse üldist lõtvust. Ta nendib, et kõigest hoolimata pole ka tema saanud vastust kõigile küsimustele. Selle põhjuseks võib olla asjaolu, et Saare- maa puhul ei lähtunud Taani teoreetilistest riigiõigusli- kest kaalutlustest, vaid pigemini eksisteerivatest prakti- listest asjaoludest. Selle tõttu ei ole Seresse poolt esita- tud laialdased teoreetilised raamid mõnikord sobilikud.

Lisaks lõppjäreldusele annab Seresse lühikese üle- vaate Saaremaa haldusest Rootsi ajal, konstateerides siin üldist järjepidevust. Tema arvates oli umbes pool- teist sajandit kestnud Taani ja Rootsi aeg paljude aspektides samalaadne.

Lisades antakse esiteks ülevaade Saaremaa rah- vastikust. Autori arvates kahanes käsitletud ajajärgul Saaremaa elanike arv. Ta lähtub umbes 17500 elanikust aastal 1550. 1592. aastal loeb ta nende arvuks 14500, 1617. aastal 12000 ja 1627. aastal 12750. See tähendab 27%-list kahanemist ajavahemikul 1550-1627. Üldiselt arvestab ta kõnesoleval ajajärgul 10000-15000 elani- kuga. Peale selle on lisatud lühike ülevaade kiriklikust olukorrast, riigimõisate valitsejate (*Amstleute*) nimesti- kud ning Saaremaal kasutusel olevad mõõdud, kaalud ja rahaühikud, ka saksakeelsete kohanimed eestikeelsed vasted. Leidub ka väga laiahaardeline käsikirjaliste ja trükitud allikate loetelu. Viimast lehekülge ilustab autori enda poolt hoolikalt joonistatud Saaremaa kaart.

Volker Seresse on teinud tõhusa töö ja peatselt on oodata selle trükis ilmumist. Tema asjalikku ja mitme- külget allikate käsitlust tuleb üldiselt heaks kiita. Järelduste puhul on ta mõnikord võib-olla natuke käsitletud ajast ees. On ju väga raske kirjutada ajalugu, nagu see tõeliselt oli, sest ajaloolased on paratamatult mõjutatud kaasaegsest mõtelaadist. Sellepärast kirjutatakse tihti ajalugu tänasest vaatepunktist lähtudes, mis toob kogu aeg endaga kaasa ümberhindamisi. Seresse töö on aga kõigiti lugemisväärne. Loodetavasti avaneb võimalus tema töö tulemusi ka eesti keeles avaldada.

Vello Helk

Kogumik Narva ajaloo allikatest

Dirk-Gerd Erpenbeck und Roland Seeberg-Elverfeldt. Narva 1581-1721: Quellen zur Geschichte der Stadt in schwedischer Zeit.//Veröffentlichungen der Forschungsstelle Ostmitteleuropa an der Universität Dortmund. Hrsg.: Johannes Hoffmann. Reiche B. Band 47. Dortmund, 1993. (118 S. + 20 Fotos).

Baltisaksa ajalookirjutuses on Tallinna, Tartu ja Pärnu ajaloo uurimise kõrval tunduvalt vähem tähelepanu pööratud Narvale. Seda võib öelda nii viimase poolsajandi kui ka sõjase perioodi kohta, ehkki siis olid Eesti arhiivide ukseid avatud kõigile. Märkimist väärib ainult Heinrich Johann Hanseni koostatud ja 1858. a avaldatud ülevaade Narva ajaloost.¹ Hanseni eestvedamisel tegutses aastatel 1864 kuni 1869 Narva Muinsusselts.² Tema alustas ka Narva linnaarhiivi korraldamist.³ Hilisemate baltisaksa ajaloolaste töödes on Narva ajaloo küsimused jäänud tahaplaanile.

Seda tähelepanuväärsem on 1993. aasta alguses Dortmundis Dirk-Gerd Erpenbecki ja Roland Seeberg-Elverfeldti koostatud kogumik rootsiaegse Narva ajaloo allikatest. Täpsem oleks siiski öelda, et kogumiku aluseks on Eesti Ajalooarhiivis koostatud Narva Magistraadi fondi (f 1646) 1. ja 2. nimistu, mida on täiendatud Narvat puudutavate arhivaalide loendiga teistest sama arhiivi fondidest ning Tallinna Linnaarhiivist.

Kogumiku koostajatest on Eesti ajaloolastele vähemtuntud D.-G. Erpenbeck. Tegemist on 1940. aastal Vestfaalis sündinud riigisakslasega, kes intrigeerituna aastatel 1635-39 Holsteini saatkonnas Pärsiasse reisinud Hans Arpenbecki nimekujust, pöördus Eesti varasema ajaloo problemaatika juurde. D.-G. Erpenbeck on tegev Dortmundi ülikooli juures moodustatud Eesti ala linna- ja isikuajaloo töögrupis. Varem on tema sulest ilmunud artikleid Narva elanikkonnast 17.-18. sajandil.⁴ Kogumiku teine autor R. Seeberg-Elverfeldt (1909-93) on meie ajaloolastele hästi tuntud, seda celkõige oma kolmeköitelise "Tallinna regestidega".⁵

Orienteerudes välisuurijatele, seadsid kogumiku koostajad töö eesmärgiks tutvustada rootsiaegse Narva ajaloo allikaid, millised on oma rikkalikkuse poolest võrreldavad vastava perioodi Tallinna omadega. Siinjuures tahakski tõstatada küsimuse: kas Rootsi võimuperioodi Narvas tuleks lugeda lõppenuks 1704. või 1721. aastaga? Autorid on valinud viimase variandi, lähtudes Uusikaupunki rahu sõlmimisest. Retsensent peab siiski sobivamaks 1704. aastat, mil Narvas kehtestus vene võim koos kõigi sellest tulenevate ümberkorraldustega. Uusikaupunki rahu ainult fikseeris olemasoleva reaalsuse.

Tutvudes Narva magistraadi fondi 1. ja 2. nimistu editsiooni sissejuhatavate märkustega (lk 7) oleks soovitud leida viidet inimestele, kelle poolt need on koostatud. Materjalide toimikutesse ja nimistutesse koondamine nõuab arhivaaridelt konkreetse fondimoodustaja ajaloo põhjalikku tundmist. Mainigem siinkohal, et 1. nimistu põhikoostajateks olid V. Fainštein, O. Loona ja S. Saar ja see valmis 1954. a ajastust sõltuvalt veneekeelsena. Teise nimistu koostas saksa keeles ja varustas ülevaatliku cessionaga Laine Herman 1983. aastal.

Faktiderohke on Narva linnaarhiivi kujunemislugu (lk 9-12). Äramärkimist on leidnud eelpoolviidatud H.J. Hanseni tegevus arhiivi kujunemisel. Kuid retsensent ei tahaks täiel määral nõustuda väitega, et tema loodud süsteem ja printsiibid jäid kehtima ca 1940. aastani. Arnold Soom, kes töötas aastatel 1930.-40. Narva linnaarhivaarina, süstematiseeris põhjalikult ümber rootsiaegse Narva ajaloo kirjaliku pärandi. Kui Hansen lähtus dokumentide ajalise järgnevusest, siis A. Soomi süsteemi aluseks olid erinevad teemaderingid.

Järgnevalt ei ole mõtet pikemalt peatuda kogumiku aluseks olevate nimistute editsioonil (lk 14-56). Märkigem vaid, et väljaande koostajad on toimikute pealkirjad edasi andnud igati korrektselt. On kahju, et Eesti Ajalooarhiiv, andes autoritele üle nimistute mikrofilme, ei kõrvaldanud neis leiduvaid vigu.

Teistest Eesti Ajalooarhiivi fondidest on ära märgitud Narva rootsi-soome ja Narva Jaani koguduste fondid, perekondade Pöppelmannide, von Numensite ja Sutthoffide ning Caspar Rodde ja Dietrich Werneckeni fondid. Tutvustamist on leidnud ka Narva Suurgildi ja Muinsusseltsi kogud (lk 57-60). Piisav, kuigi mitte ammendav on Tallinna Linnaarhiivis leiduvate Narva arhivaalide tutvustus (lk 61-63). Riivamisi on viidatud Narva ajaloo allikatele Rootsi ja Soome arhiivides (lk 63).

Kogumiku väärtuslikum osa on selle lisad (lk 64-93), mis on orienteeritud celkõige linna elanikkonna tutvustamisele. Kordustrükina on avaldatud 1649. aasta linnaplaan⁶ koos krundiomanike nimekirjaga, kõik selles leiduvad isikud on võimaluse piires varustatud märkustega kutseala, sünnikoha ja surmaaaja kohta (lk 71-74). Eraldi nimekirjad on koostatud Narvas Rootsi ajal resideerinud kindralkuberneridest, linnusekrahvidest, bürgermeistritest, rachärradest ja -sekretäridest (lk 75-79). Siinjuures tuleb kohe öelda, et esitatud nimekirjad ei ole lõplikud. Neis peegeldub kogumiku autorite eemalolek Narva magistraadi fondi originaalmaterjalidest Eesti Ajalooarhiivis. Mitmete bürgermeistrite, rachärrade jt ametisoleku aega saanuks raeprotokollide ja linna arveraamatute põhjal täpsustada. Kogumiku koostajad on publitseerinud Rootsi Riigiarhiivis säilitatava Narvas 1688. aastal truudusvande andnud kodanike nimekirja⁷ (lk 81-85). Retsensent ei ole aga nõus koda-

nike alfabeetilise järjestusega, kuna originaalis on seda tehtud vastavalt nende sotsiaalsele päritolule ja kohale linnaühiskonnas. Nii on eraldi välja toodud magistraadi liikmeskond, Suurgild, väikekaupmehed ja käsitöölised. Ära on märgitud ka vande andmise ajal linnast eemal olnud kodanikud. Publikatsioonist on aga täiesti välja jäetud Narva vene kodanikud, kes õigeusklikena andsid kuningale truudusvande eraldi. Nendegi kodanike nimekiri on Rootsi Riigiarhiivis säilinud.⁸

Faktiderohked on Narva saksa, rootsi ja soomeeesti kirikukoguduste pastorite ning teiste vaimulike nimekirjad koos teadaolevate andmetega sünnikohast ja ametisoleku ajast (lk 92-93).

Hinnatav on ulatuslik ülevaade kirjandusest, mis kas otseselt või kaudselt puudutab Narva varasemat ajalugu (lk 94-100). Loendis leidub artikleid, millede olemasolu kohta seni puudus laiem informatsioon. Samas paneb imestama, et koostajatele on tundmatud mitmed Arnold Soomi, Helmut Piirime ja Hendrik Sepa eesti-, rootsi- ja venekeelsed artiklid Narva kaubanduse- ja sõdade ajaloost.⁹ Lisaks veel oma paarkümmend vähemolulist kirjandusviidet, mis aga siiski võinuks loendis äramärkimist leida.

Kogumiku lõpetavad fotoillustratsioonid. Tehtud valik on igati õnnestunud, kuna autorite eesmärgiks oli tutvustada seni vähemtuntud vaateid linnast ja selle ajalooallikatest. Sugestiivsena mõjub foto omaaegse Narva

linnaarhiivi hoidlast. Igati meeldiv on leida illustratsioonide hulgast 1992. aastal käibe leitud Eesti 5-kroonist rahatahte.

Kokkuvõtteks võiks öelda, et kogumiku autorid on vaatamata kõigile retsensendi märkustele teinud ära suure töö nii Narva ajaloo allikate tutvustamise kui ka "Narva küsimuse" taas uue teravusega esile tõstmisega. Kas D. Erpenbecki ja R. Seeberg-Elverfeldti koostatud kogumik ei tuleta meile meelde, et pidades silmas Narva osa mitte ainult Eesti, vaid ka Euroopa ja maailma ajaloos, oleks ülim aeg asuda Narva ajalugu uurima sama intensiivselt, nagu seda seni on tehtud Tallinna osas. Kuigi Arnold Süvalepa monograafia taset Narva taani ja orduajast¹⁰ on raske ületada, vajaks see periood uut läbikirjutamist, eriti pärast Jüri Kivimäe kandidaaditöö valmimist 1981. aastal.¹¹ Samuti on seni põhjalikult uurimata Narva nn. I Vene aeg (1558-81). Ka järgnevat Rootsi võimuperioodi (1581-1704) on uuritud põhjalikult eelkõige kaubanduse¹² ja linnaehituse¹³ seisukohalt. Kuid kaubandus ei olnud linna ainuke eluvaldkond. Stockholmis paiknenud keskvalituse silmis oli Narva näol tegu eelkõige administratiivse, militaarse ja kirikliku keskusega. Rootsi ajale järgnev pikk vene aeg on samuti praktiliselt uurimata. Kõige selle juures ei maksaks unustada sedagi, et võttes aluseks Narvale linnaõiguste andmise 1345. aastal, tuleks 1995. aastal tähistada linna 650 juubelit.¹⁴

Viited ja kommentaarid

¹ H. J. Hansen. Die Geschichte der Stadt Narva. Dorpat, 1858.

² Mõte asutada Narva Muinsusseltsi tekkis linna Suurgildi liikmeskonnas esimest korda 1856. a, kuid see ei realiseerunud (EAA. 3287-1-1). Uuesti koonduti 1862. Seltsi asutamine leidis riigivõimude poolt kinnitamist 13. detsembril 1863 ja pidulik avamine toimus 26. märtsil 1864 ("Narvsche Stadtblätter" Nr 24. 26.03.1864). Seltsi lagunes H. J. Hanseni lahkumisel 1868. a Peterburgi ("Narvsche Stadtblätter" Nr 14. 2.05.1868). Viimast korda kutsuti seltsi liikmeskond kokku 4. aprillil 1869 ("Narvsche Stadtblätter" Nr 14. 3.04.1869). Selts avaldas 1864.-68. a 34 kogumikku koos lisadega (Sitzungsberichte Narvschen Altertums-Gesellschaft).

³ Deutscheschbaltisches Biographisches Lexicon. 1710-1960. Köln, 1970.

⁴ D. Erpenbeck. Die Bevölkerung Narvas in der Mitte des 17. Jh. //Ostdeutsche Familienkunde. 28 (1980). S. 120-137; D. Erpenbeck. Narvas Rat in schwedischer Zeit (1581-1704).//Ostdeutsche Familienkunde. 33 (1985). S. 313-322, 362-371; D. Erpenbeck. Die Bürgermeister Narvas im 17. Jahrhundert.// Ostdeutsche Familienkunde. 31 (1983). S. 33-40, 83-87; D. Erpenbeck. Der Magistrat Narvas in russischer Zeit (1704-1861).//Ostdeutsche Familienkunde. 38 (1990). S. 162-172, 201-209; D. Erpenbeck. Die Familie Fonne in Reval und Narva.//Ostdeutsche Familienkunde. 40 (1992). S. 125-133. D. Erpenbeck. Die Engländer in Narva zu schwedischer Zeit.//Zeitschrift für Ostforschungen. 38 (1989). S. 481-497.

⁵ R. Seeberg-Elverfeldt. Revaler Regesten. Bd. 1-3. Göttingen, 1966-1975.

⁶ S. Karling. Narva. Eine baugeschichtliche Untersuchung. Stockholm, 1936. Lisa 1; H. J. Hansen. *Op cit.* S. 97.

⁷ Svenska Riksarkivet. Livonica II. Vol. 213.

⁸ *Ibid.*

⁹ Vt näiteks: A. Soom. Jakob Fougdti tegevus Narva bürgermeistrina (aa. 1644-1653).//Ajalooline Ajakiri. 1935. Nr. 1-2. Lk 16-25, 65-83; A. Soom. Merkantilistlikkude põhimõtete rakendamise esimesi katseid Narvas.//Ajalooline Ajakiri. 1936. Nr 3/4. Lk 97-115; A. Soom. Narva metsakaubandus ja metsatööstus XVII sajandi lõpul.//Ajalooline Ajakiri. 1940. Nr 2. Lk 57-72; A. Soom. Narva jõe veetee korraldamise küsimus a. 1645-1657.//Linnad ja Alevid. Nr 10. 1933; Nr 1. 1934; A. Soom. Narva laiendamine ja kindlustamine 17. sajandi keskel.//Sõdur. XVII. 1935; A. Soom. Narvas ryska befolkning och kriget 1656-58.//Svivo - Estonica 1937; H.A. Piirimäe. O sostoianij narvskoi torgovli v natšale 17 veka.//Skandinavskij sbornik. XI. Tallin, 1966. S 82-108; H.A. Piirimäe. Sostav, objom i raspredelenie russkogo vovoza 1661-1700 gg tšerez švetskije vladenija v Pribaltike na primere g Narvõ.//Skandinavskij sbornik. V. Tallin, 1962. S. 34-94; H.A. Piirimäe. Torgovõje otnošeniija Rossii so švetsiei i drugimi jevropeiskimi stranami po materjalam narvskogo vvoza 1661-1700 gg.// Skandinavskij sbornik VII. Tallin, 1963. S. 44-86; H. Piirimäe. Laevandus ja laevachitus Narvas XVII sajandi lõpul.//Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Vihik 785; H. Sepp. Narva piiramine ja lahing a. 1700. Tln, 1930.

¹⁰ A. Süvalep. Narva ajalugu I. Taani ja Ordu aeg. Narva, 1936.

¹¹ J. Kivimäe. Narvskij vopros v 1494-1558 gg.: Dissertatsioon ajalooteaduste kandidaadi kraadi taotlemiseks. Tln, 1981. (Käsitlusi Eesti Teaduste Akadeemia Teadusraamatukogus).

¹² Vt viide 9.

¹³ S. Karling. *Op cit.*

¹⁴ Narvale linnaõiguste andmise 1345. aastal on J. Kivimäe veenvalt tõestanud artiklis: J. Kivimäe. Bõla li Narva gorodom-filialom Tallina srednie veka?//Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. 29. Ühiskonnateadused. 1980. Nr 2. S 116-120.

Enn Küng

Veel kord Aasiast ja Aafrikast

O. Klaassen. Aasia ja Aafrika 16.-19. sajandil ning kontaktid Eestiga. Tartu, 1994. 384 lk.

Kõige saatuslikum illusioon on kindlaks kujunenud vaatepunkt. Kuna elu on kasvamine ja liikumine, tapab kinnistunud vaatepunkt igaühe, kellel see on. Need ameerika teatrikriitiku Bros Atkinsoni sõnad sobivad suurepäraselt ka ajaloo teatrisse. Stereotüüpne mõtlamisviis on kerge kujunema, selle kohta võib ajaloost piisavalt näiteid leida. Üheks selliseks argiteadvuse tugevasti juurdunud suhtumiseks on arvamus, et maailm "toimub" vaid Euroopas (vahel ka Ameerikas). Tunnistame me seda või mitte, kuid maailm on "toimunud" ka maailma teistes piirkondades, sealhulgas Aasias ja Aafrikas. Vaatamata suurtele vahemaadele on sealsed arengud mõjutanud meidki.

Stereotüüpe tuleb lõhkuda ja parim viis selleks on pöördumine minevikku, et leida maailmaajaloost võit tänapäevaste sündmuste, suhtumiste ja ajaloo keerdkäikude mõistmiseks.

Viimasel ajal on meie teadmised Aasiast ja Aafrikast, nende sidemetest maailma ja Eestiga oluliselt laienenud tänu professor O. Klaasseni kirjutatud raamatutele. 1994. a hingedekuul ilmus temalt uus teos, mis täidab suure lünga eesti ajalookirjanduses, olles esimeseks terviklikuks ja süsteemseks ülevaateks Aasia ja Aafrika ajaloost ning kontaktidest Eestiga 16.-19. sajandil.

Raamatus esitatakse Aasia ja Aafrika 16.-19. sajandi poliitiline ajalugu tähtsamate maade ja regioonide kaupa. Aasiast on esindatud Afganistan, Filipiinid, Hiina, India, Indo-Hiina maad (Birma, Kambodža, Laos, Malaisia, Siiam, Vietnam), Indoneesia, Iraan, Jaapan, Korea, Türgi. Aafrika riikidest ja regioonidest on eraldi peatükkides käsitletud Egiptust, Etioopiat, Ida-Aafrikat, Kesk-Aafrikat, Lõuna-Aafrikat, Lääne-Aafrika rannikut, Magribi, Nigeriat ja Sudani. Peatükid on õnnestunud liigendatud, mis aitab lugejal kergemini orienteeruda. Iga peatükk sisaldab fakte antud riigi või regiooni varasemast ajaloost, samuti on peatüki lõpus eraldi välja toodud tähtsamad daatumid ja nimed.

Suurt tähelepanu on pööratud Eesti kontaktidele Aasia ja Aafrikaga (reisid, misjonitöö, kirjutised jne). Aasiast ja Aafrikast kirjutati juba 17.-18. sajandil, mil eestikeelne trükisõna tegi esimesi samme (piibel, popu-

laarteaduslikud ja ilukirjanduslikud palad). Alles 19. sajandil leidis Afroaasia maailma puudutav teave kindla koha eestikeelses trükisõnas. Lisaks ajakirjanduses ilmunud paljudele tõlgetele valgustasid eesti lugejaid teadmistega kaugetest maadest sellised tuntud kirjamehed nagu O.W. Masing, Fr.R. Kreutzwald, J.W. Jannsen, A. Saal, H. Tiismann jt. Nii mõnigi neist tegi seda oma isiklike reisimuljete põhjal. Varasema perioodi isiklike kontaktide loojatena domineerisid baltisakslased. Alates 19. sajandi keskpaigast etendasid olulist osa sidemete loomisel ja eestlaste silmaringi laiendamisel eesti soost rännumehed, misjonärid, meremehed.

Peatükke täiendavad oluliselt raamatu lõpus olevad lisad, mis sisaldavad valiku originaaltekste eestikeelsest trükisõnast. Need algavad väljavõttega 1805. a ilmunud G.G. Marburgi kooliõpikust, mis oma Afroaasia maailma käsitlemisega võib tänapäeval mõjuda üsna primitiivse ja piiratuna, ning lõpetavad A. Saali "Oleviku" veergudel ilmunud analüüsivate ülevaadetega Indoneesia sündmustest. Nii annab O. Klaassen ilmeka ülevaate eestlaste teadmiste arengust Aasiast ja Aafrikast 19. sajandil.

Lisana on ära toodud ka eluloolised andmed nende eestimaalaste kohta, kellel on olnud isiklikud kontaktid Aasia ja Aafrikaga. Nii on raamatul ka teatmeteoseline väärtus.

Kogu raamatut iseloomustab entsüklopeediline täpsus faktimaterjali käsitlemisel. Selle kirjutamine on eeldanud autorilt pikaajalist ja kannatlikku tööd arhiivides ja raamatukogudes.

Oma uudse materjali ning teadusliku täpsusega pakub O. Klaasseni raamat vaieldamatult suurt huvi professionaalsetele ajaloolastele. Seda võib soovitada ajalootudengitele õppevahendiks ja ajalooõpetajatele enesetäiendamiseks. Samas väljub käsitus tavapärase õpiku raamidest, pakkudes palju põnevat teavet ka tavaliisele ajaloo huvilisele.

Jäab vaid unistada ajast, mil rahalised võimalused lubavad Tartu Ülikooli kirjastuse trükikojal avaldada taolise raamatu väärilises kuues: kõvakaanelisena, koos kaardimaterjali ja pildilisaga.

Loodan, et käesolev raamat ei jää sarjas viimaseks.

Tulles tagasi loo alguses väljendatud mõtete juurde lõpetaksin tutvustatava raamatu autori sõnadega: Nii mõnigi kord vaadatakse Euroopas Aasiat ja Aafrikat 16.-19. sajandil ainult kui Euroopa riikide välispoliitika üht tegevusareeni, kui eurooplaste tegevuse kohalikku tausta ja tulemust. Seda ei saa pidada õigeks.

Eitamata Euroopa tsivilisatsiooni rolli neil sajanditel, tuleb anda vääriline austus Aasia ja Aafrika rahvaste ajalooloomele. Igale maal ja rahval on oma ajalugu. Seda ei tohi unustada. Sellest tuleb õppida.

Karin Hiimaa

Saksa õigusajaloo sajandikokkuvõte

Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte (HRG). Mitbegründet von Wolfgang Stammer. Berlin: Erich Schmidt Verlag. Bd. 1 (Aachen-Hausn-suchung), 1971; Bd. 2 (Haustür-Lippe), 1978; Bd. 3 (List-Pronotar), 1984; Bd. 4 (Protonotarius Apostolicus-Strafprozessordnung), 1990; 33. Lieferung (Straftheorie-Tisch), 1991; 34. Lieferung (Tisch-Untereigentum), 1992; 35. Lieferung (Unterfertigung-Vermächtnis), 1993; 36. Lieferung (Vermächtnis-Vollmacht), 1993.

On täielik alus loota, et kolleegid Saksamaal lõpetavad sajandilõpuks kapitaalse "Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte" (HRG). Praegu on käsil neljanda köite viimaste vihikute ja registrite ettevalmistamine. Seega Wolfgang Stammeri (1856-1965) poolt enam kui kolmkümmend aastat tagasi alustatu saab siis Adalbert Erleri, Ekkehard Kaufmanni ja Dieter Werkmülleri poolt edukalt lõpule viidud. Kui 1971. a ilmus käsiraamatu esimene köide, siis tunnistasid koostajad, et Saksamaa jaoks on algust tehtud pretsedenditu üritusega. Kuna eeskujul Saksamaalt polnud võtta, siis lähtuti hoopis inglase Sir William Searle Holdsworthi käsiraamatust "History of English law". Vol. 1-17. (1923-72).

Käsiraamatu koostajail tuli kokku pörgata loomulikult Saksa õigusajaloo teaduse ajaloolise lõhestatusega (germanistid, romanistid, kanonistid) ning nii põlv- ja koolkondade kui ka isikute kokkusobimatusega. Seetõttu tunnistasid koostajad, et käsiraamat ei saa olla parem kui õigusajaloo-alane hetkeseis. See peaks olema mingil määral nii ajastu peegliks kui teaduse hetkeseisu fikseerijaks. Viimasest lähtudes on mõiste saksa määratletud võimalikult laialt. Nii leiame HRG-st rea artikleid, mis ka meie ajalugu puudutavad: (nt 1. köites *Fr.G. von Bunge* -lk 540; *Baltische Länder* -lk 228-291).

Käsiraamatu omapäraks on seegi, et kõik artiklid ilmuvad autorile viitamiseks. Nii on teada, kelle seisukohtadega on tegemist. Kuna paljud probleemid on eri-

nevate koolkondade ja teadlaste poolt sedavõrd erinevalt käsitletavad, siis oli ja on kompromissi leidmine võimatu.

Saksa õigusajaloo käsiraamat sündis Saksamaa jaoks kiire majandustõusu (iseegi eufooria) ajal, mil kõik tundus üheltpoolt võimalik olevat. Samas võiks meilegi olla õpetlik, et esialgne vastuseis ja pessimism on ületatavad vaid järjekindla tööga. Nii alustati ka HRG koostamist väikese grupi inimestega ning koostajate tunnistust mööda ilma majandusliku abita. Tugineti vaid Maini-äärse Frankfurdi ja Marburgi ülikoolide õigusajaloo professorite ja neile lähedaste kolleegide abile. Hiljem on tulnud ka majanduslik toetus ning täna on juba selge, et midagi taolist ette võtta oli tõesti suur julgustükk.

Samas on see töö tekitanud erialase üldsuse hulgas üha selgema arusaamise, et vaatamata arvamuste ja sümpaatiate paljususele on parem ühineda selle juba lõpule jõudva suurväljaande kaastöötajatega, kui üritust kõrvalt pealt vaadata (seda viimast kurtsid koostajad 1. köite eessõnas). Seega on kõnesoleva käsiraamatu väljaandmine mingil määral konsolideerinud õigusajaloolasi nii Euroopas kui eriti Saksamaal eneses.

Kas on meil Eestis midagi sellest kogemusest õppida? Loomulikult on. Peame ületama igasugused vastuolud kõigi ajaloolise uurimistööga tegelejate hulgas ning koostama – küll juba algaval sajandil – "Eesti ajaloo käsiraamatu".

Häbeneda pole midagi. Tuleb – nagu kolleegidel Saksamaalgi – võtta endale eesmärgiks teaduse hetkeseisu fikseerimine. Ka vaesus on kindlasti ületatav – ning see suur projekt võiks tööd ja leiba anda mitte ainult ajaloolastele, vaid üldse humanitaaridele.

Peeter Järvelaid

Eesti õigusajaloolaste töomailt

Tartu Ülikooli Eesti õiguse ajaloo õppetool eesotsas professor Peeter Järvelaiuga on paari aasta jooksul hakkama saanud märkimisväärse saavutusega. Välja on antud viis raamatut, mis peaksid sisu poolest huvi ja teostuse poolest eeskujul pakkuma ka ajaloolastele.

Neli raamatut on välja antud õigusteadlaste oma kirjastuse *Fontes Iuris* (ka saavutus!) poolt. Neist kaks on avaldatud tõlkena soome keelest ja Soome haridusministeeriumi toetusel. Mõlemad on mõeldud õppeva-

hendina õigusteaduskonna üliõpilastele võrdleva õigusajaloo õppimisel.

Nimeka Soome õigusajaloolase, Helsingi ülikooli Soome ja Skandinaavia ajaloo professori **Heikki Ylikangase** raamat *Miks õigus muutub? Seadus ja õigus ajaloolise arengu osana* (soome keeles 1983, eesti keeles 1993, 240 lk). Raamat annab ülevaate Öhtumaa õiguse arengust sugukondliku korra aegadest meie päevini. Eriti on keskendunud õigussüsteemide seoste ühiskondlike ja majanduslike tingimustega. Autori ekskursi Soome õigusse täiendab P. Järvelaiu kirjutatud peatükk Eesti õiguse kujunemisest (lk. 219-236).

Samal 1993. aastal ilmus ka õigusajaloo prof. kt. **Pia Letto-Vanamo** koostatud koguteos *Soome õigusajaloo põhijooned* (soome keeles 1991, 335 lk), mis sisaldab 18 artiklit 16 autori sulest. Käsitletakse meie hõimurahva õiguskorra ja õigussüsteemi kujunemist ning tänapäevast olustikku, samuti nende seoseid Lääne- Euroopa, eriti Rootsi õigusega.

H. Ylikangase sissejuhatuseks õigusajalukku sobivat teost täiendab tema rootsi kolleegi professor **Erik Annersi** populaarne õpperaamat (rootsi keeles 1. väljaanne 1974, eesti keeles 1995, 233 lk), mis käsitleb õiguse arengut sugukondliku korra leppimisõigusest kuni positivistliku õiguse seaduskoguni Euroopas enne Esimest maailmasõda. Väljaandja prof. P. Järvelaiu sõnul on see raamat sobilikuks käsiraamatuks kõigile neile, kellel on vajadus Euroopa integratsiooni ajalooliste aluste mõistmiseks ja selles vastuolulises protsessis orienteerumiseks.

Neljas raamat – **Ilmar Tammelo** *Varased tööd (1939-1943)* (1993; 223 lk) paneb aluse uuele sarjale *Eesti õigusteaduse allikad*. Nagu kirjutab teose toimetaja, eessõna ja bibliograafia autor prof. P. Järvelaid: *Igal rahval on aegu, kui tal tekib vajadus vaadata korra tagasi seni käidud teele. Tundub, et eestlastele on saanud selline aeg just praegu. Ei ole liialdus, kui ütlemine, et säärase vaimse pinna leidmine on meie rahvale eksistentsiaalse tähendusega. Meie ajaloo keerd-*

käikude tõttu on vaimne puhastumine hädavajalik ka eesti jurisprudentsile.

Kavandatavasse sarja tahetakse koondada nimekamate eesti õigusteadlaste need tööd, mis võiksid olla tänasele lugejale mingil määral teejuhiks, samuti materjalid, mis valgustaksid meie olulisemate seadustekstide sünnilugu.

Soome Teaduste Akadeemia välisliikme, Bologna ülikooli audoktori, Heidelbergi, Sidney ja Salzburgi ülikooli korralise professori **Ilmar Tammelo** (1917-82) varasematest, Tartus kirjutatud töödest, mis raamatus avaldatud, on ajaloolastele ilmselt huvipakkuvaim *Õigusajaloo metodoloogia* (lk 31-100).

I. Tammelo teos on samuti ilmunud *Fontes Iurise* kirjastatuna ning trükitud Heidelbergis baltisaksa päritolu õigusteadlase prof. Dietrich André Loeberi toetusel.

Viies raamat on Eesti õiguse ajaloo õppetooli doktorandi **Marju Lutsu** (sünd. 1966) sulest. 1993. aastal Tartu ülikoolis magistriväitekirjana kaitsitud *Friedrich Carl von Savigny (1799-1861) meetodi- ja süsteemiõpetus* (1994, 82 lk) on esimeseks teoseks teisest uuest sarjast *Studia Juridico-Historica Estonica*. Nimetatud töö kuulub TÜ Eesti õiguse ajaloo õppetooli suuremasse programmi, mis peaks võimaldama kirjutada Eesti õigusajaloo ülevaadet.

Lähemal ajal on *Fontes Iurise*lt oodata saksa ühe kaasaja nimekama õigusajaloolase, Heidelbergi ülikooli professori **Hans Hattenhaueri** põhjaliku ja värske (1. väljaanne 1992) *Euroopa õiguse ajaloo* tõlget.

Sellisel õpperaamatutega varustatult ei tohiks tõepoolest kaugel olla see aeg, kus meie oma autorid kirjutavad euroopaliku Euroopa (õiguse) ajaloo läbi eestlase pilgu.

Õigusteaduse õppijad ja huvilised on saanud soliidse komplekti õppekirjandust. Kas kadedus võiks innustavalt mõjustada ka ajaloolasi?

Tiit Rosenberg

Harjumaa uurimuste esimesed kaks vihikut

Tänapäevases Eestis ei ole lokaalajalooline või teisisõnu öeldes kodulooline ajaloo uurimine saavutanud veel 1920.-30. aastate taset. Mõneti üllatav on aga tõsiasi, et tollal suhteliselt väheuuritud Harjumaa on nüüd kohaliku ajaloo talletamisel teinud lausa silmapaistvaid edusamme. Selle tõestuseks on mitmed viimastel aastatel ilmunud asjatundlikud lokaalajaloolised uurimused. Tänuväärset tööd on teinud **Julius Põldmäe**, kelle sulest on ilmunud kolme kihelkonna, Jüri, Harju-Jaani ja Keila ajalood.¹ Neist kaks esimest on juba ka ajaloo-

laste poolt tunnustust leidnud.² Samasse ritta mahub **Aleksander Viidase** Viimsi ajalugu.³ Vähemal või suuremal määral puudutavad Harjumaad ka H. Gustavsoni H. Laari, E. Tarveli ja paljude teiste hiljuti ilmunud käsitlused.

Maakondlikul tasandil lasub lokaalajaloo uurimise koordineerimine kohalikul muuseumil. Harjumaal on selleks keskuseks Keilas asuv Harju muuseum, mille egiidi all ilmusid 1994. a ka kaks esimest vihikut "**Harjumaa uurimusi**".

Esimene vihik sisaldab artikleid ja aruandeid aastatest 1989-93. Väljaande saatesõnas saame põgusa ülevaate ka Harjumaa uurimise tänasest seisust. Harju Muuseumi töötajad kirjutavad sissejuhatuses, et *väljaande üheks sihiks on sillutada teed selleks, et ükskord saaks võimalikuks kõiki parimaid jõudusid kaasav tõsine, mitmekülgne ja mahukas Harjumaad käsitlev koguteos* (I, lk 6). Sellelaadiliste koguteoste koostamine käib praegu mitmes maakonnas, kusjuures näiteks Läänemaa raamatust on esimene osa juba ilmunud. 1995. aasta suveks peaks lõplikult valmima mahukas koguteos "Virumaa" käsikiri, mille eestvedajaks on Kalju Saaber. Aasta lõpuks peaks ilmuma ka Tartumaa koguteose esimene vihik, mis käsitleb maakonna loodust, rahvastikku ja folkloori. Lühiaartiklite kogumiku "Valgamaa läbi aegade" üllitas 1994. aastal Valga Muuseum.

"Harjumaa uurimuste" esimese vihiku sisu jaguneb laias plaanis kolme suuremasse alajaotusse. Nendest esimeseks ja kõige olulisemaks on **Uurimusi ja mälestusi**.

Mati Mandel annab ülevaate arheoloogilistest uurimistöödest Keila väikelinnusel. Tema uurimistulemused pakuvad kindlasti laiemat huvi, kuna *tegemist on esimese Eestis arheoloogiliselt uuritava keskaegse mõisasüdamega ning sellest tulenevalt omab kaevamistel kogutav informatsioon nii Eesti ajaloo teadust praegu kui ka järgnevaid analoogilisi uurimistöid silmas pidades erilist väärtust* (I, lk 18).

Eelpooltoodud tõdemus kehtib täielikult ka **Aivar Põldvee** artikli "Rahvaharidusest Harjumaal Rootsi ajal (1561-1710)" kohta. See tugineb suuremalt jaolt seni teaduslikku käibesse toomata arhiivmaterjalidel Eesti Ajalooarhiivi ja Rootsi Riigiarhiivi fondidest. Autor on suutnud läbi vaadata valdava enamuse teemasse puutuvatest allikatest ning on veendunud, et edaspidi saab uusi allikmaterjale lisanduda vaid üksikute juhuslike leidudena (I, lk 47). Teiste maakondade rahvahariduse ajaloo kohta analoogilise sügavusega uurimused puuduvad.

Kultuuriloo vallast on ka **Monika Navalainen** artikkel, mis käsitleb baptistide tegevuse ühte tahku selle sajandi esimesel poolel – usulise kirjanduse väljaandmist. Konkreetset annab autor ülevaate kirjastusühistus "Külvaaja" trükkikoja asutamisest ning tegevusest. Tegemist on vaid ühe osaga autori Tallinna Pedagoogikaülikoolis valminud diplomitööst "Kirjastusühistus "Külvaaja" baptistide kirjanduse väljaandja ja trükkija Eestis" (1993).

Ludmilla Kasman jagab lugejatega oma mälestusi Kloogalt aastaist 1938-1950. Autori enda sõnul ajendas teda kirjutama asjaolu, et *räägitakse Nõuko-*

gude baasidest Paldiskis ja mujal, kuid keegi ei tee juttu sellest, et esimesed ohvrid olime meie, Klooga elanikud (I, lk 54).

Teises alajaotuses **Aruandeid ja kokkuvõtteid** annavad Harju Muuseumi töötajad ülevaate muuseumi loomisest (**P. Põldma**), kogudest (**M. Siniveer**), ajaloolise pärimuse kogumisest (**A. Põldvee**). Eraldi äramärkimist väärivad kindlasti ka **A.-L. Pitkäneni** koostatud näituste, Keila muinsuskaitsepäevadel peetud ettekannete ja Harjumaa kohta viimasel ajal ilmunud kirjanduse loendid. "Harjumaa uurimuste" esimese vihiku tekstiosa lõpetab annetatate nimekiri aastatest 1989-93.

Kogumiku kolmanda osa moodustavad **Fototahvlid**. Neid on kokku 13 ja enamik neist kuulub M. Mandeli artikli juurde. On ka fotosid Harju Muuseumi lähiminekust.

"Harjumaa uurimuste" teine vihik moodustab omaette terviku, sisaldades **Mati Mandeli** uurimuse "Sõjalõpu sündmused Keila ümbruses". See raamat on pühendatud 1944. aasta sügisel Harjumaal langenud noorte meeste mälestusele. Autor on seni suhteliselt vähetuntud sündmuse kirjeldanud celkõige mälestustele tuginedes, kusjuures tegemist on ühe poole materjaliga – nende omaga, kes võitlesid Saksa poolel. M. Mandel ei olegi enda ülesandeks teinud sündmuste igakülgselt kirjeldamist, vaid püüdnud kokku koguda, süstematiseerida ja publitseerida veel säilinud mälestused noist aegadest ja nii päästa see materjal ajaloole (II, lk 8). Lisaks on avaldatud ka Henn Moora, Roland Maureri ja Uno Mändla mälestused ning lühielulugu Sulev Kiinist – ühest Keila teeristil toimunud lahingu tõenäolisest juhust. Uurimuse lõppu on lisatud kontradmiral Johan Pitka üleskutse 25. augustist 1944. aastast ning 14 fototahvli. Suur osa neist pärineb erakogudest ja on esmakordselt laiema avalikkuse ette toodud.

Kokkuvõtteks on meeldiv tõdeda, et Harju Muuseumi poolt alustatud "Harjumaa uurimuste" esimesed kaks vihikut jätavad kõigiti kiiduväärse mulje. Väljaande sisutihedusega on kooskõlas ka äärmiselt sümpaatne kujundus ning tehniline teostus. Tundub, et teiste maakondade muuseumitel on, mida Harju Muuseumilt õppida.

Viited

¹ J. Põldmäe. Jüri kihelkond: Minevik ja tänapäev. Tln: "Faatum", 1991; J. Põldmäe. Harju-Jaani kihelkond läbi aegade. Tln: AS "Infotrükk", 1992; J. Põldmäe. Märkmeid Keila kihelkonnast ja Saue vallast. Tln: "Infotrükk", 1993.

² T. Rosenberg. Kahe Harjumaa kihelkonna ajalugu kodu-uurijalt. // Kleio. 9. 1994. Lk 52.

³ A. Viidas. Viimse ajalugu: Esi- ja keskaeg. Tln: "Varrak", 1992.

Tõnu Tannberg

Turgi rahvaste ajaloo ajakiri

Turgi ehk türgi-tatari¹ rahvaste maailm hõlmab ulatuslikke alasid Euraasia sise- ja põhjaosas, Balkanilt Mongooliani ja Iraani mägismaalt Jäämereni.² 1987 alustati Istanbulis Turgi Maaailma Uurimisfondi (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı) poolt kuukirja "Turgi Maaailma Ajaloo Ajakiri" väljaandmist. Olen saanud uurimisfondi juhatajalt professor Turan Yazganilt ajakirja käesoleva aasta esimese numbri,³ mida nüüd allpool tutvustangi.

Professor Yazgani pöördumisest lugejate poole selgub, et ajakirja sisu ja kujundus on pidevalt täienenud. Nii alustatigi käesolevat aastakäiku värvitruki ja -fotodega. Eelmise aasta tegevuse ülevaatest tuleb ilmsiks, et ajakirja lehekülgedel on valgustatud altailaste, tuvalaste, hakasside, sooride, teleuutide, baškiiride, tatarlaste, tšuvašside, kirgiiside, kasahhide, turkmeenide, usbekide, aserite, Ida-Turkestani (Dogu Türkistan), kumõkkide, karatšaide, balkaaride, nogaide ja teistegi rahvaste probleeme. Türgis käis rohkesti küllalisi sugulasrahvaste hulgast: korraldati turgi noorsoo päevad, Turgi Rahvaste Assamblee⁴ neljas kongress (kurultay), türgi keele kursusi jne. Rohkesti oli ka üksikküllalisi eri rahvaste juurest.

Teemakirjutised algavad prof Faruk Sümeri käsitlusega uiguuridest (lk 5-9), millele järgneb (lk 10-12) Necet Öztürki artikkel türgi isamaalaulikust Orhan Saik Gökyay'st (1902-94). Kirjutise algusse on paigutatud ka lahkunu hästi tuntud luuletus 'Bu vatan kimin?' (Kelle kodumaa see on?). Isiksuse otsinguist rahvusliku kasvatusse süsteemis kirjutab prof Orhan Türkdogan (lk 13-19). Artiklis on rohkesti tähelepanu pööratud omaaegse isamaalise poeedi ja sotsioloogia professori Ziya Gökalpi (1876-1924) vaadetele ('türgi keel, islami usk ja kaasaegne (euroopalik) kultuur') ning pärast tema surma Türgis kujunenud olukorrale. Türgi moderniseerumist on käsitletud võrdlevalt Ameerika ja Jaapani kogemustega. Artikli lõpus vaadeldakse islami ja turgi kultuuri olukorda idapoolsetes turgi riikides aastal 1993. Islami usku tunnistas Usbekistanis 65,6%, Kõrgõzstanis 47,3%, Kasahstanis 27,4% ja Aserbaidžaanis 26,9% rahvastikust. Turgi, s. o turgi rahvaid ühendava kultuuri tunnistamise suhtes oli olukord aga hoopiski iseäralik, sest seda pooldas 1,7% Usbekistani, 1,4% Kõrgõzstani, 2,3% Kasahstani, 26,9% Aserbaidžani elanikest. Nagu nähtub, langevad aseritel need kaks ideoloogiat kokku. Mis puutub Usbekistani, siis selle nimirahvas on kujunenud iraani rahvaste hulka kuuluvate paiksete põlluharijate tadjikkide keelelise assimileerimise teel, mis jätkub tänapäevalgi⁵.

Järgnevad kirjutised armastuspuust (autor Kerim Yund), kirjadest dervišside hauasammastel (Sebahattin Simsir), Baškortostani presidendist Murtaza Ubeydullah Rahimist (sünd. 1934) ning 1973 surnud luuletaja Asik Veyseli elust ja loomingust (autor Bayan Durbil-

mez Erciyesi ülikoolist). Nende vahele on paigutatud hakassitar Galina Melek Kazaci lühikirjutis oma rahva uusaastast 22. märtsil, Krimmitatari Rahvusparlamendi presidendi (Kirim Tatar Milli Meclisi Baskani) Mustafa A. Kirimoglu tänukiri Turan Yazganile, Baškortostani sinivalgerohe lipu kujutis ning Turgi Noorsooliidu esindajate fotod. Viimastele on pandud üldpealkirjaks "Turgi maailma uus lootusjõud".

Edasi on toodud Moldova Vabariigi Parlamendi seadus gagauuside ehk siniste oguuside (Gökoguzlar) omavalitsuses kohta (lk 38-40). Samas on ka suur pilt Gagauusia sinilipust, mille keskel valges sõõris paikneb turgi hundi pea kujutis. Järgneb Volga-Uurali vabariikide (Idil-Ural Cumhuriyetleri) presidentide pöördumine scoses Tšetšeenia sündmustega (lk 41), Almazbek Atambay ettekande tekst Kõrgõzstani majanduse olukorrast (lk 42-47), Altai Kirjanike Liidu esimehe Pasley Sainiki turkluse-teemaline luuletus (*Türkiyem*), Fahrettin Öztopraki kirjutis "Kaukaasia umbsopp ja tšetšeenid" (lk 48-51) ning ülevaade Izmiri messi ajaloost (lk 52-56, autor Nadihe Simsir).

Ajakirja lõpulehekülgedel tutvustatakse uumat turkoloogia-alast kirjandust ning olulisemaid sündmusi aastal 1994. Nii tutvustab dr Aydon Budak N.A. Baskakovi raamatut "Russkije familij tjurkskogo proishozhdenija" (lk 57-60), tuues näitena rohkem kui sada turgi päritolu perekonnanime. Nende hulgas on selgelt äratuntavate kõrval ka sellised nagu Aksak/ov (*lonkur*), Apraks/in (*aeglane*), Baka/jev (*konn*), Balaš/ov (*lapsuke*), Bulat/ov (*teras*), Bulgak/ov (*juurteta elanik*), Tšitšag/ov (*tšitšek lill*), Tširik/ov (*julge*), Gortšak/ov (*ustav*), Kobjakov (*köpek koer*), Konak/ov (*sõber*), Latšin/ov (*pistrik*), Malaj/ev (*töötaja*), Ogar/jov (*suur*), Polivan/ov (*jõumees*), Son/in (*viimane*), Surik/ov (*savine*), Turgen/ev (türgen - *kiire*) jm. Lugeja saab veel teada uuemast kirjandusest Aserbaidžaanis punase terrori ja Türgis 1923-1931 välja antud aserbaidžani kirjanduse kohta (lk 60-62, autor Sabahaddin Simsir). Aasta-ülevaates (lk 63-64) leiavad kajastamist sündmused Bosnias ja Hertsegoviinas (Bosna-Hersek), Küprosel (Kibris), Armeenia-Aserbaidžani piiril ja Tšetšeenias.

Kirjandus

¹ O. Kurs. Mis vahe võiks olla turkoloogial ja türkoloogial? // Keel ja Kirjandus, 1986. 1. Lk 40.

² O. Kurs. Krimmitatarlased. // Akadeemia, 1991. 2. Lk 321-324.

³ Türk Dünyası Tarih Dergisi 97. Ocak 1995. 64 s.

⁴ Vt ka: K. Vilgats. Türgi hunt vene karu kallal. // Postimees, 2. apr 1993. Lk 10.

⁵ Vt nt: A. Susi. Türgi meel on tõusuteel. // Rahva Hääl, 5. juuni 1992. Lk 3.

Ott Kurs

Professor Georg von Ranchi elutööle pühendatud teaduskonverents Tartus

15.-17. septembril 1994 toimus Tartu Ülikooli Ajaloomuuseumi konverentsisaalis Tartu Ülikooli, Tallinna ja Tartu baltisaksa kultuuriseltside ja Krahv Friedrich Bergi Fondi korraldusel rahvusvaheline teaduskonverents "Ajalugu ja ajaloolane". Konverents keskendus kahe Sangastest pärit ajaloolise isiku, Vene kindralfeldmarssal krahv Friedrich Wilhelm Rembert von Bergi (1794-1874) ja baltisaksa ajaloolase Georg von Rauchi elule. Järgnevalt tutvustaksin "Kleio" lugejaile konverentsi esimest tööpäeva, mis oli pühendatud G.v. Rauchile.

13. augustil 1994 oleks G.v. Rauch saanud 90-aastaseks, kuid Pihkvas arsti perekonnas sündinud teadusmehe elutee lõppes Kielis 17. oktoobril 1991. Nende kahe daatumi vahele mahub pikk sündmuste- ja saavutusterohke elu, mis tõi G.v. Rauchile rahvusvahelise tunnustuse.¹

Konverentsi avaettekannet Michael Garleffilt "Georg von Rauch balti ajaloolasena" andis ülevaate tema elu põhietappidest ja uurimistöö suundadest. Olles nii Baltikumi kui ka Ida-Euroopa ja seejuures eelkõige Venemaa ning Nõukogude Liidu ajaloo uurija ning Läänemaailmale tutvustaja, oli tema huvidevalik äärmiselt lai, keskendudes poliitilistele, kultuurilistele, sotsiaalmajanduslikele jt aspektidele. Ajaliselt ulatuvad need keskajast II maailmasõja järgsesse perioodi. Olulisel kohal on olnud ka genealoogiline uurimistöö. Etapiti võib G.v. Rauch tegevuse jagada kolmeks: 30. aastatel suund Balti ajaloo uurimisele, sõja järel Marburgi ja Kieli ülikoolides lisandus sellele Ida-Euroopa ja Venemaa teema, pensioneerudes sai ta taas suuremat tähelepanu pöörata oma endise kodumaa ajaloole.

Meie ajaloo teaduse seisukohalt on kindlasti oluline see tohutu organiseerimistöö, mille G.v. Rauch koos teiste ajaloolastega käivitas kohe sõja lõppedes, taastamaks ja koordineerimaks baltisaksa ajalookirjutust. Sealjuures loodi tihe side Eesti ja Läti pagulaste lastega, s.o. koostöö, mis enne sõda ei tahtnud kuidagi õnnestuda.²

Uwe Liszkowski Kielist käsitles lähemalt oma õpetaja saavutusi Vene-uurijana. Saades õppejõukoha Marburgis, oli G.v. Rauchi üks esmaseid ülesandeid luua uus Ida-Euroopa ajaloo uurimine Saksamaal. Baltlasena huvitas teda Venemaa kui jõud, mis mõjutas tema kodumaa ajalugu. Uurides Venemaa arengulugu Moskva vürstiriigi tekkest tänapäevani, keskendus G.v. Rauchi tähelepanu mitmesuguste vene ideede ja liikumiste ajaloole, nagu dekabrist, slavofiilsus, panslavisim, bolševism. Erinevalt paljudest kolleegidest oli G.v. Rauch seisukohal, et Venemaa on osa Euroopast, kuigi tihedam side Euroopaga tekkis tal alles 16./17. sajandil. Samast ajajärgust saab alguse ka Venemaa ekspansioon läände.

Õppejõuna Kieli ülikoolis käsitles G.v. Rauch ka Eesti, Läti ja Leedu ajalugu kahe maailmasõja vahel, mille tulemusena ilmus 1970. a raamat Balti riikide ajalooost.

Kui konverentsi kahes esimeses ettekandes vaadeldi G.v. Rauchi tähtsust laiemalt Ida-Euroopa ajaloo teaduse kontekstis, siis järgnevad neli ettekannet keskendusid tema tegevusele ajaloolasena Eestis ja Eesti ajaloo uurijana.

Kahjuks ei saanud konverentsil osaleda Sirje Kivimäe, kuid tema sisukohti teemal "G.v. Rauch Tartus" tutvustas Jüri Kivimäe. Jälgides esmalt noore mehe kujunemislugu, perekondlikku tausta ja stuudiumi, kerkis peagi esile laiem probleem baltisakslaste kohast vastloodud Eesti Vabariigis. Varasema seisuliku tiitlita Georg Rauch ei saanud 1920.-30. aastatel vaatamata edukatele õpingutele Tartu Ülikoolis, täiendamisele Tübingenis ja Breslaus ning magistrikraadile tööd ülikooli juures, kuna tema saksa päritolu põhjustas rahvuslikult meeletatud kolleegide tõrjuva suhtumise. Sama tendents esines teisteski teaduskondades, kuigi oli ka erandeid. Seega olid noore andeka õpetatud saksa mehe võimalused Tartus kasinad. Tuli leppida Saksa Eragümnaasiumi õpetaja kohaga. Ometi just kahekümnendate lõpus pühendus G.v. Rauch Eesti ja sealhulgas Tartu ajaloole.

Arvo Tering kõneles G.v. Rauchist kui Tartu ülikooli ajaloo uurijast. Huvi rootsiaegse Tartu ülikooli vastu leidis esimese kokkuvõtte 1941. a Greifswaldis kaitstud doktoritöös. Vastavaid uuringuid alustades oli ta omamoodi pioneer nii Eestis kui kogu Põhja-Euroopas. G.v. Rauch ei keskendunud ainult mõnele üksikule probleemile, vaid vaatles kogu ülikooli struktuure laiemalt. Just tema tõi esimesena esile 17. sajandil Tartus kavas olnud eesrindlikud õppemeetodid ja -ained, näiteks I. Newtoni matemaatika.

Jüri Kivimäe alustas oma ettekannet "G.v. Rauch Liivimaa ajaloo vanema uurijana" tõdemusega, et vana-meistri loomingut on raske, kui mitte võimatu terviklikult haarata. Vähemalt praegu on ajavahe selleks veel liiga väike.

Tõuke uurimaks Liivimaa varasemat ajalugu sai G.v. Rauch A.R. Cederbergilt uurimisteemaga "Tallinn Taani ajal ja Hansa", mis hiljem kujunes magistritööks. Nii teema valik kui ka resultaadid olid head. Järgnevalt süvenes G.v. Rauch Liivi sõja eelse Tartu uurimisse, olles sealjuures varasemate linna raeprotokollide parim tundja. Samas ei olnud ta ainus 16./17. sajandi Tartu uurija. Teisedki baltisakslased (R. Seeberg-Elverfeldt, A.v. Taube) tundsid selle vastu tõsist huvi. Mõte doktoreeruda Tartu Ülikooli juures teemal "Habsburgid ja vastureformatsioon Eestis" ei realiseerunud. Taas tuli

J.Kivimäe kolmekümnendate aastate teaduspoliitika juurde, mis ignoreeris baltisakslasi.

Sõjajärgsel Saksamaal ei olnud G.v. Rauchil õppejõuülesannete kõrval aega tegelda Eesti ja Tartu varasema ajalooga. Uus võimalus tuli alles 1970. aastatel, kuid nüüd ei olnud ajalooallikad, mida mäluvärskenduseks lugeda, enam kättesaadavad.

Ea Janseni ettekanne puudutas Georg von Rauchi kohta Nõukogude Eesti ajalookirjutuses ehk teisisõnu inimese ründamist, kes ise enda kaitseks rääkida ei saanud. Käis "külm sõda" ja nõukogude poolel löid aktiivselt kaasa TRÜ ja ENSV TA teadlased-propagandistid. Baltisaksa ajalookirjutus asetati jäägitult negatiivsesse valgusse. Püüti õhutada kunagist vaenu eestlaste ja baltisakslaste vahel. Esiplaanile tõsteti talurahva ajalugu ja töölisliikumine, kus tingimata tuli halvustada baltisakslaste osa ning kritiseerida nende uurimusi. Samal ajal müüride ehitamisega Nõukogudemaal otsis G.v. Rauch ikkagi kontakti siinsete ajaloolastega, kelle töid ta cesti ja vene keelt osates tundis.

Olgu veel lisatud Arvo Teringu juba konverentsiväline mõte G.v. Rauchist kui ausast ja põhimõttekindlast inimesest. 1941. a oma doktoritööd üllitades julges ta jätta väitekirja sissejuhatavas osas tegemata reveransi Hitlerile ja tolle režiimile. Nõukogude süsteemi jaoks oli ta aga ikkagi reaktionäär.

Pärast pikki ja huvitavaid ettekandeid tõstatas Robert Schweitzer Lüübekist küsimuse Georg von Rauchi pärandist meile. Oma saksa kolleegidele oli ta kahtlemata suur õpetaja arvukate õpilastega, kellest mitmed on jätkanud tema algatatud uurimissuundi. Meile teistele on jäänud G.v. Rauchi uurimused, mõtted, probleemitõstatused ning võimalused neid edasi arendada.

Oli äärmiselt meeldiv, et konverentsi puhul oli Tartusse saanud G.v. Rauch lesk **Margarethe von Rauch**, kes esines ka eestikeelse tervitusega. Samuti ilmus konverentsi ajaks kogumik G.v. Rauchi seniilmumata artiklitega, millele on lisatud Michael Garleffi koostatud G.v. Rauchi tööde bibliograafia.

Viited

¹ Professor G.v. Rauchi nekroloog Helmut Pirimäe sulest ilmus "Kleios" koos Anu Männa teatega tema isikliku raamatukogu pärandamisest Tartu Ülikooli Raamatukogule. Vt: H. Piirimäe. Professor Georg von Rauchi mälestades. // Kleio. 5/6. 1992. Lk 91-92; A. Mänd. Professor Georg von Rauchi raamatukogu. // Kleio. 5/6. 1992. Lk 92.

² II maailmasõja järgest baltisaksa historiograafiast on G.v. Rauch ise kirjutanud koguteoses: Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Köln/Wien, 1986.

³ G.v. Rauch. Schriften aus dem Nach. Mit einer Bibliographie. // Hrsg. von M. Garleff. Tartu, 1994.

Enn Küng

Johan Kõpp - 120

9. novembril 1994 möödus 120 aastat Johan Kõpu sünnist. Sellele sündmusele pühendas Eesti ajaloo õppetool 14. detsembril kollokviumi. Ettekannetega esinesid prof. Sulev Vahre, prof. Tiit Rosenberg, dots. Allan Liim, dots. Hillar Palamets, ass. Pille Valk ja magistrand Riho Altnurme.

Johan Kõpu pärand on väga mitmekesine. Hariduselt oli ta usuteadlane, kuid jõudis palju korda saata ka ajaloolase ning haridustegelaseks. Nõukogude ajal püüti teda lihsalt maha vaikida. Et J. Kõpu poolt tehtut hinnata ja sellest ka nooremat põlvkonda teavitada, otsustatigi korraldada selleteemaline kollokvium.

Kollokviumi juhatanud prof. S. Vahre esines ettekandega Johan Kõpust kui kirikukorraldajast. Ettekandja nentis, et mitmekülgsele vaatamata oli J.Kõpp eelkõige vaimulik. Juba tudengipõlves asus ta uurima kirikulugu, meelisteemaks rootsiaegne kirik Eestis. Lähema vaatluse all oli kolmnurk: kirik—kool—riik. Siit jõudis Kõpp kirikuvalitsemisõpetuseni ehk tollase nimetusega küberneetikani. Selle teemaga tegeldes tekkis idee Eesti kiriku iseseisvuse võimalikkusest. Prof. Vahre sõnul oli Johan Kõpu osa Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku loomisel 1917. aastal mõõduandev. Eesmärgiks riigist eraldatud vaba rahvakirik, mis on üles ehitatud kogudustele tugineval alt-üles põhimõttel.

Pärast EELK loomist tõmbus J. Kõpp kirikuelu juhtimisest mõnevõrra tagasi, olles 1922. aastani Laiuse kirikuõpetajaks, seejärel pühendus ta Tartu Ülikooli usuteaduskonnale (mille professoriks oli olnud kogudusetöö kõrvalt varemgi). 1939. aastal, mil kirik oli sattunud raskesse kriisi, valiti ta piiskopiks. Mees, kes oli juba 65-aastane, võinuks mõelda rahulikule vanaduspuhkusele. Kirikuringkondades levis arusaam: kui keegi üldse midagi ära teha suudab, siis on see Kõpp. Aeg oli tõesti raske. Tema õlule jäi kiriku juhtimine nõukogude ja saksa okupatsiooni aastatel. 1944. aastast juhtis ta eksiilkirikut ning alles 1964. aastal sai temast emeritiipapiiskop.

Prof. Vahre rõhutas J. Kõpu kui vaimuliku ja kirikujuhi juures kõrget eetilistust, tohutut töövõimet ning *kõpulikku* ärakuulamisoskust.

Dots. A. Liim peatus J. Kõpu tegevusel kooliõpetajana. Seda ametiti pidas ta lühikest aega (1907-09), töötades korraga kolmes Pärnu koolis: poeglaste ja tütarlaste kroonugümnaasiumides ja Pärnu Eesti Kooliselti progümnaasiumis. Nädalakoormuseks tuli tal 39 tundi, mis oli siis ja on ka nüüd märkimisväärne. Kõpp õpetas usuõpetust, eesti ja ladina keelt. Huvipakkuvaks faktiks võiks olla asjaolu, et ühes ja samas klassis olid tema õpilasteks Jüri Uluots, Johannes Semper ja Johannes Vares.

Pille Valk käsitles Johan Kõppu kui religioonipedagoogi. Eriti väärivad kaasajal tähelepanu tema seisukohad ristiinimeseks olemisest: see tähendab olla vaba, olla julge ja rõõmus, seista kesk elu, olla alati täiuslikkuse taotleja. P. Valk rõhutas Kõpu igavesti aktuaalset tõdemust: ei tohi sorida teiste inimeste südametunnistuses. Kõiki eeltoodud seisukohti püüdis ta ka ellu rakendada. Seda nii usuõpetuse õpikute kui ka õppekavade autorina.

Prof. **T. Rosenbergi** sõnul oli Kõpu kui ajaloolase suunajaks Villem Reiman ning tema esimeseks ajaloolaseks tööks käsitus Eesti Aleksandrikoolist (1899). Kõpu meelisteemad olid kiriku- ja haridusajalugu. Tema sulest pärineb Eesti Üliõpilaste Seltsi ajaloo I köide (1925) ja monumentaalne Laiuse kihelkonna ajalugu (1937). Kokku kuuluvad tema pärandisse 3 monograafiat ja ligi poolsada artiklit. Prof. Rosenberg rõhutas Kõpu ajaloolaste tööde asjalikkust, küpsust ja pateetika puudumist.

Dots. **H. Palamets** kõneles Kõpust kui ülikooli rektorist. Kõpp oli prorektoriks viis (1923-28) ning rektoriks kümme (1928-37) aastat. Erilise austuse ja lugupidamise tunnistuseks olid 1934. a rektorivalimised, kus kandidaate oli 11 ning 111 häälest 95 anti Kõpule. Palametsa sõnutsi oli Kõpp hea ja õiglane administraator. Tema kui rektori kohta pole fikseeritud ühtki halba sõna. Ta oskas inimestega hästi läbi saada (lepitada alluvate prorektoritena niivõrd erinevaid isiksusi nagu Jüri Uluots, Heinrich Koppel ning Hans Kruus). Kõpus olid ühendatud kaks alget: tugev administraator ja hea teadlane. Hiljutist rahvusülikooli juubelit meenutades sõnas Palamets, et Johan Kõpp pidas 1917. a jaanuaris esimese eestikeelse loengu ülikoolis.

Magistrand **R. Altnurme** teemaks oli J. Kõpp ja usuteaduskond. Kõpp asus juba 1916. aastal TÜ praktilise usuteaduse erakorraliseks professoriks. Altnurme sõnutsi võib Kõppu pidada rahvusülikooli usuteaduskonna loojaks, eriti kui arvestada suurt vastuseisu teaduskonna loomisele. Tema kujundatud on teaduskonna

struktuur. Aastail 1919-21 oli ta usuteaduskonna dekaan ning kuni 1944. aastani professor.

Pärast ettekandeid esineti lühemate sõnavõttudega. Prof. **H. Piirimäe** juhtis tähelepanu mõnede üleeuroopaliste tendentsidele, mis on mõjutanud Eesti ajalugu. Üks neist, millega ka Johan Kõpp tihedalt kokku puutus, oli vastuseis usuteaduskonna loomisele eesti ülikoolis. Põhjustena nimetas Piirimäe: 1) eitavat suhtumist religiooni Venest pärit vasakpoolsuse mõjul; 2) "Noor-Eesti" poolt Prantsusmaalt kaasa toodud seisukohta, mille kohaselt kirik olgu riigist lahutatud.

Ass. **Urmas Klaas** juhtis tähelepanu Kõpu kui luteri vaimuliku suhetele õigeuskikirikuga. Olles Laiuse pastoriks, oskas ta korrektselt lävida kohalike preestritega. Huvipakkuva faktina nimetas U. Klaas seda, et Laiuse on andnud Eestile kaks kirikupead: EELK peapiiskopi Johan Kõpu kõrval ka EAÕK metropoliidi Aleksander Pauluse.

Laiuse kirikuõpetaja **Margit Nirgi** sõnul elab Johan Kõpp ka praegu edasi Laiuse vanemate inimeste mälestuses. Teda iseloomustatakse kui head kuulajat ja väärikat inimest, kes käitumiselt oli äärmiselt tagasihoidlik.

Johan Kõpu eluloolisi andmeid:

Sündis 9. novembril 1874 Holdre vallas.

1906. a. lõpetas Tartu ülikooli.

1907.-09. oli kooliõpetaja Pärnus.

1909-22 - kirikuõpetaja Laiusel.

1916-39, 1941-44 - TÜ professor.

1923-28 - TÜ prorektor, 1928-37 - TÜ rektor.

1939-57 - EELK piiskop (sh 1939-40 ametijärgselt ka Riigikogu II koja liige, alates 1944 eksiilis).

1957-64 - EELK peapiiskop.

Suri 21. oktoobril 1970 Stockholmis.

Urmas Klaas

Ajalooõpetajate uuest koolitussüsteemist

Tartu Ülikool on olnud see akadeemiline õppeasutus, kus koolitatakse ajalooõpetajaid Eesti koolidele. Selleks on ülikoolil lisaks traditsioonidele ka kõik kaasaega arvestavad eeldused ja tingimused.

Ajaloo-osakonna õppejõud on oma teadusliku kvalifikatsiooni tõttu võimelised andma üliõpilastele erialase hariduse koos spetsialiseerimisvõimalusega ülemastmes üldajaloole, Eesti ajaloo, lähiajaloo, arheoloogiale, arhiivindusele, etnoloogiale või kunsti ajaloo. Ka ajalooõpetajale tuleb mõne ajaloovaldkonna põhjalikum tundmine ainult kasuks. Ülikoolis õppides saavad ajalootudengid uurimiskogemusi arhiivis, muuseumis, raamatukogus ja välitöödel. Lisaks omandatakse põhistuudiumi kestel üldreeglina kolm

võõrkeelt, soovi korral enamgi. Kokkupuude filosoofia, politoloogia, sotsioloogia jm lähedaste teadustega ning vilgas osavõtt avalikust elust loovad laia silmaringi. Kõik see kuulub ajaloolaste ettevalmistuse, sh ka ajalooõpetajate koolituse hulka.

Varasematel aegadel said kõik ajalooüliõpilased, tahtsid nad seda või mitte, lisaks erialasele ettevalmistusele ka õpetajakoolituse. 1990. aastate algul loobus ajaloo-osakond õpetajakutse pealesurumisest, selle omandamine muutus vabatahtlikuks. Tuleb aga märkida, et ega koolipraktikale siirdujate arv sellest oluliselt ei vähenenud. Lähtuti põhimõttest, et ega kutse omandamine leiba küsi, küll aga võib seda anda.

Alates 1994./95. õppeaastast toimub ajalooõpetajate koolitamine uue süsteemi kohaselt. Selle alusdokumendiks on riigi kooliameti poolt koostatud "Õppekava raamnõuded õpetajate koolitamisel". Selle järgi koosneb õpetajakoolitus kolmest osast: 1) üldettevalmistus, 2) ainealane ettevalmistus ja 3) pedagoogiline ettevalmistus. Gümnaasiumiõpetaja ettevalmistuse üldmaht peab olema vähemalt 200 ainepunkti (õppenädalat), millest üld- ja ainealane ettevalmistus võtavad enda alla vähemalt 160 ning pedagoogiline ettevalmistus 40 ainepunkti.

Raamnõuded määratlevad üldettevalmistuse sisu ja mahu. Üldaineteks on eesti keel, võõrkeeled, psühholoogia, politoloogia, sotsioloogia, üldine ja Eesti kultuurilugu, informaatika jms. Kõik õpetajakutse taotlejad peavad õppima üldaineid vähemalt 15 ainepunkti ulatuses. Ainealane ettevalmistus seisneb erialastuudiumis.

Pedagoogiline ettevalmistus hõlmab üld- ja ainedidaktikat, kasvatusteooriat ja teisi pedagoogilisi distsipliine. Kehtestades õpetajakoolituse ühtse korra jätavad raamnõuded õpetajaid ettevalmistavatele kõrgkoolidele, teaduskondadele ja osakondadele üsna suure vabaduse oma õppekavade ja tööjuhendite koostamiseks.

Ajaloo osakonnas saavad üliõpilased 4 õppeaasta (160 ainepunktilise põhistuudiumi) jooksul 40 ainepunkti ulatuses üldise ja 120 ainepunkti ulatuses ainealase ettevalmistuse. Üliõpilased, kes soovivad saada ka pedagoogilist ettevalmistust, peavad olema täielikult põhistuudiumi lõpetanud, sh kuulunud üldajalugu vähemalt keskastme, Eesti ajalugu ja lähiajalugu vähemalt alamastme ulatuses ning kaitsnud peaseminaritöö. Teisisõnu – neil peab olema käes bakalaureusediplom.

Tulevaste ajalooõpetajate pedagoogiline ettevalmistus toimub viiendal õppeaastal 40 õppenädala ulatuses. Selle aja jooksul õpitakse ainedidaktikat 12 ja üldididaktikat ning kasvatusteooriat 12 ainepunkti ulatuses, tehakse läbi 10-nädalane koolipraktika ning kirjutatakse lõputöö (6 ainepunkti).

Ainedidaktika koosneb kohustuslikest ainetest (8 ainepunkti) ja valikainetest (vähemalt 4 ainepunkti). Kohustuslikud on ajalootunde metoodika, kodanikuõpetuse teooria ja metoodika, ajaloo-alase klassivälise tegevuse metoodika, põhikooli ja gümnaasiumi ajalooalane õppeplaani ja õppekirjandus. Valikainete hulka kuuluvad näiteks lisaerialade metoodika, õppetehnika, Eesti kooli ja hariduse ajalugu, ajaloo õpetamise ajalugu, ajalooline kodu-uurimine, kõnekunsti alused jm.

Kõigile ajalooõpetajaiks pürgijatele on lisaerialaks kodanikuõpetus, mille teoreetilised alused ja metoodika omandatakse paralleelselt ajaloodidaktikaga. Muude lisaerialade valimine eeldab aga nendega varasemat ja põhjalikumalt kokkupuudet. Näiteks kunstiajaloo õpetaja kutse taotlejad peavad olema põhistuudiumi käigus kuulunud loenguid ja sooritanud kunstiajaloo alal eksameid vähemalt alamastme ulatuses (15 ainepunkti). Usuõpetuse lisaeriala taotlejatel nõutakse teoloogilist

haridust samuti alamastme ulatuses (20 ainepunkti). Kuna ajalooüliõpilased on üsna suures mahus õppinud võõrkeeli, siis on mõeldav põhikooli võõrkeeõpetaja kutse taotlemine. Sellekohase küsimuse lahendab ja nõuded täpsustab vastava keele õppetool.

Ülddidaktika ja kasvatusteooria koosnevad samuti kohustuslikust (8 ainepunkti) ja valikosast (vähemalt 4 ainepunkti). Võimalik on kuulata loenguid ja sooritada eksam ülddidaktikast, haridusfilosoofiast, -sotsioloogiast ja -poliitikast, koolikorraldusest, arengu- ja suhtluspsühholoogiast, üldisest kooliajaloo, õpilaste tervishoiust ja koolihügieenist ning muudest pedagoogilistest ainetest.

Oluline koht õpetajakoolituses on praktilal, milleks on ette nähtud 10 õppenädalat. Praktika eesmärk on teooria ja praktilise tegevuse integreerimine, õpetajatöök vajalike oskuste ja kogemuste omandamine, oma õpetamisstiili otsimine, õpilaste ja õpilasarühmade tundmaõppimine, pedagoogiliste situatsioonide, probleemide ja suhete analüüsioskuse omandamine, kooli õppe- ja kasvatusprotsessi kui terviku tundmaõppimine ning koolijuhtimisest esmase ülevaate saamine.

Praktika toimub reeglina ülikooli baaskoolides, erandina ka mujal, kui on tagatud nõuetekohane juhendamine. Praktikat korraldavad pedagoogika ja erialadidaktika õppejõud koos kooli juhtkonna, aineõpetajate ja klassijuhatajatega.

Koolipraktika 1. järgus (4 õppenädalat sügissemestril) toimub põhiliselt kooli, klassi ja õpilaste tundmaõppimine, kuid alustatakse ka juba ainetundide andmisega nii põhi- kui ka lisaerialal. Praktika 2. järgus (6 õppenädalat kevadsemestril) on põhiülesandeks ainetundide andmine ning ainealase klassivälise tegevuse juhendamine. Ajalootunde tuleb anda ühes nooremas (5.-7.), ühes keskmises (8.-9.) ja ühes vanemas (10.-12.) klassis. Kodanikuõpetuse tunnid on 9. ja 12. klassis. Muude lisaerialade tunnid on ette nähtud ühes klassis.

Praktika iga etapi lõpul tehakse erialadidaktika õppejõu, juhendajate ja üliõpilaste osavõtul kokkuvõtteid praktika käigust ning praktikantide tööga toimetulekust. Praktika lõpul lisanduvad sellele pedagoogikaõppejõudude juhitud praktikaseminar ja erialadidaktikaõppejõudude juhitud praktika lõppkonverents.

Õpetajakoolituse finaals on lõputöö kirjutamine pedagoogilisel või erialametoodilisel teemal ning selle avalik kaitsmine komisjoni ees.

1994/95. õppeaastal valmistub uue süsteemi kohaselt ajaloo- ja kodanikuõpetuse õpetajaks saama 8 üliõpilast. Neist 2 taotleb ka kunstiajaloo õpetaja ja üks lisaks veel usuõpetuse õpetaja kutset. Neile õpetavad erialadidaktikat ja juhendavad koolipraktikat 4 õppejõudu: dotsendid Allan Liim ja Hillar Palamets ning assistendid Pille Valk ja Urmas Klaas.

Allan Liim

PRIIT LIGI

IN MEMORIAM

1994. aasta traagilisel 28. septembri ööl jäi sadade teiste reisijate seas "Estonia" laevale Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi arheoloogiaosakonna juhataja Priit Ligi. Teda jäid leinama neli last, ema ja abikaasa, õed ja vend.... Tõsise kaotuse osaliseks sai Eesti arheoloogia- ja ajalooteadus.

Priit Ligi sündis 24. mail 1958. aastal Tartus. Tema isa Herbert Ligi oli tunnustatud ajaloo professor Tartu Ülikoolis, ema Reet Ligi inglise keele õpetaja. Aastail 1965-76 õppis Priit Tartu 2. Keskkoolis, mille lõpetamise järel astus Tartu Ülikooli ajaloo osakonda. Ülikoolis spetsialiseerus ta arheoloogiale, jätkates nõnda oma emapoolse vanaisa Harri Moora elutööd. Nõukogudeaegne õppeprogramm võimaldas arheoloogiat õppida üsna tagasihoidlikus mahus ja sedagi peamiselt teoreetilisel tasemel, sest valdav osa arheoloogilist allikmaterjali asus Tallinnas. Soovides kohe põhjalikumalt tegelda praktilise uurimistööga (ja mitte saada Nõukogude armee reservohvitseriks), siirdus Priit 1979. aastal Tallinna ja lõpetas ülikooli 1981. a kaugõppe teel.

Aastail 1981-83 töötas Priit Ligi laborandina ja ajutiselt isegi palka saamata Eesti NSV TA Ajaloo Instituudis; järgneval kolmel aastal oli aspirantuuris NSV Liidu Arheoloogia Insti-

tuudi Leningradi osakonnas. 1987. aastal kaitses Priit peamiselt arheoloogilisel materjalil põhineva kandidaaditöö "Vadja etniline element Eesti territooriumil".

Järgnevalt töötas Priit Ajaloo Instituudis teadurina, aga 1992. aastal tuli tal asuda arheoloogiaosakonna juhataja vastutusrikkale ametikohale. Aastail 1992-93 sai Priit Ligi Rootsi Instituudi stipendiumi, mis võimaldas tal 8 kuu vältel tegelda uurimistööga Stockholmi Ülikooli juures. 1994. aasta veebruaris alustas ta samas doktoritöö koostamist.

Priit Ligi teaduslik uurimistöö on olnud viljakas ja mitmekülgne. Juba üliõpilasena tegi ta algust Virumaal asuvate vadja muististe uurimisega. Kaheksal suvel (1980-86, 1989) juhendas ta arheoloogilisi kaevamisi vadjalaste kalmistutel, kõige enam Jõuga kääbastel, aga ka Kuremäel, Sõrumäel, Lemmakul ja Palasil. Lisaks arvukatele artiklitele ilmus 1993. aastal tema sulest põhjalik kokkuvõte vadja muististest väljaandes "Muinasaja teadus" nr 2.

Seoses Virumaal asuvate vadja muististe uurimisega ja aspirantuuriga Leningradis viis Priit Ligi end põhjalikult kurssi Loode-Vene I aastatuhande teisest ja II aastatuhande esi-

mesest poolest pärinevate muististe keeruliste tõlgendusprobleemidega. Nendes küsimustes oli temast kujunenud üks parimaid asjatundjaid Eestis. Loomulikult ei olnud ka Priit Ligel võimalik tegeleda ainult oma uurimistöö teemaga. 1980. aastate suured arheoloogilised avariikaevamised ei läinud temastki mööda. 1987-89 oli ta üks juhendajaid Elva lähedal uue maantee alla jääva Uderna asulakoha arheoloogilistel uurimistöödel. 1988. aasta suvel aga juhatas ta veel Tartus Rüütli tänava ühe lõigu kaevamisi. Tartu arheoloogiaga oli tal juba varemgi kokku puutunud, osaledes 1981/82. aasta vahetusel ühel Eesti esimesel talvisel arheoloogilisel ekspeditsioonil – Tartu Ülikooli Botaanikaaias.

Pärast vadja muististe käsitlemist asus Priit Ligi tõsisemalt uurima Saaremaa nooremat rauaaega. Oma rolli selle teema valikul mängis ilmselt asjaolu, et Saaremaa oli tema esiisade kodusaar. Juba on ilmunud tema esimesed artiklid Saaremaa muinasajast (osa veel trükis). Ta lähemaks eesmärgiks oli aga rahvusvahelise PACT programmi raames tegeleda komplekselt Loode-Saaremaa muistse asustusega, kaasates keskkonna- ja kultuuri ajaloo uurimisele teistegi teadusharude esindajaid. Samal ajal planeeris Priit ühe Eesti arheoloogide ammuse võla likvideerimist – Saaremaa nooremat rauaaega käsitleva Aita Kustini käsikirja avaldamist. Autori varase surma tõttu 1970. aastal oli see käsikiri juba väga pikaks ajaks seisma jäänud.

1991. aasta suvel õnnestus Priit Ligel osaleda Birka asula arheoloogilistel uurimistöödel, kus ta tutvus kõige kaasaegsema välitööde metoodikaga. Alates sellest hakkas teda huvitama läänes levinud teoreetiline arheoloogia, millest senini "raudse eesriide" tõttu polnud Eestis suurt midagi teada. Järgnevalt kasutas Priit kõiki võimalusi vastava kirjanduse läbitöötamiseks Rootsi raamatukogudes ja ta kujunes selles valdkonnas parimaks asjatundjaks Eestis. 1994. aasta oktoobris pidi ta alustama teoreetilise arheoloogia alast loengukursust Tartu Ülikoolis...

Teoreetilise arheoloogiaga tegeldes asus ta kriitilisel pilgul vaagima Eesti muinasaja uurimisseisu ja mõningaid juba kivinema hakanud seisukohti meie etnilise ajaloo ja ühiskondlike suhete arengu käsitlemisel. Priit Ligi kaks vastavat artiklit ajakirjas "Looming" (1993 nr 8 ja 1994 nr 1), kus esitati ka uus Muinas-Eesti arengu mudel, kutsusid esile elava diskussiooni (vt "Looming" 1994, nr 3 ja 6). 1994. aastal kirjutas Priit Ligi veel ühe põhjalikuma artikli rauaaaja ühiskonna arengust koos teoreetilise arheoloogia tutvustamisega, mis ilmub kogumikus "Muinasaja teadus" nr 3. Oma doktoritöö kavatses Priit Ligi kirjutada Eesti arheoloogia teoreetilistest aspektidest.

Viimastel aastatel oli Priit Ligi üks viljakamaid Eesti arheolooge. Samas hakkas ta "trüggima" arvestatava uurijana ka rahvusvahelisele areenile. 1993. aastal ilmus Soome ajakirja "Fennoscandia archaeologica" 10. numbris tema artikkel "Rahvuslik romantism arheoloogias: Slaavi kolonisatsiooni paradigma Loode-Venemaal". See kirjatöö kutsus esile haruldaselt elava diskussiooni. Veel 1994. aasta 27. septembri õhtul enne laevale asumist tegi Priit oma vastusartikli viimast korrektuuri. Kahjuks see variant enam ajakirja toimetuse ni ei jõudnud.

Priit Ligi seisis alati arheoloogia ja Eesti eest. Otsides ja selgitades pidevalt ajaloolist tõde avaldas ta mitmeid laiale avalikkusele adresseeritud artikleid (rajatava Noorsooteatri ala ja Harju tänava arheoloogilise uurimistöö vajalikkusest, M. Gorbatšovi poolt Eesti külastamisel esitatud Eesti "põlise" slaavi asustuse väite paikapidamatusel jne). Priit osales aktiivselt ka Eesti taasiseseisvumisliikumises: ta oli Eesti Muinsuskaitse Seltsi ja Rahvarinde asutajaliige, kuulus ühena esimestest kodukaitse ja piirikaitse ridadesse. Kolleegid mäletavad teda kui väga otsekohest inimest, kes aga kunagi ei öelnud ära ka heast naljast või iroonilistest (ka eneseironilistest) märkustest.

Eesti arheoloogia kaotus on korvamatu.

Ain Mäesalu, Valter Lang

KLEIO 1.-10. NUMBRI KOONDSISUKORD

Artiklid

- Kaur Altoa.** Kahest Antoniuse kabelist ja ühest sealost 2. 22-28.
- Toomas Anepaio.** Eesti Vabariigi kohtukorralduse kujunemine. 9. 25-28.
- Jüri Ant.** Kas saadik Aleksei Ustinov tapeti? 5/6. 48-50.
- Jüri Ant.** Kuidas Eesti Vabariiki valitsema õpiti. 2. 48-52.
- Jüri Ant.** Nõukogude(ta) võim 1939-40 annekteeritud aladel. 10. 45-48.
- Jaanus Arukaevu.** Seltsiliikumise üldolustik 1880. aastatel. Võim ja organiseerumine. 10. 4-13.
- Aino Bruus.** Kodumajanduslik haridus Eestis 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi algul. 3. 35-40.
- Karin Hiimaa, Olaf-Mihkel Klaassen.** Ühest unustatud eestlasest Kullarannikul. 2. 42-43.
- Sergei Issakov.** Valgevene üliõpilased Tartu ülikoolis ja nende osa Valgevene kultuuris ja teaduses. 10. 27-32.
- Piia Jullinen.** Eesti Vabariigi välisvõlg Ameerika Ühendriikidele. 2. 57-61.
- Toivo Jullinen.** Besprosvannõide silmkoetööstus Tallinnas 1926-1940. Perekondlikust käsitööstusest riiklikuks suurettevõtteks. 4. 50-52.
- Toivo Jullinen.** Eesti meremehed Belgia Kongos. 1. 71-78.
- Toivo Jullinen.** "Päevalhe" kirjasaatja Belgia Kongos. 3. 50-54.
- Andres Kasekamp.** Eesti demobiliseeritud sõjaväelaste liit. 9. 42-43.
- Peeter Kask.** Sindi mõisa valitseja Johann Gustav Tardeli tapmisloo ühiskondlikust taustast. 1. 84-89.
- Margus Kastehein.** Poliitilise eelistuse muutused Eestis I Riigikogu perioodil. 7. 26-27.
- Olaf-Mihkel Klaassen.** Andres Saali apogee Jaaval (1912-15). 10. 33-38.
- Olaf-Mihkel Klaassen.** Eesti ja Jaapan. 7. 35-37.
- Olaf-Mihkel Klaassen.** Eesti ja Maroko. 5/6. 45-48.
- Olaf-Mihkel Klaassen.** Eesti konsulaarsuhete ajaloost. 3. 41-45.
- Olaf-Mihkel Klaassen.** Eesti suhetest Lõuna-Aafrika uniooniga. 4. 41-44.
- Olaf-Mihkel Klaassen.** Harbiini Eesti selts. 2. 39-41.
- Olaf-Mihkel Klaassen.** Mandžuuria Eesti Selts (1917-1926). 1. 64-66.
- Olaf-Mihkel Klaassen, Vallo Reimaa.** Andres Saali õppe- ja puhkerännakud Euroopas 1911-1912. 9. 20-24.
- Kalle Kroon.** Rootsi riigi juhtimine Laiuselt. 7. 14-18.
- Kalle Kroon.** Rootsi salaluure 1701. aasta kevadel. 9. 16-19.
- Endel Kuusik.** Marianila Javkina ja makulatuurikampaania Eesti Ajaloarhiivis. 7. 37-41.
- Enn Küng.** Inglise kaubandus Narvas 17. sajandi II poolel. 5/6. 12-16.
- Enn Küng.** Novgorodisõitjate kompanii arhivaalid Moskvas. 4. 14-18.
- Enn Küng.** Tubakakaubanduse riiklik reguleerimine Narvas 17. sajandi teisel poolel. 9. 3-11.
- Mait Kõiv.** Kuningatest ja monarhiast varajases Kreekas. 2. 16-21.
- Arvo Lamp.** Et Jumal meid palvetamise eest ka kaitseks... (I). 3. 17-21.
- Arvo Lamp.** Et Jumal meid palvetamise eest ka kaitseks... (II). 4. 24-25.
- Mati Laur.** Lahkehelid Liivimaa rüütelkonna ja maiskonna vahel seadustiku komisjoni saadikute valimisel 1767. a. 1. 46-49.
- Mati Laur.** Rootsi seaduste mõju 18. sajandi Baltikumi poliitilisele elule. 4. 26-28.
- Mati Laur.** Talude päriksostmisega kaasnenud talurahva migratsioonist Võrumaal aastatel 1858-89. 3. 27-31.
- Herbert Ligi.** Eesti linnade rahvaränne 1946-1950. 2. 62-65.
- Herbert Ligi.** Imikute ja laste suremuse geograafia Eestis 18.-19. sajandil. 8. 3-7.
- Allan Liim.** Jakob Hurt ja Tartu kubermangugümnaasium. 7. 22-25.
- Tõnis Lukas.** Tartu piiskopkonna vaimulike hariduste. 5/6. 5-8.
- Eero Medijainen.** Ants Piip Eesti kohast rahvusvahelistes liitudes. 1918. 9. 37-41.
- Eero Medijainen.** Eesti saatkond Riias. 75 aastat asutamisest. 10. 39-44.
- Eero Medijainen.** Piiritõmbamine Eesti ja Läti vahel. 1. 67-71.
- Eero Medijainen.** Soome, Eesti, Läti ja Leedu üliõpilasiit ning Balti riikide koostöö 1920.-30. aastatel. 3. 60-64.
- Manivald Metsaalt.** Piistaoja talu. 3. 79-81.
- Aadu Must.** Eesti karskusliikumise algusaegadest. 1. 55-63.
- Aadu Must.** Kroonumõisate kataster Liivimaal XIX sajandi algul. 3. 31-34.
- Aadu Must.** Suur Rootsi kataster Vene tsaaririigi teenistuses. 4. 28-32.
- Aadu Must.** Valla passiregistrid demomeetrilises uurimistöös. Kabala valla passiregister. 10. 14-26.
- Ain Mäesalu.** Kas Otepää püss on üks maailma vanimaid käsituli-relvi? 1. 26-30.
- Ain Mäesalu, Jüri Peets, Mihkel Tarumet.** Kas Lembitu kasvatas kitsi või lambaid? 4. 5-6.
- Ago Pajur.** Diskussioon relvajõudude komplekteerimise üle Eesti Vabariigi algusaastail. 2. 53-57.
- Ago Pajur.** Riigikaitseõpetuse algus Eesti Vabariigi koolides. 7. 32-34.
- Peep Pillak.** Ajaloolise arhiivi asutamine ja Tartu Ülikool. 3. 56-59.
- Priit Pirsko.** Talurahva lootustest ja kartustest 1881. a. rahvaloenduse päevil. 2. 35-38.
- Jüri Pöld.** Koosolekuseadused läbi aegade. 2. 5-8.
- Aigi Rahi.** Eesti teatriharrastajad tsaaritsensuuri kammitsais. 5/6. 27-30.
- Aigi Rahi, Aadu Must.** Katkenud töö. Herbert Ligi: Eesti rahvastiku-kaotused Nõukogude Liidu vanglates ja sunnitöölaagrites. 8. 8-15.
- Lembit Raid.** Kas peremees või käsualune? Ülevade Parteiarhiivi materjalidest. 5/6. 54-60.
- Lembit Raid.** Kas peremees või käsualune? II. 8. 41-47.
- Niina Raid.** 16.-19. sajandi Tartu Riia-eeslinna tänavatest. 4. 18-23.
- Niina Raid.** Tartu elanike aiakruntidest XVI-XVIII sajandil. 5/6. 8-11.
- Niina Raid.** Tartu vene kaupmeestest 18. sajandil. 7. 19-21.
- Vallo Reimaa.** Andres Saal - troopikafotograaf. 4. 36-40.
- Ilmar Rootsi.** Inimsööjad hundid XIX sajandi Tartumaal. I. 1. 90-93.
- Ilmar Rootsi.** Inimsööjad hundid XIX sajandi Tartumaal. II. 2. 69-74.
- Tiit Rosenberg.** Ajalooline ajakiri 1922-40. 8. 26-35.
- Tiit Rosenberg.** Liphartid Liivimaa mõisnikena. I. 9. 12-15.
- Tiit Rosenberg.** Ühe mõisa viimased 40 aastat: Gustav von Rathlef ja Tammistu. 5/6. 31-39.
- Tõnu Sepp.** Raua impordist keskaegses Eestis. 4. 6-10.
- Mart Siiraja.** Eesti väliskaubandusest Vabadussõja ajal. 2. 44-48.

Mart Siiraja. Hans Tiismann Gallade rajal (I). 4. 32-36.
Mart Siiraja. Hans Tiismann gallade rajal (II). 5/6. 21-26.
Tõnu Tannberg. 1861. aasta Balti nekrutiseadus. 1. 50-54.
Tõnu Tannberg. Peter von Schmidti vabakorpus: formeerimine, sõjatee ja laialisaatmine (1812-14). 8. 36-40.
Tõnu Tannberg. Riia meremiilis Krimmi sõjas. 3. 22-26.
Ene Tannberg, Tõnu Tannberg. Rahvaloenduste algusaastatest Eestis. 2. 29-34.
Rein Teinberg. Piistaoja karja osast mustakirju tõu aretusloos. 3. 81-83.
Leo Tiik. Lisandusi esimese eestikeelse piibli levitamislööle. 4. 45-46.
Leo Tiik. Märkmeid Kärkla ajaloost. 3. 89-91.

Leo Tiik. Tõnis Maydelist ja tema talupoegademäärusest. 1. 81-83.
Simmu Tiik. Ühest sõnalahingust kaitsepolitsei ainetel. 4. 46-48.
Mihkel Tiik. Tori muistseid rahvaarste. 2. 75-80.
Mihkel Tiik. Tori põrgupere. 5/6. 61-64.
Heiki Tuulik. Ernst Webermann ja Eesti-Türgi suhted aastatel 1929-32. 3. 46-49.
Lauri Vahtre. Keskaegsete maakirikute ja -kabelite nimipühakute kajastumine Eesti rahvakultuuris. 1. 38-45.
Sulev Vahtre. Uue kooli rajamise kavatsus Vana-Liivimaal reformat-siooni eelõhtul. 1. 31-37.
Heiki Valk. Põletusmatustest keskaegses Lõuna-Eestis. 7. 5-13.
Edgar Keevallik (koost.). Taluperemehe kirjad kõrgkoolis tudeerivale pojale (Mart Pool Theodor Poolile). 3. 74-79.

Repliigid, kommentaarid.

Kaido Jaanson. I. detsember 1924. 3. 120.
Kaido Jaanson. Jälle see Taani võlg! 2. 90-92.
Kaido Jaanson. Kas Tartu Rahu oleks võinud ka varem teoks saada?. 4. 48-49.
Kaido Jaanson. Rotsi de facto. 5/6. 40-41.
Ivar Leimus. Millal tuli Burkard Valdis Liivimaale? 1. 78-80.
Ivar Leimus. Tallinna marga varaseimast mainimisest allikais. 3. 95.
Herbert Ligi. Ääremärkusi küüditamiste ajaloole. I. 1. 22.
Herbert Ligi. Ääremärkusi küüditamiste ajaloole. II. 2. 13-15.

Herbert Ligi. Ääremärkusi küüditamiste ajaloole. III. N. Karotamm ja küüditamine. 3. 6-10.
Herbert Ligi. Kui TA Ajaloo Instituuti juhtis direktori kt. kt. kt.. 1. 142.
Herbert Ligi. Lisa "Noor-Tartu" ajaloole. 3. 119.
Aili Paju. Muistised rahvaarstid teadlase pilgu läbi. 2. 81-82.
Villu Tamul. Professorite instituut ja eestlased. 5/6. 79-79.
Voldemar Vaga. Muistne Tallinn. 2. 66-68.

Ülevaated, probleemid, uurimisülesanded.

Toomas Anepaio, Peeter Järveld. Oleks meie olemine ehk Eesti õigusteaduse ajaloo uurimise hetke seisust (I). 3. 66-73.
Jüri Ant. Oktoobrirevolutsioon ja nõukogude ühiskonna ajalugu. 1. 6-10.
Kalev Jaago. Käskkirjalised päevikud ja mälestused Eesti Ajalooarhiivis. 9. 29-36.
Ea Jansen. Kultuuriajalugu ja tänapäev. 1. 19-21.
Herbert Ligi. Poolteist sajandit õpetatud Eesti Seltsi asutamisest. 1. 94-99.
Allan Liim. Rahvusteaduste õpetamise perspektiividest. 2. 113-115.
Ülle Liitoja. Professor Ligi juhendatud diplomitööd. 8. 16-19.
Jüri Linnus. Ajaloolaste diplomitööd 1989. 3. 115-117.
Jüri Linnus. Museum artium 190. 8. 50-52.
Meelis Maripuu. [Uuendame ajalooõpetamist]...aga kõrgkoolis? 1. 16-19.
Marko Mikkelsen. Punane terror Eestis 1918-1919: allikad ja põhi-küsimused. 5/6. 42-44.

Aadu Must. Eesti ajaloo ajakiri. 10. 3.
Aadu Must. Kleio - eesmärgid ja lootused. 1. 3.
Ülle Must. Ajaloolane Ülikooli raamatukogus. 2. 115-119.
Ilje Piir. Historiograafilisi märkmeid Eesti talurahvakooli alguse asjus. 5/6. 16-20.
Helmut Püürmäe. Uuendame ajaloo õpetamist üldhariduskoolis. 1. 11-16.
Peep Pillak. Eestimaa Kommunistliku Partei arhiivist ja selle "natsionaliseerimisest". 5/6. 50-53.
Toomas Püvi. Ääremärkusi 19.-20. sajandivahetuse Euroopa-Venemaale regionaalse arengutaseme määramise kohta. 1. 100-106.
Helve Russak. Muuseumilinn Tartu ja Tartu Linnamuuseum. 7. 45-47.
Toivo Toinson. Makjavelli contra Machiavelli I. 3. 13-16.
Toivo Toinson. Makjavelli contra Machiavelli. II. 4. 10-14.
Sulev Vahtre. Ajalugu iseseisvuse sünnidokumentides. 7. 3-4.
Ants Viires. Eesti rahvateaduse minevik ja tulevik. 7. 42-44.

Dissertatsioonide tutvustused ja retsensioonid.

Jaanus Arukaevu. Kultuur väljaspool ajalugu? (Ellen Karu kandidaadiväitekirjast). 2. 101-103.
Jaanus Arukaevu. Orkestriliikumine ja Eesti kultuuriajalugu (Olavi Kasemaa kandidaadiväitekirjast). 4. 62-64.
Rein Helme. Miilitsaist magistriks. (Tõnu Tannbergi magistritööst). 5/6. 75-76.
Rein Helme. Väitekirj Rootsi, veelgi enam Eesti ajaloost. (Margus Laidre magistritööst). 1. 141-142.
Kaido Jaanson. Doktoridissertatsioon Eesti Vabariigi välispoliitikast. (Heino Arumäe doktoritööst). 1. 135.
Lilian Jatruseva. Väitekirj Vana-Liivimaa poliitilisest ajaloost. (Priit Raudkivi kandidaaditööst). 1. 139-140.
Jüri Jegorov. Uus õigusajaloo magister - Marju Luts. 9. 56.

Peeter Järveld. Arvo Tering jõudis oma esimese teaduskraadini. 1. 135-136.
Peeter Järveld. Toomas Anepaio - magister juris. Kelle jaoks "oma mees Havannas?" 9. 55.
Margus Laidre. 1812. a Isamaasõda ja Baltimaad. (Rein Helme kandidaaditööst). 1. 137-138.
Mati Laur. Väitekirj professorite instituudist ja Tartu Ülikooli välis-sidemetest. (Villu Tamuli kandidaaditööst). 2. 103-104.
Allan Liim. Väitekirj Eesti avalikkuse struktuurist 20. sajandi alguses. (Jaanus Arukaevu magistritööst). 10. 59-60.
Jüri Linnus. Kaks väitekirja linnakäsitööst. (Epp Kangilaski ja Maria Tilga kandidaaditööst). 2. 99-101.
Jüri Linnus. Ülle Liitoja ajalookandidaadiks. 1. 138-139.

Aadu Must. Doktoritöö Eesti vabariigi suhetest Aasia ja Aafrika maadega. (Olaf-Mihkel Klaasseni doktoritööst). 7. 48-50.

Ain Mäesalu. Eestis on taas arheoloogiadoktor. (Evald Tõnissoni doktoritööst). 2. 98-99.

Toe Nõmm. Magistritöö "Revaler Zeitungist" (Cord Aschenbrenneri magistritööst). 3. 110-111.

Helmut Piirimäe. Kõrgharidus Leedus aastail 1919-40. (Ceslav Mancinskase doktoritööst). 3. 101-103.

Heiki Pärdi. Ajaloodoktoriks Eesti maakäsitöölise uurimise eest. (Jüri Linnuse doktoritööst). 9. 53-54.

Priit Raudkivi. Tallinna rae finantsid Tallinna kaitsmisnõukogu ees. (Lilian Kotteri kandidaadiväitekirjast). 3. 111.

Tiit Rosenberg. Virumaa rahvastik 19. sajandi teisel poolel. (Priit Pirsko magistritööst). 5/6. 76-77.

Villu Tamul. Väitekirj Läänemereprovintsidest "Valgustatud absolutismi" ajal (Mati Lauri kandidaaditööst). 1. 140-141.

Tõnu Tamberg. Väitekirj monograafiaks. 5/6. 75.

Märt Tänav. Magistritöö Vana-Kreeka ajaloost. (Mait Kõivu magistritööst). 7. 50-51.

Heiki Valk. Magistritöö kiviaja keraamikast. (Aivar Kriiska magistritööst). 10. 58-59.

Kongressid. Konverentsid. Seminarid. Koosolekud

Toomas Anepaio, Kalev Vilgats, J. Kahk, K. Siilivask. Eesti NSV ajalugu (populaarne ülevaade). Tln, 1987. 1. 106-114.

Jaanus Arukaevu. Eestlane ja sakslane eesti ajaloos. 5/6. 86-87.

Heino Gustavson. Ajalooseminar Kotkas suvel 1987. 1. 134.

Rein Helme. Kahest Borodino konverentsist. 1. 130-133.

Leif Kalev. Ajalookonverentse toimub ka keskkoolis. 7. 59.

Ott Kurs. Missugune on Venemaa soome-ugri rahvaste tulevik? 9. 59-61.

Ülle Liitoja. XIV rahvusvaheline kartograafia ajaloo konverents. 5/6. 85-86.

Andres Meesak. Ajalooseltsi Napoleoni konverents. 5/6. 88.

Valdur Ohmann. Arhiivaride teabepäevad Kehtnas. 10. 61.

Ago Pajur. Eesti Vabariigi 75. aastapäeva teaduslik konverents (vt ka õiendus Kleio 9, lk 62). 7. 57-58.

Ilje Piir. Ajaloopetajana seminaril Saksamaal. 9. 56.

Helmut Piirimäe. Rootsi aeg Eestis. 4. 56-57.

Peep Pillak. Rahvusvaheline arhiivikongress. 9. 57.

Tiit Rosenberg. 45. Balti ajaloolaste kokkutulek Göttingenis. 7. 55-56.

Tiit Rosenberg. AABSi Baltoloogiakonverents. 4. 54.

Tiit Rosenberg. I Balti konverentsil Prantsusmaal. 7. 56-57.

Tiit Rosenberg. IX Balti teaduskonverents Stockholmis. 1. 127-130.

Tiit Rosenberg. Teaduskonverents "Gustav Ewers ja tema aeg: valgustus, teadus ja reformid Baltikumis 19. sajandi algul. 4. 54-55.

Toivo Sikka. Harri Moora päev. 5/6. 83-84.

Toivo Sikka. Konverents ja näitus "Ilmari Manninen 100". 10. 53.

Mare Viiralt. Tartu Ülikool läbi kolme okupatsiooni. 4. 69.

Kroonika.

Jaanus Arukaevu. Välissidemed üliõpilaskonna tasandil. 2. 122-123.

Tiit Arumäe, Peep Pillak. Rootsi Riigiarhiiv 375. 9. 58.

Rein Helme. Rootsi eksperdid Ajaloo Instituudis. 5/6. 85.

Anu Järs. Nefa @ Nord Nytt. 5/6. 84.

Anu Järs. Tõnis Lukas Eesti Rahva Muuseumi direktor. 5/6. 82.

Endel Kuusik. SOS Ajalooarhiivis. 3. 106.

Margus Laidre. Christian IV ja Euroopa. 2. 106-107.

Mirjam Lepikult, Anu Järs. Ajalooring Peipsi taga. 2. 119-122.

Allan Liim. Ajaloo olümpiaadidest ajalooapäevadeni. 7. 58-59.

Eero Medijainen. Vilhelms Munters. 2. 105-106.

Aadu Must. Rahvarinde sügiskool ajalooopetajatele. 2. 112.

Ilje Piir. Naaberrahvaste ajaloost. 5/6. 87-88.

Helmut Piirimäe. Ajalooteadus Tartu Ülikoolis Rootsi ekspertiisi hinnangul. 8. 48-49.

Mart Rootslane. Kahekümneaastasest põllumajandusmuuseumis avati püsiekspositsioon. 2. 123-124.

Tiit Rosenberg. Hendrik Sepa aasta. 2. 105.

Kalev Vilgats. Nikolai Köstner - 100 aastat sünnist. 3. 94.

Ajalooeltsid

Jaanus Arukaevu, Anneli Randla. Asutati TÜ ajalooelts. 3. 105.

Rein Helme. Eesti Akadeemilise sõjaajaloo seltsi esimene tegevusaasta. 2. 111-112.

Indrek Jürjo. Noorte arhivistide nõukogu tegevusest 1988. aastal. 2. 109-111.

Valter Lang. Asutati Eesti arheoloogiaselts. 3. 105-106.

Ilmar Raag. Rahvusvaheline ajalootudengite assotsiatsioon TÜ ajalooeltsi perspektiivis. 4. 57-59.

Tiit Rosenberg. Õpetatud Eesti Selts pärast taastamist. 2. 107-109.

Erik Somelar. Kastike, kastike laua peal. 7. 59-60.

Villu Tamul. Asutati Baltisaksa kultuuriseltsid. 2. 112-113.

Arnold Vaiksaar. Eesti spordiajaloo selts. 5/6. 90.

Heiki Valk. Õpetatud Eesti Selts 1992. aastal. 7. 55.

Retsensioonid ja tutvustused

Jaanus Arukaevu. Baltimaad 1900-1914. 5/6. 72-73.

Jaanus Arukaevu. Kas nutta või naerda? Russkii istoričeski žurnal "Revel". 5/6. 71.

Jaanus Arukaevu. Seltsid, liidud, ühisused... 3. 96-100.

Arukaevu Urve. Osmo Jussila: maakunnasta valtioks. 3. 100-101.

Abraim Dridzo. Ühe raamatu mõistatus. 5/6. 80.

Heino Gustavson. Sirvides Jakob Johnsoni teoseid. 3. 84-88.

Rein Helme. Ajakiri "Sõdur" Eestis taastatud. 5/6. 70.

Kaido Jaanson. Suurriikide diplomaatiliste dokumentide publikatsioonid ja Eesti Vabariik. 3. 107-109.

Anu Järs. Kui tahame jääda ellu ses kitsas maailmas. 4. 67-68.

Andres Kasekamp. Balti ajalugu inglaste pilgu läbi. 5/6. 73.

Enn Küng. Kaks uurimust Rootsiaegsest Tallinnast. 9. 47-51.

Margus Laidre. L. Magallotti. Sverige under år 1674. 1. 118-121.

Valter Lang. Arheoloogid kirjutavad "Stiluses". 5/6. 70.

Valter Lang. Raamat Eesti rauaajast. 4. 64-67.

Valter Lang. Rahvusvaheline projekt Eesti looduskeskonna ja kultuuripärandi uurimiseks. 5/6. 85.

Valter Lang. Uus impulss varase viljelusmajanduse uurimisele Eestis. 7. 51-52.

Mati Laur. Täiendavalt Eesti ainekust Hernhuti arhiivis. 5/6. 77-78.

Ülle Liitoja. Tartu chitumeistrid 17. sajandist kuni 19. sajandi keskpaigani. Teatmik. Koostaja Niina Raid. 1. 123-124.

Ülle Liitoja. Uus allikpublikatsioon ajalooarhiivilt. 4. 68-69.

Jüri Linnus. Položenije krestjanstva i agramaja politika v pribaltike v XIV-XIX vv. //Uurimusi Läänemere maade ajaloost. VI. 2. 96-97.

Marju Luts. Kas Eesti õigusteaduse ajaloo uurimine juba edeneb? 3. 113.

Olav Mäe. Uus koguteos Virumaa. 3. 118.

Anu Mänd. Professor Georg von Rauchi raamatukogu. 5/6. 92.

Tiit Noorkõiv. Kultuuriajaloo erinevad võimalused. 7. 52-54.

Dainis Ozoliņš. Läti ajaloo ajakiri. 5/6. 65-66.

Ago Pajur. Uurimus Eesti Vabariigi välispoliitikast. 5/6. 74.

Peep Pillak. Eesti arhiividest meil ja mujal. 1. 9-12.

Priit Pirsko. Eesti talurahvas XVII-XIX sajandil: Uurimusi Läänemere maade ajaloost V. 2. 95-96.

Priit Pirsko. Kas jõuame? 3. 114-115.

Priit Pirsko. L. Rootsmäe. Nakkushaigused surma põhjustena Eestis 1711-1850. 1. 121-123.

Tiit Rosenberg. Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamat. Annales Societas Litterarum Estonicae in Suecia. IX. 1. 114-118.

Tiit Rosenberg. Kahe Harjumaa kihelkonna ajalugu kodu-uurijalt. 9. 52.

Tiit Rosenberg. Londoni ülikooli slaavi ja ida-Euroopa uuringute kool. 3. 103-104.

Mart Siiraja. "Kleio" Lõuna-Aafrikas. 4. 61-62.

Mart Siiraja. Olaf Klaassen. Loenguid Eesti afroaasiaatika kujunemise loost. 2. 93-95.

Mart Siiraja. Olaf Klaasseni lühimonograafia Hans Tiismannist. 3. 111-112.

Sigrid Tae. Eesti arhitektuurimuuseum. 5/6. 89.

Tõnu Tannberg. Nõukogude Liidust Venemaale: ajaloo ajakirjad 1991. 5/6. 67-69.

Ajaloolased: personaalia

Jaanus Arukaevu. Kuidas kõik see algas? Ajaloodoktor Ea Jansen - 70. 5/6. 81-82.

Ott Kurs. Ilmar Arens Ida-Peipsimaa Eesti asustuse uurijana. 9. 44-46.

Jüri Linnus. Ilmari Manninen. 10. 49-53.

Jüri Linnus. Herbert Ligi in memoriam. 4. 72.

Voldemar Miller. Mälestusi Otto Liivist. 10. 54-57.

Helmut Piirimäe. Aleksander Loit - Tartu Ülikooli audoktor. 3. 65.

Helmut Piirimäe. Professor Gustav Ränk - Tartu Ülikooli audoktor. 4. 53.

Helmut Piirimäe. Professor Georg von Rauchi mälestades. 5/6. 91-92.

Tiit Pruuli. Taani-Eesti ajaloolane Vello Helk. 4. 59-61.

Kalev Vilgats. Professor Jaan Konksu (10.XII 1902- 4. IV 1988) mälestuseks. 1. 143-144.

Vahelugemised

Paul Ariste. Mälestuskilde kahest suurmehest. 4. 70-71.

Anton Jürgenstein. Esimene arupärimine Vene Riigiduumas. 3. 11-12.

Nikloai Kõstner. Kas on Eesti iseseisvus majanduslikult põhjendatud? 3. 92-94.

S. Maiski. Must kabinet. Endise tsensori mälestustest. 2. 83-89.

Bibliograafia

"Ajalooline Ajakiri" 1922-40. Koondsisukord. Koost: Ülle Must. 8. 53-63.

Herbert Ligi trükkis avaldatud tööd. Koost: Ülle Must. 8. 21-25.

TÜ ajaloo osakonnas 1991-92. aastal kaitstud doktori- ja magistratööd. 7. 61.

Tartu Ülikooli ajalooüliõpilaste diplomi- ja lõputööd

Diplomitööd 1981-83. 2. 125-128; Diplomitööd 1984-1986. 3. 120-122; Diplomitööd 1987-91. 4. 73-75; Diplomitööd 1992. 5/6. 93; Dip-

lomitööd 1993. 7. 61; Diplomitööd 1994. 10. 62; Peaseminaritööd 1994. 10. 62.

Meie autoreid

Meie autoreid. 3. 122-123; 4. 75-76; 5/6. 98.

Summaries

Summaries. 3. 123-126; 4. 76-79; 5/6. 94-97; 7. 62-64; 8. 64-65; 9. 63-64; 10. 63-64.

Summaries

On the development of Estonian sheep breed on the basis of archeological and osteological materials

Jüri Peets, Liina Maldre

At the archeological excavations in Tallinn's Old Town in 1989 a 4-horned sheep's skull was discovered that dates back to about 15th-16th centuries. Although it is the only find of this kind, the authors argue that it is not a mutant. There are or have been several many-horned sheep breeds in Europe and Asia. It was typical of older Scandinavian sheep breeds that have influenced Estonian local breeds due to raids and goods traffic.

On the Orphans' Court of Tartu

Marge Rennit

The article deals with the principles of activities of the Orphans' Court (Waisengericht) that worked at the Tartu Town Council and gives a survey of the respective fund (No.3501) at the Estonian History Archives that has remained relatively unused. Popularity and tutelage matters of middle-class orphans, widows and ownerless property were subject to the court's competence. The second part of the article gives a detailed survey of house equipment and furniture that belonged to four citizens of Tartu - coppersmith Johann Friedrich Bader (1784), saddler Johann Michael Prewo (1790), baker Christoph Jacob Mester (1818) and goldsmith Karl Gottharde Orenius (1854). Marge Rennit is director of the Tartu Citizen's House-Museum.

On the Inheritance of Masons J.N.Lange and P.J.Buyer

Niina Raid

At the turn of the 18th-19th centuries German-origin masons - J.N.Lange (1756-1819) from Zelle and P.J.Buyer (Boyer) (†1815) from Würtemberg were active in both Livonia and Estonia. Their heritage lists characterize the everyday milieu of their time as Lange was a permanent resident of Tartu, but Buyer travelled around in Estonia. The tools and books that belonged to Buyer seem to have been rarities for a professional of those days. Niina Raid (1917) is art historian whose main field of research has been the development of the complex of buildings that were erected in Tartu after the Nordic War, single architectural monuments and masters.

The Vanishing of a tradition: Tartu fairs 1945-1968

Terje Anepaio

During the independent Republic of Estonia Tartu was the most important fair town. According to ancient tradition country people brought their agricultural products to the fairs and bought town goods. Besides trading the fairs had a social and diversional function. The fairs lasted from one day to three weeks. The article observes the gradual vanishing of this ancient institution during the Soviet period. The study is based on the materials of the Tartu Town Archives, newspapers and interviews. At first the Soviet authorities tolerated the fairs, adding them a propagandistic hue (fairs dedicated to 1 May and the anniversary of the October Revolution, numerous red slogans etc.). Under the circumstances of restricting free trade the significance of the fair gradually diminished and their popular character vanished. In the 1950ies they were already officially named "stales of capitalism". The last fair in Tartu was held in 1968.

Terje Anepaio (1965) is researcher of the Institute of History of the Estonian Academy of Sciences in Tallinn.

Arne Michael Tallgren

Aivar Kriiska

A.M. Tallgren was an internationally recognized Finnish archeologist, first Professor of Archeology of the Universities of Tartu and Helsinki, author of 700 publications (incl. over 300 scientific publications), member of 39 scientific societies in 13 countries. In 1995 we celebrate Tallgren's 110th birthday and the 50th anniversary of his death. After a break of 40 years the Chair and Cabinet of Archeology founded by Tallgren work again at the University of Tartu. At the University of Helsinki of his time Tallgren became the first history student whose main subject was archeology. In 1914 Tallgren took his PhD degree in archeology. Partly due to heated disputes over his attitudes, partly due to overcharge he withdrew from scientific work for some time and even considered a proposal to set to diplomatic work. From the autumn of 1920 Tallgren became Professor of Estonian and Nordic archeology. He read several courses during his work at Tartu University. In 1921 Tallgren founded the Cabinet of Archeology that became an independent scientific unit at the chair. A museum and archives of archeology belonged to the cabinet and a series of transactions was star-

ted. Tallgren's students Marta Schmiedehelm, Harri Moora and Richard Indreko became the first Estonian Doctors of Archeology. Tallgren's connections with Tartu and with his pupils continued later as well. In 1924-1927 he came to Tartu as acting professor to examine students in archeology. He also conducted several archeological excavations. During his Tartu period he published 13 major scientific works and a number of popular articles. Among his most prominent works the 2-volume "Zur Archäologie Eestis" (Tartu 1922-25) and the "Ancient History of Europe from the Beginning of Bronze Age to Historical Times" (in Estonian, 1927) that was the first general survey of this kind must be mentioned. In 1923 Tallgren continued his fruitful work as Professor of Finnish and Nordic archeology at the University of Helsinki. In 1937-38 he was at the head of the Finnish Academy of Sciences.

Professor of Archeology A.M. Tallgren and the Estonian National Museum

Jüri Linnus

After the University of Tartu was re-opened in 1919 and Estonian became the language of tuition, there was great shortage of national staff. Several Finnish scholars of the humanities came to Estonia on idealistic grounds to help their kindred people. The first generation of Estonian professionals in many fields were the pupils of these visiting lecturers. A.M. Tallgren, the founder of Estonian national archeology also belonged to this group. The present article touches upon an aspect of his work in Estonia that is relatively less known. A.M. Tallgren was also connected with the development of the Estonian National Museum that was founded in 1909 by Estonian intellectuals. Tallgren supported the nationalization of the museum and contributed to the establishment of its scientific basis. He was the mediator who helped to find a director to the museum from among Finnish professional ethnographers. I. Manninen who became the first director was also the first lecturer of ethnography at Tartu University (the provisional candidate was A. Äyräpää (Europaeus)). Later A.M. Tallgren repeatedly expressed his opinions and ideas on Estonian ethnography and museology.

On the relations of Estonia and Latvia with Africa until the end of the Nordic War

Mart Siiroja, Erik Tootsi

One of the few Estonian Africanists Mart Siiroja (1958) and Erik Tootsi (1971) start a series of surveys on the relations between the Baltic countries and

Africa. The most remarkable part of the relations fell on the period when the duchy of Curonia on the territory of the present Latvia obtained a colony in Western Africa, on the Gambian coast. This short period coincided with the reign of duke Jakob (1642-82), an energetic and outstanding ruler. The first successful expedition in 1651 was followed by the establishment of a fort and a settlement, slave and gold trade, as well as a ship connection with Tobago, another colony of Curonia on the coast of South America. When duke Jakob was temporarily taken prisoner by the Swedes, the colony was occupied by the Dutch and finally by the English (1661). The first article of the series by Erik Tootsi presents an overview of these events under Jakob's reign. To his opinion the duke's expenses and incomes from Gambia were balanced or the balance was even positive. The promotion of shipbuilding connected with the colonies was of major economic importance. In the political sense the colonial politics of such a small and marginal state was a mere curiosity. According to the author there were very few native Latvians from Curonia among the colonists.

Editorial notes

Besides scientific articles, there are also sections of Surveys and Chronicle. Those more interesting to the foreign reader are introduced as follows. Vello Helk introduces Volker Seresse's doctor's dissertation "Des Königs "weit abgelegene Unterthanen" - Oesel unter dänischer Herrschaft 1559/84 - 1613" defended in 1992 at the University of Kiel. On the basis of the materials kept in Danish State Archives the dissertant has presented a very thorough survey (about 500 pages) of the history of Saaremaa (the biggest Estonian island) under the rule of the Danish king.

Enn Küng gives a survey of the conference dedicated to the life and work of Georg von Rauch (1904 - 1991) outstanding Baltic German historian that was held in Tartu on September 15, 1994. The author touches upon the papers of Estonian and German scientists at the conference.

Archeologists Ain Mäesalu and Valter Lang have written an article dedicated to the memory of their colleague Priit Ligi (1958-1994) who died in a sea disaster.

The full contents of the 10 numbers of "Kleio" that have been published in 1988 - 1994 is added to the issue.

N 2042.

Reid. 21. Aug. 1848. X
2

Kui sefännane Roggokõnna-kohtus Torri-meest
Andres Allena-taebduse asjas Andres Lahl
nasta tee peal pekonise pärrast.

omma kohto otsust tänna-sest pärawst 215 Numri al kohtokäljatele sai kulusutanud,
siis anti Andres Allena kätte sefännane õppetuse-kirri, kust
õppetust saab, mis seaduse järrele wajja on tähhelepánna, kui kegi suremat kohtut
tahhab káia.

Torri mõisas jul 17. Aug. 1848.

Roggokõnna-kohto nimmet:

Roggokõnna-kohto-peamees.

Michiel J. J. 19

Roggokõnna-kohto-kirjutaja.

L. J. J.

Tallorahwa Seaduseramat 1849.

§. 832. Kui kohtokáija arwab, et Roggokõnna-kohtus omma otsusega temmale olleks liga teinud, ja kui
se assti, kelle pärrast temma on kohtut káinud, ennam maksap kui 5 rubla hõbb., siis ütleb temma koigehiljamine
kahheskamal päwal pärrast otsuse kulusutamist, et temma otsusega rahhul ei olle ja suremat kohtut tahhab káia.
Kui temmale on järreleantud surema kohtu minna ja temma selle tarbeks kohto tunnistusekirja on sanud, siis
peab temma koigehiljamine kahheskamal päwal pärrast tunnistusekirja wäljaandmist Rihhelkõnna-kohto ette minnema,
kus, kui kohtus kous ei olle, kirjutaja sebbd protokõlli-ramatusse allespanneb, mis wajja on.

§. 833. Kui kohtokáija ka ühtainust neistsinnatlist (ällemal nimmetud) asjust, mis surema kohto káimise
pärrast on seatud, jättab tähhelepannemata, siis ei olle temmal õigust surema kohto ette minna, waid temma
peab Roggokõnna-kohto otsusega rahhu jáma.

